

„A történelem iránti érdeklődésem...? Alighanem születési hiba lehet.” Beszélgetés Zsoldos Attilával

1962. június 23-án született Budapesten. 1986-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest) Bölcsészettudományi Karának levéltár-történelem (középkori speciális tanulmányok) szakát elvégezve szerzett diplomát.

1986. szeptember 1. és 1987. június 30. között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, a Történelem Segédtudományai Tanszék tudományos segédmunkatársa, majd 1987. szeptember 1. és 1990. augusztus 31. között a Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottságának tudományos továbbképzési ösztöndíjában részesült. 1990. szeptember 1. és 1994. augusztus 30. között az ELTE Történelem Segédtudományi Tanszékén egyetemi tanársegéd. 1994. szeptember 1-től a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, 1999. február 1-től tudományos főmunkatársa. Intézeti feladatai ellátása mellett 1995 és 1997 között tanított a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Medievalisztikai Intézetében (Piliscsaba). Az 1995/96. évi tanév tavaszi szemeszterétől kezdődően újra tanít az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán.

1985 óta jelennek meg tudományos publikációi. Kutatási területe a magyar középkor története, azon belül is elsősorban az Árpád- és Anjou-kor társadalom- és intézménytörténete, de az európai középkor egyes eszmetörténeti kérdéseivel is foglalkozott. 1992-ben benyújtotta a Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottságának „A várjobbágyi birtoklás és társadalmi háttere Magyarországon a 11–14. században” című értekezését, melyet 1993-ban megvédve a történelemtudomány kandidátusa fokozatot szerzett.

1998-ban a Soros Alapítvány Szűcs Jenő-díjban részesítette, 1999-ben pedig Széchenyi Professzori Ösztöndíjat kapott a 2000 és 2004 közötti időszakra.

1999-ben a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmánya tagjának, 2000-ben a Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottsága elnökségi tagjának választották.

Tagja az Ókortudományi Társaságnak, a Középkortudományi Társulatnak és a Magyar Történelmi Társulatnak.

SzL: Ha megnézzük az Intézet honlapján található önéletrajzodat, akkor azt olvashatjuk, hogy 1986-ban levéltár-történelem (speciális középkori tanulmányok) szakon végeztél a pesti bölcsészkaron. Ez a speciális középkori tanulmányok fogalom mit takar?

ZsA: Ez egyéni lelemény volt. Annyit jelentett, hogy a másodéves szigorlat után egyéni tanterv szerint végezhettem tovább az egyetemet, ami gyakorlatilag abból állt, hogy a mindenkori aktuális tanrendből kiválogattam azokat az órákat, amelyek hallgatása ésszerűnek látszott egy speciális medievisztikai képzés szempontjából. Természetesen nem teljesen saját szabad belátásom szerint „garázdálkodhattam”, hanem volt egy tutorom, Gerics József professzor, és a vele való egyeztetés alapján történt az órák kiválasztása. Értelemszerűen elsősorban a középkori történelemmel kapcsolatos órák jöttek szóba, másfelől azonban jártam a latin tanszék óráira, magyar nyelvtörténetre, és máshová, attól függően, mikor hol adódott valami érdekesség.

SzL: ez az egyéni tanrend minek volt köszönhető?

ZsA: Voltaképpen valószínűleg a szemtelenségemnek. Megkérdeztem az akkori oktatási dékán-helyettest, Unger Mátyás tanár urat, hogy ez megoldható-e, és ő azt mondta, hogy voltaképp ilyesmit lehetővé tesz az egyetem képzési rendje. Tudtommal mások is tanultak egyéni tanrend szerint, nem sokan és nem középkorból, hanem más témákból, de azért volt egy-két másik kolléga, aki hasonló módon végezte az egyetemet.

SzL: Tehát a középkor iránti szereteted már ekkor is megmutatkozott?

ZsA: Igen, sőt, már jóval korábban. Őszintén szólva nem tudom, hogy pontosan hogyan és mikor alakult ki a történelem iránti érdeklődésem, alighanem születési hiba lehet. Arra határozottan emlékszem, hogy amikor elkezdtem történelmet tanulni, tehát az általános iskola ötödik osztályában, akkor azonnal világossá vált, hogy engem valójában ez érdekel, csak hát – ahogy az, gondolom, nem egyedül velem esett meg – mindig a történelemnek az a része érdekelt, amiről éppen olvastam, vagy amilyen filmet láttam. Aztán sokáig azt hittem, hogy a török kornak leszek „nagy és kiváló kutatója,” mert úgy 14 éves koromban, amikor már komolyabb dolgokat is tudott az ember olvasni, éppen dúlt a „Mohács-vita” és az engem nagyon érdekelt. Később valahogy kigyógyultam ebből a szerelemből, aztán valamikor, gondolom a gimnáziumi évek alatt, jöhetett a középkor iránti rajongás, de megmondom őszintén, arra már nem emlékszem, volt-e egy bizonyos meghatározó élmény, vagy van-e valami konkrét ok, amire ez a vonzalom visszavezethető. Az biztos, hogy az egyetemre már úgy mentem, hogy engem valójában a középkor érdekel.

SzL: Az egyetemen a tanárok közül kik voltak rád nagy hatással? Kiknek az óráira jártál szívesen?

ZsA: Rengeteg jó tanárral találkoztam, hogy ki volt rám a legnagyobb hatással, az nagyon könnyen és egyértelműen meghatározható. Gericz József professzor úr tanítványának vallom magam, és azt hiszem, hogy ő sem tiltakozna ez ellen. Abban az időben minden óráján ott voltam, és rengeteget tanultam tőle. Kapcsolatunk levéltár szakos hallgató voltomból következett, akkoriban ugyanis a Segédtudományi Tanszéken gyakorlatilag az ő vállára nehezedett a középkori tárgyak oktatásának jelentős része, illetve többet Bertényi Iván professzor tartott, úgyhogy ez egészen kiváló iskola volt. Gericz József mellett feltétlenül meg kell említeni Ladányi Erzsébetet, aki szintén részt vett az egyéni képzésben és tőle is sokat tanultam, de sokat jártam Kozma Bélához, Székely Györgyhez, Sz. Jónás Ilonához, Klaniczay Gáborhoz. Tehát tulajdonképpen azokhoz, akik ma is az egyetemi középkoroktatás oszlopai. A Segédtudományi Tanszéken ugyanakkor ott volt Bertényi Iván vagy óradóként Érszegi Géza a Magyar Országos Levéltárból, akik okle-

vélolvasásra, latin nyelvre és egyéb „rejtélyes dolgoknak” az ismeretére tanítottak, de rengeteget köszönhetek Bak Borbálának is, aki levéltár szakon oktatott történeti földrajzra, magyar iratolvasásra, mégpedig borzasztóan keményen, amiért ma is hálás vagyok neki. Szögi Lászlónak szintén sok órájára jártam, és bár ő nem kifejezetten középkorral foglalkozott, de nem úgy emlékszem az óráira, mintha elvesztegetett időt jelentettek volna, nagyon is jól tudtam használni mindazt, amit tőle tanultam.

SzL: Az egyes szemináriumokra, gondolom, sokat kellett készülni. Hogyan nézett ki egy egyetemi napod? Hol tanultál?

ZsA: Arra határozottan emlékszem, hogy az ember bemegy elsőévesként az egyetemre, és borzasztó elégedett magával, hogy lám felvették, hát ennek nyilván oka van, mert olyan kiváló, sokat tud és okos. Ez alól én sem voltam kivétel. Aztán beültem Gericcs professzor első kormányzattörténet órájára, és olyan dolgokról hallottam, amilyenekről életemben nem, és fogalmam sem volt arról, hogy ilyesféle dolgok egyáltalán léteznek, és persze a felét sem értettem annak, amiről az órán szó esett. Gyaníthatóan így volt ezzel az egész csoportunk, mert nagyon hamar kialakult az a rend, hogy kora délután, amikor véget értek az egyetemi órák, szinte testületileg átvonultunk az Országgyűlési Könyvtárba – éppen akkor költözöködött az Országos Széchényi Könyvtár, tehát ez volt az a tudományos könyvtár, amelyet sok más egyetem hallgatói mellett a bölcsész hallgatók is használtak – és gyakorlatilag estig ott voltunk, aztán ki-ki képezte magát, és tanulta azt, amit szükségesnek látott. Változóak voltak az órák, nagyon sokat és folyamatosan kellett készülni például Bak Borbála óráira, de hát azt másképp nem is lehetett. Ugyanezt elmondhatom Szögi László óráiról is. Más órák talán így kevesebb megterhelést jelentettek, vagy csak a félév végén, a jegyszerzés környékén kellett kimondottan tanulással foglalkozni. Mivel általában igyekeztem olyan órákra járni, amelyek érdekeltek, ezért a tanulást nem éreztem különösebben megterhelőnek.

SzL: Évfolyamtársaid közül kik maradtak a szakmában?

ZsA: A levéltár szakon akkor viszonylag kis létszámú évfolyamok voltak, a mi csoportunknak is négy „törzsgárdistája” volt, mások pedig hosszabb-rövidebb ideig jártak velünk. A „törzsgárdához” tartozott még rajtam kívül Nagy Balázs tanár úr, aki most az egyetemes tanszéket erősíti, Lenkefi Ferenc, aki a Hadtörténeti Levéltár munkatársa, és Kóta Péter, aki Piliscsabán, a Katolikus Egyetem Medievalisztikai Intézetében tanít, de például Nyitrai István, aki az iranisztikai tanszéken van, szintén a csoporttársunk volt, velünk együtt kezdte a levéltár szakot. Csoporttársaim tehát egytől-egyig a szakmában vannak, ami nem is meglepő. Már annak idején minden tanárunk azt mondta, hogy elég jó csoport vagyunk. Ki ebben volt jobb, ki abban. Elegendően harmonikus és jó volt az emberi kapcsolatunk is, én legalábbis úgy emlékszem vissza, hogy összességében nagyon jól megvoltunk egymással.

SzL: Az egyetemi életet hogyan tudnád minősíteni? Volt-e valami törzshely? Közös program, ami a tanuláson kívüli életre jellemző volt?

ZsA: Ez nem volt különösebben jellemző. Persze összejártunk, ám egymástól függetlenül is kialakult kinek-kinek a maga baráti köre. Volt példa közös programokra, de különösebben nagy élet nem volt.

SzL: Ha megnézzük az első publikációidat, akkor úgy tűnik, hogy nem egészen a magyar középporral kezdted el foglalkozni. Angolszászok, Írország. Ez honnan jött?

ZsA: Ez megint középiskolai élmény lehet. A kelták, az angolszászok és a vikingek a mai napig is érdekelnek. Ehhez a témához kapcsolódott az első jele annak, hogy talán valami tudományos vagy tudományos jellegű munkát végezhetnék. Kozma tanár úr egyik óráján a brethwaldákról írtam egy szemináriumi dolgozatot, ami nagyon tetszett neki, és utána leültünk beszélgetni, hogy mit lehetne, hogy lehetne. Ez még a nyolcvanas éveknek az első fele volt, és nem kellett különösebben nagy ész ahhoz, hogy az ember felfogja, itt Magyarországon egyetemes történetet művelni nem olyan egyszerű. Akkor még nem nagyon voltak olyan utazási lehe-

tőségek, ösztöndíjak, mint manapság. Ugyanakkor azt láttam, hogy a szakmában azok is, akik általában egyetemes történésként vannak elkönyvelve, többnyire „valami és annak magyar kapcsolatai” jellegű témákkal foglalkoznak, és ez nem volt túlságosan izgalmas, legalábbis számomra. Hamar kiderült tehát, hogy ez megmaradhat talán hobbinak, meg szerelemnek, de erre alapozni nem lehet. Adandó alkalommal most is szívesen olvasok ilyen jellegű könyveket, meg írok is erről a témáról, ha muszáj, de egyre bátortalanabbul, mert most már fel tudom mérni, hogy mekkora a tudatlanságom ezen a téren.

SzL: Tehát akkor igazából nem jelentett olyan nagy váltást, hogy a magyar középkorral kezdél foglalkozni.

ZsA: Nem, egyáltalán nem. Voltaképpen egész eddigi pályafutásomat döntően befolyásolta Gericcs professzorral való kapcsolatom. Az ő ötlete volt, hogy szakdolgozatként az Árpád-kor nemesítő formuláival foglalkozzam. Irányításával készítettem el a szakdolgozatot, és mondhatom, hogy eddigi pályafutásom szinte minden témája ebből a döntésből levezethető. Ez kivételesen jó témaválasztás volt, ami a részéről bizonyosan tudatos volt, a részemről persze jóval kevésbé. Azóta is hálás vagyok neki, hogy ebbe az irányba terelte az érdeklődésemet.

SzL: Ha van egy téma, ami különösen érdekel téged, milyen módszertani szempontok szerint dolgozod fel?

ZsA: Igyekszem sok forrást olvasni, és ezt mindenkinek tanácsolom. Szerencsére van egy olyan nagyobb szabású munkám, ami gyakorlatilag arra kényszerít, hogy elolvassam az Árpád-kor teljes forrásanyagát. A források olvasása közben pedig az szokott történni, hogy egy idő után feltűnik az embernek, hogy valami olyasmit olvas, amit nem tud hova tenni, vagy olyan egymástól függetlennek látszó jelenségeket, amelyek mégiscsak összekapcsolhatók. Akkor elkezdem vizsgálni, hogy valóban van-e ilyen kapcsolat, megpróbálok más forrásokat keresni, elolvasom természetesen a szakirodalmat, ami rendelkezésre áll. Igyekszem tehát a teljes forrásanyaggal dolgozni, ez az Árpád-kort illetően nem ütközik olyan borzasztó

nagy nehézségekbe, mint a későbbi korszakok esetében. Aztán a téma maga határozza meg, hogy miként lehet megközelíteni: egy kronologikus jellegű tárgyalás látszik ésszerűnek, vagy a dolog struktúráját érdemes előtérbe helyezni. Esete válogatja. Nem hinném, hogy lenne valami egyéni, csak rám jellemző módszer, és nem gondolnám, hogy módszertani újdonságok lennének hozzám köthetők, beérem azzal, ha a hagyományos módon sikerül egy témát fel dolgozni. Ebből a szempontból kifejezetten a hagyományos, ha úgy tetszik, a régi módi történetírás híve vagyok.

SzL: 1997-ben jelent meg Az Árpádok és alattvalóik című könyved. Előszavában úgy fogalmaztál, hogy inkább a középkori embert szeretnéd bemutatni. Nem kronologikus rendben tárgyalod az Árpád-kort, hanem társadalmi rend szerint. Mennyiben volt új ez az elemzési mód, és a szakma hogyan fogadta ezt a fajta felosztást?

ZsA: Az a helyzet, hogy eredetileg egy egyetemi előadást terveztem ezzel a módszerrel. Azt képzeltem ilyennek, azért is lett az érdemi fejezetek száma éppen tizenhárom, mert körülbelül annyi szokott lenni egy egyetemi szemeszter hasznosítható ideje. Azt hittem, hogy ez egy borzasztóan új dolog, aztán valószínűleg itt is az történt, mint számos más esetben, hogy az ember olvas valamit, találkozik valamivel és akkor olyan magától értetődőnek tekinti, hogy egy idő után azt hiszi, ő találta ki. Valójában Fügedi Erik a 15. századdal foglalkozó könyvében, az *Uram, királyom* című méltán népszerű munkájában valami ehhez hasonlóval kísérletezett már, ámbar nem a kor teljes társadalmára vonatkozóan. Nyilván ez lehetett valahol a tudatalattimban, de mindenesetre én ennek úgy ültem neki, hogy ez a saját leleményem. Ám készséggel lemondok az elsősről, mivel az valóban Fügedit illeti meg. A felkérés ugyanakkor arról szólt, hogy egy Árpád-kor történetet kellene írni. Ez a kilencvenes évek közepe táján volt. Ez az időszak vélhetően azzal fogja beírni magát a magyar historiográfia történetébe, hogy soha ilyen virágzó időszaka a különböző magyar történeti összefoglalásoknak nem volt. A könyvszakmában volt egy hatalmas robbanás, egyre másra jelentek meg addig nem létező könyvkiadók, és egy idő után mindegyik kötelességének érezte, hogy a magyar történelemről megjelentesse a maga változatát. Ezek egyike volt ez a könyv, és

meg kell mondanom, unalmas dolognak tűnt egy kronologikus Árpád-kori történetet megcsinálni és talán nem is voltam még akkor arra felkészülve, legalábbis most így látom, ez viszont érdekes dolognak látszott. Főképpen azért, mert arra gondoltam, hogy aki egy ilyen terjedelmű kronologikus Árpád-kori történetet akar olvasni, az talál ilyet. Ugyanakkor viszont attól tartottam, ha az eseménytörténet minden olyan eleme benne van a munkában, ami szükséges, akkor éppen azoknak a jelenségeknek a bemutatására nem nyílik majd tér, amelyek általában ki szoktak maradni a hasonló terjedelmű összefoglalásokból. Ebben a könyvben viszont éppen ezek a jelenségek kerülnek az előtérbe, tehát ennyiben valóban hézagpótlónak tűnik a munka. Fogadtatásáról azt hiszem, elmondhatom, hogy viszonylag jó. Fogy a kötet, hallgatók is olvassák, és a szakmában sem váltott ki felhördülést. Sőt általában szerepel ajánlott irodalomként is.

SzL: Jelenleg az Árpád-kori királynékkal foglalkozol. Egy nagyobb lélegzetű munka vége felé haladsz, milyen új megállapításaid vannak: mi volt a királynéknak a szerepe, milyen volt az udvartartásuk? Az Árpádok házassági politikájában megfogható-e valami tudatosság?

ZsA: A végén kezdve: megfigyelhető ilyen tudatosság, de én ezzel nem foglalkozom, tehát a királyi házasságok nagyjából ki fognak maradni a munkából, mert engem már a megkoronázott királyné érdekel. A házasságokkal kapcsolatban amúgy sincs túl sok újdonság, amit elmondhatnék. Maga a királynékkal kapcsolatos téma onnan származik, hogy annak idején Györffy György hívta fel a figyelmemet, hogy Szentpétery Imre, miközben az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékét készítette, anyaggyűjtést végzett a hercegi és királynéi oklevelekre vonatkozólag is. Fenn is maradt egy kézirat erről, azt Györffy odaadta nekem, innen pedig már értelemszerű volt az a gondolat, hogy ha már van ez a kézirat, akkor ezzel kezdeni kellene valamit. Természetesen a kéziratot eredeti formájában megjelentetni nem lett volna értelme, hiszen Szentpétery még sokkal kevesebb oklevelet ismerhetett, mint mi – mivel összehasonlíthatatlanul rosszabb kutatási feltételek mellett dolgozhatott –, és a regesztázási elvek is alaposan megváltoztak azóta,

10

elsősorban Borsa Iván munkásságának köszönhetően. Úgyhogy először kiegészítettem, illetve átdolgoztam az anyagot, mintha Szentpétery kézírata nem is létezne. Ez volt az alapanyaga a királyné-témának. Ha az ember ilyen nagy, összefüggő anyaggal dolgozik, akkor természetesen fölmerül, hogy lehetne-e azzal valamit kezdeni. Eleinte voltak kétségeim afelől, van-e a témában annyi anyag, hogy érdemes lenne önálló kutatási témaként kezelni, aztán amikor belebocsátkoztam a részletekbe, akkor kiderült, hogy igen. Azt hiszem, hogy nagyon megterhelné az olvasók figyelmét, ha, akár csak tézisszerűen is, minden új vagy újnak vélt megállapításon végigmennék. Összefoglalóan talán azt emelném ki, ami a királynéi és a királyi intézmény közötti kapcsolatra vonatkozik. Mindeddig azt lehetett gondolni, hogy a királynéi a királyival párhuzamosan létező intézménye volt az Árpádok királyságának. Elvégre a királynénak is voltak birtokai (mint a királynak), azokon szolgálónépek éltek (mint a királyiakon), s a szolgálónépek jogállása és szervezeti rendje is az uralkodó udvari birtokszervezetének megfelelő jellemzőivel volt azonos. A királynénak is volt udvara (mint a királynak), s abban ugyanolyan tisztségviselőket találunk, mint a királyiban, s a királyné udvarában még kancellária is működött, mely a külső és belső jegyeiket tekintve mindenben a királyiakhoz hasonló királynéi oklevelek kiállítását intézte. A két intézmény egyes elemei tehát pontosan megfeleltethetők egymásnak, csak éppen a királynéi intézményhez tartozó elemek mind mennyiségüket, mind jelentőségüket tekintve eltörpülnek a királyiak mellett. A tényleges helyzet azonban alapvetően más volt: vizsgálataim eredményei a királynéi intézmény helyét valójában nem a királyi hatalom mellett, hanem annak keretein belül jelölik ki.

SzL: A szakma hogyan fogadta ezt az új kutatási eredményt?

ZsA: Ebből a királynéi udvarra vonatkozó szöveg jelent meg abban a formában, ahogy ez egy tudományos közleménytől elvárható. Ennek jó volt a visszhangja, s azzal áztatom magam, hogy majd a munkának a többi részlete is hasonló érdeklődést fog kiváltani. Az a helyzet, hogy Magyarországon nem nagyon divatos a királynékkal foglalkozni, talán éppen azért, mert olyan elhanyagolhatónak, jelentéktelennek és a királyhoz képest semmi újdonsággal nem szolgáló-

nak tűnik a téma. Most tájékoztam a szakirodalmi előzményeket illetően, és összesen három munka született az elmúlt 150 évben, ami önállóan foglalkozik a királyné-témával. Természetesen könyvfejezetekben, olyan összefoglaló munkákban, amelyek valamilyen témát a teljesség igényével dolgoznak fel, bőségesen találunk adott esetben nagyon alapvető kutatási eredményeket, amelyeket fel lehet használni a királyné-témánál, de hogy divatos kutatási terület lenne, azt éppenséggel nem lehet mondani.

SzL: Említetted, hogy át kellett nézned az Árpád-kor teljes okleveles anyagát, és a királynékkal kapcsolatban az előbb felvázolt új megállapításokra jutottál. Véleményed szerint van-e az Árpád-kornak olyan területe, ahol hasonló új elképzelések várhatók?

ZsA: Vannak, de nem szeretném senkitől elvenni a felfedezés örömét.

SzL: Jó, akkor ez maradjon műhelytitok. Munkahelyekről. Egyetem, egyrészt az ELTE, másrészt Piliscsaba, Történettudományi Intézet. Hogyan, milyen sorban jöttek ezek egymás után?

ZsA: Amikor végeztem az egyetemen, a Tudományos Minősítő Bizottságnak, ami már nincs, volt egy hároméves továbbképzési ösztöndíja, és én erre pályáztam, de először nem nyertem el, csak másodsorra, úgyhogy egy évig a Történelem Segédtudományai Tanszéken voltam tudományos segédmunkatárs. Emellett már dolgoztam egy eredetileg bölcsészdoktori értekezésnek szánt témán.

SzL: Ami a várjobbágyokkal foglalkozott...

ZsA: Igen, ez volt a várjobbágyos téma. Amikor három év után lejárt az ösztöndíj, a Segédtudományi Tanszéken lettem tanársegéd és beadtam a disszertációt. Az értekezés munkahelyi vitáján merült fel, hogy a disszertáció kandidátusi értekezés legyen. Így lettem viszonylag fiatalon kandidátus. Ezt követően aztán 1994-ben elfogadtam a Történettudományi Intézet invitálását, hogy ott dolgozzak. Engel Pál hívott ide már régóta. Vele a kapcsolatom úgy keletkezett, hogy szerkesztője volt Makk Ferenc mellett a *Korai magyar*

történeti lexikonnak, ami Kristó Gyula főszerkesztésével jelent meg, és ennek munkálataiban én is szerephez jutottam.

SzL: Több szócikk megírása mellett a térképeket is te szerkesztetted.

ZsA: A fiatalok vakmerőségével felhívtam Kristó Gyula professzor úr a figyelmét arra, hogy térképek is jót tennének a munkának, aki nagyon örült ennek az ötlenek. Egyetlen kikötése az volt, hogy nekem kell őket megcsinálni, vagy legalábbis kézbe venni az ügyet. Emiatt aztán akkoriban sokat jártam Szegedre Engel Pállal együtt, és a vonaton beszélünk erről, arról, amarról. 1994-ben végül előállt egy olyan helyzet, amikor eluntam azt, hogy annak a kétes hírnévnek örvendjek, hogy kandidátusként vagyok tanársegéd, akkor végül is eljöttem az egyetemről ide az Intézetbe, és meg kell mondanom, jó döntés volt, mert nagyon jól érzem itt magam. Kiváló kollégákkal ismerkedtem meg, nem csak középkorászokkal, hanem más korszakok kutatóival – oszmanistákkal például –, akikkel vélhetően soha nem kerültem volna közeli kapcsolatba, ha az egyetemen maradok. Itt az Intézetben tényleg az ideálist megközelítő kutatási feltételek vannak. Voltaképpen semmi másról nincsen szó, csak éppen azokkal a témákkal foglalkozom, amelyek egyébként is érdekelnek.

SzL: Gericis-tanítványként azért nem lehetett könnyű beilleszkedni...

ZsA: Nem, ezt nem mondhatnám. Mindenki tudta, hogy én Gericis József tanítványa vagyok. Nekem ebből soha semmilyen hátrányom, vagy akár csak kellemetlenségem nem származott. Nem titok az, hogy Engel Pál egy csomó alapvető kérdésben egészen más nézeteket vallott, mint Gericis József vagy akár én. Ezt a nézetkülönbséget nem söpörtük a szőnyeg alá, többször is nagyon komoly, éles vitát folytattunk ez ügyben. Ezek során biztosítottuk egymást arról, hogy nagyon csodálatos az, hogy olyan értelmes ember, mint ő illetve én, ilyen tarthatatlan nézeteket vall, de ebben maradtunk, és ez elfogadható volt számára is, számomra is. Más dolgokban viszont nagyon is közel állt a felfogásunk egymáshoz. Terveztük is, hogy rendezünk egy nagy vitát, folyóiratokban üzenetünk egymásnak és majd intézeti napokon kávézgatva együtt röhögcsélünk

azon, hogy mindenki azt hiszi, mi most összevesztünk, pedig közben nem is. De hát erre már nem került sor... Úgyhogy semmi ilyen problémám nem volt. Meg kell mondanom, ugyanilyen kellemes tapasztalataim voltak Kristó Gyulával is, aki szintén komoly és meglehetősen kemény vitát folytatott korábban Gerics Józseffel, de soha eszébe sem jutott, hogy ezt velem bármi módon éreztesse. A kandidátusi értekezésem opponense volt – Engel Pállal együtt – és mondhatom, hogy mindkettőjüktől nagyon tárgyyszerű és hasznos opponensi véleményt kaptam. Ugyanez mondható el Kubinyi Andrásról is, aki szintén számos kérdésben más felfogást vall, mint Gerics József vagy én, de vele is mindig nagyon szívélyes és nagyon korrekt kapcsolatom volt, illetve van. Én ezt tekintem természetesnek, és tudom ugyan, hogy a magyar történettudomány legendáriumában szerepel az „intézet-egyetem ellentét”. Bizonyára volt ilyen is, de én ezt nem tapasztaltam itt az intézetben, és biztosíthatok mindenkit arról, hogy nem tartunk titkos összejöveteleket, ahol azokat a lehetőségeket taglalnánk, hogyan lehetne az egyetemenk ártani, miközben abban is bizonyos vagyok, hogy az egyetemen sem folynak ilyen dolgok. Szerintem ez az egész dolog meglehetősen túldimenzionált.

SzL: A középkori osztály vezetőjeként milyen feladataid vannak?

ZSA: Én Engel Pál halála után kerültem ebbe a pozícióba, és ez igazán nem az az alkalom, amire az ember vágyik, de hát végül is így alakult. Az a szerencsém, hogy egyrészt valóban nem olyan megterhelő osztályt vezetni, mint egy egyetemi tanszéket, már ami az adminisztratív teendőket illeti. A szakmai munkát illetően pedig komoly kollégákkal dolgozom, akiknek nem kell a kezét fogni ahhoz, hogy ők pontosan tudják, mi a dolguk. Ez egyébiránt nem az én érdemem. Az Intézet középkori osztályának jelenlegi kutatógárdáját javarészt Engel Pál toborozta össze, így én az ő jó ítélőképességének a gyümölcseit élvezem most. Másrészt az osztály kutatási témáinak javát is Engel határozta meg, illetve már ő is örökölte. Ezek közé tartozik az Árpád-kori történeti földrajz, amit folytatni kell. Pillanatnyilag úgy néz ki, körvonalazódik az a megoldás, ami biztosítja azt, hogy ez a munka folytatódjék a megszokott magas színvonalon. Az archontológiai kutatásoknál Engel készítette a kö-

zépkor középső részét. Dolgozunk azon, hogy az Árpád-kori, illetve a késő középkori kötet se hiányozzon a magyar középkorászok könyvespolcáról. Ezenkívül van még számos olyan kutatási terület, ahol részben már elkezdett vállalkozásokat folytatunk, részben pedig vannak még új elképzeléseink is, amelyeket igyekszünk megvalósítani az elkövetkezendő években. Ha minden úgy sikerül, ahogy tervezzük, akkor a következő 10–15 évben nem kell munkahiányra panaszkodnunk.

SzL: A történeti földrajz hogy áll most?

ZsA: Pillanatnyilag úgy, hogy megjelent négy kötet és a későbbi kötetekből vannak részek, amelyek elkészültek. A munkát az hátráltatja, hogy – ha nem is mondhatom, hogy a java csak most jön, de – olyan „óriás” megyék jönnek, mint Pozsony, Sopron, Somogy, Veszprém, Zala. Aki csak egy kicsit is ismeri a magyar középkor első három évszázadának, az Árpád- és Anjou-kornak a forrásanyagát, az tudja, hogy ezeket nem lehet máról holnapra elkészíteni. Tehát nem tudok azzal biztatni senkit, hogy jövőre már a következő kötet megvásárolható lesz, de dolgozunk rajta.

SzL: Térjünk vissza az egyetemi oktatásra. Hogyan tartod az órát, mi a célod az oktatással, és egyáltalán: hogyan kerültél vissza az egyetem vérkeringésébe?

ZsA: Amikor távoztam az egyetemről, akkor fél évig nem tanítottam sehol, a következő félévben már az ELTE-n, a Katolikus Egyetemen is voltak órám, meg fél évig volt egy kis kirándulásom a főiskolai karon. Aztán maradt az ELTE és Piliscsaba, végül Piliscsabát is fel kellett adnom, mert egy teljes napomat elvette, és nem engedhettem meg magamnak, hogy ilyen sok időt töltsék az itteni munkám szempontjából mellékes dolgokkal. Tehát maradtam az ELTE-n. Azt hiszem, akkortájt történt, hogy Bertényi Iván átvette a Középkori Magyar Történeti Tanszék irányítását. Ő kérdezte, nem lenne-e kedvem újra órákat adni most már azon a tanszéken, én pedig azt mondtam neki, hogy lenne. Akkor ilyen egyszerűen ment a dolog. Azóta is tartok órákat, úgy látom, hogy egyre növekvő számban. Oktatói *ars poeticám* nincsen, vagy legalábbis nem tudok

róla. Amire törekszem, az az, hogy a szemináriumok a lehető legközelebb legyenek a forrásokhoz, mert én hallgatóként is, oktatóként is azt tapasztaltam, hogy a történelem tanulásának, illetve tanításának a leghatékonyabb módja, ha forráselemzéssel foglalkozunk. Nekem is voltak nagyon kellemes emlékeim egyetemista koromban ilyen forráselemző órákról. Ezek közül Várady Lászlónak egy római történeti szemináriumát tudom megemlíteni, vagy Bak Borbálának egy magyar iratolvasás óráját. Mindkettő a maga nemében egészen kiváló óra volt, és rengeteget tanultunk belőle. A forrásokat a hallgatókkal magyar fordításban vagyunk kénytelenek olvasni, ritkán adódik olyan alkalom, hogy latinul lehetne forráselemző órákat tartani, de már volt olyanra is példa. A forráselemzéssel mégiscsak el lehet boldogulni, és azzal álltatom magam, hogy talán a hallgatók is többet tanulnak, mintha az óra azzal telne el, hogy bizonyos szakirodalmat elolvasnak és visszakérdezem tőlük. Hallgatóként én sem örültem ennek. Gondolom, a mostani hallgatók sem lennének ettől elragadtatva. Ahhoz viszont szeretek ragaszkodni, hogy a forrást szőröstül-bőröstül fel kell dolgozni, tehát az olyan dolgoknak is utána kell menni, amelyek mellékesnek tűnnek, egy helynévnek, egy mértékegységnek, aminek aztán az a haszna, hogy legalább a hallgató megismerkedik a magyar történettudomány rendelkezésére álló főbb kézikönyvekkel, ami aligha lesz ártalmára, akár tanár lesz, akár szakdolgozatot akar elkészíteni.

SzL: Hogyan adsz jegyet?

ZsA: Nehezen, nehezen. Az mindig komoly fejtörést okoz. Szeretem magam azzal áltatni, hogy korrekt vagyok, mindenesetre törekszem rá. Másfelől el tudom fogadni azt, hogy az órára nem csak a magyar középkor lelkes és elszánt hívei járnak, tehát az nekem nem okoz szívfájdalmat, ha – finoman fogalmazva – mérsékelt érdeklődésnek látom a jeleit.

SzL: Mégiscsak sok hallgatód van, egy-egy feliratkozásnál kisebb tömegverekedések szoktak kialakulni...

ZsA: Igen, vannak, de szerintem ez annak szól, hogy arra gondolhatnak a hallgatók, hogy aki nincs főállásban az egyetemen, egy

kicsit lazább, meg még mindig fiatalnak számítok, és szerintem ez is szempont lehet. Egy dolgot nem szeretek a hallgatónál, hogyha nem korrekt. Nem nagyon szoktam kiszórni az embereket, egyetlen olyan dolog fordulhat elő, amikor viszont bizton számíthat arra, aki ezt elköveti, hogy a „megtorlás” nem marad el. Ha megbeszéltük, hogy a szemináriumi dolgozatot egy bizonyos időpontra le kell adni, akkor nekem ne másnap vagy egy hét múlva hozza, mert azt nem fogom elfogadni és akkor elveszett a fél éve. Egyszerűen nem lenne méltányos a többiekkel szemben, akik viszont betartották a határidőt. Tehát ilyen késéseknél egyébként méltányolandó kifogásokat sem szoktam elfogadni.

SzL: Előadást is tartasz az egyetemen. Mire törekszel: átfogó képet kapjon a hallgató, vagy pedig valamilyen részterületre kívánod felhívni a figyelmet?

ZsA: Átfogó képre. Igen, én határozottan emlékszem arra, hogy annak idején hallgatóként Unger tanár úr egy olyan előadására jártam, ami szigorlat előtti félévben volt, lényegében a szigorlatra készített fel, és borzasztó hasznos és jó volt. Tehát én azt a – talán ma már kicsit porosabbnak tűnő – elképzelést vallom, hogy az előadás arra való, hogy iránytűként szolgáljon. A szeminárium ad alkalmat arra, hogy el lehessen mélyedni a részletekben. Néhány dologra kifejezetten törekszem, amit aztán vagy sikerül elérni, vagy nem. Egyrészt arra, hogy egy általános, megbízható képet adjak az előadás témájának egészéről, másfelől azt gondolom, hogy az se baj, ha emellett még érdekes is az előadás. Töreksem annak bemutatására is, hogy egy-egy kérdéssel kapcsolatosan milyen különböző felfogások jelennek meg a történetírásán belül, ugyanakkor úgy vélem, az is szemléletformáló lehet, ha felhívom a figyelmet arra, meddig terjed tudásunk, s mi az, amiről legfeljebb csak feltevéseket fogalmazhatunk meg. Általában az előadásaim és szemináriumaim szorosán kapcsolódnak egymáshoz, tehát ezt a 19. századi modellt a magam részéről megvalósítom.

SzL: Milyen vizsgáztató vagy? Tétéleket adsz, vagy szeretsz mindenbe belekérdezni?

ZsA: Általában tételeket adok, még akkor is, ha úgy tűnik, hogy csak tesztszerűen kérdezek. Arra szoktam törekedni, hogy eleinte hagyjam összefüggően beszélni a hallgatót, mert az számos érdekes információval szolgál a felkészültségével, tájékozottságával kapcsolatban. Persze kérdezek is, ha szükséges. Általában igyekszem gyorsan elintézni a vizsgáztatást, nem azért, mert sietek valahová, vagy mert nem érdekel, amit a hallgató mond, hanem azért, mert teljesen irreálisnak tartom, hogy azt várjam el a hallgatótól, hogy bármilyen témából fél órán keresztül, vagy akár csak 15 percen keresztül folyamatos, egybefüggő előadást tartson. Másfelől vizsgáztatás közben nem akarom megtanítani az anyagot, mert azt nekik már tudniuk kell.

SzL: A fiatalabb generáció középkorászai közül tanítottál-e valakit?

ZsA: Tanítottam, igen. Tanítottalak Téged, úgy emlékszem, egy-két órára jártál, Thoroczkay tanár úr is volt, hogy járt az órára. Körmendi tanár úr a Segédtudományi Tanszékről is bejárt hozzám oklevélolvasásra. Azt hiszem az ELTE-n ti hárman voltatok, akik jártatok hozzám.

SzL: Térjünk át egy másik témára. Az utóbbi időben nagyon elburjánhózt a középkorírásnak egy alternatív válfaja, gondoljunk csak az Illig-könyv eltűnt 300 évére, vagy egyéb más vad dolgokra, amelyek nagy publicitást kapnak. Foglalkozol-e az efféle irodalommal, van-e valami véleményed a nem hivatalos történelmi munkáról?

ZsA: Először is, hadd igazítsalak ki. Nem nem hivatalos, hanem nem hivatásos. Mert nincsen hivatalos magyar történetírás, rögtön hozzáteszem: hála a jó Istennek. Az a halála lenne a szakmának, hogyha bármilyen kérdéssel kapcsolatban valamilyen nézetet kellené hivatalból képviselni valakinek. Azokat, akiket említettél, én misztikusoknak nevezem. Nem valami lelkesen figyelem őket, elsősorban, mert egy idő után nagyon fárasztóak tudnak lenni. Ámbár ez nem zárja ki azt, hogy amikor az Illig-könyv megjelent, volt egy olyan hét, amikor mást sem csináltam, mint rádióknak adtam interjút arról, hogy ez miért marhaság úgy, ahogy van. Mindig azt képzeltem – aztán persze lehet, hogy nagyot tévedek, és ebben a kér-

désben is, mint minden másban, fenntartom magamnak a tévedés jogát –, hogy olyan emberekről van szó, akiket nem elégít ki valamilyen oknál fogva a reális történelem, és valami szebbre, jobbra vagy meghökkentőre, érdekesebbre vágnak. Foglalkoztam ilyen-nyel, fogok is még, például a Kassai-kódex ügyében valamilyen vizsgálatokat el fogok végezni.

SzL: Ez az egyik forrásbázisuk...

ZsA: Igen, kétségkívül. Az a helyzet, hogy erre azért valamilyen módon reagálnia kell a hivatásos történészeknek, mert ezek a nézetek sajnos terjedőben vannak, tudnék riasztó példákkal szolgálni, de nem teszem. Úgy látom, hogy minden tudománynak megvannak a maga illigjei. A történelem talán azért van rossz helyzetben, mert tulajdonképpen olyan, mint a futball, hogy ehhez is ért mindenki. Ilyen esetekben én azzal a példával szoktam élni, hogy ha most én azt állítanám, hogy elolvastam másfél vagy akár több száz könyvet a sebészetről, és radikálisan új elképzeléseim vannak e tárgyban, akkor vajon rám merné-e bárki bízni a gyerekének a vakbélműtétjét... Gyanítom, hogy senki sem lenne erre hajlandó, és helyesen is tenné. Akkor, őszintén szólva, miért lehetne a történelem kapcsán az efféle „újításoknak” teret engedni? Nem arról van szó, hogy én most misztifikálni szeretném a történészi szakmát, ez is csak egy olyan szakma, mint bármi más. Nyilván kell hozzá egyfajta tehetség, érzék vagy képesség ugyanúgy, mint a hegedűkészítéshez, meg ahhoz, hogy valaki a szőlőből jó bort tudjon készíteni, vagy hogy jó asztalos legyen. A másik része meg szakma, az megtanulható. Magam is ismerem nagyon kiváló úgynevezett laikusokat, akik komoly és érdemi történészi munkát végeznek, pedig az egyik pszichiáter, a másik biztosítási nyomozó. Ők azonban vették maguknak a fáradságot, hogy ami érdekli őket, az ahhoz tartozó szakmai tudást megszerezzék, és tényleg olyan komoly munkákat készítenek, amelyeket bármelyik céhbeli történész elvállalhatna. Tehát nem arról van szó, hogy az akadémikus történetírás elzárkózik a kívülről jöttek elől, de azért mégis vannak olyan szakmai szabályok, amelyek nem áthághatóak.

SzL: Meggyőzhető-e szerinted ez a másik oldal?

ZsA: Á, dehogya. Ezek az emberek „hitvallók”, nem lehet velük vitatkozni. Eldöntötték, hogy ők ezt hiszik, és innentől kezdve bezárul mindenféle érdemi párbeszéd lehetősége.

SzL: Miben látod ennek a népszerűségét?

ZsA: Ezek érdekes dolgok és ha van egy jó tollú, intelligens ember, aki úgy dönt, hogy ilyeneket ír, akkor az garantáltan könyvsiker. Mennyivel érdekesebb arról olvasni, hogy Nagy Károly nem is létezett, mint mondjuk egy komoly diplomatikai tanulmányt olvasni a Karoling oklevelek forráskritikai kérdéseiről. Ne áltassuk magunkat, az előbbi sokkal érdekesebb a szakmainál szélesebb olvasóközönség számára, mint egy szigorú szaktudományos munka.

SzL: Távlati terveidben milyen témák szerepelnek, amelyeket most el tudsz nekünk árulni?

ZsA: Szeretném az említett királyné-témát befejezni, szeretném magát a forráskiadványt elkészíteni, a királynéi és hercegi oklevelek kritikai jegyzékét. Ez voltaképpen már 95 %-os állapotban van, csak hát a feldolgozás során kiderült egy csomó mindenről, hogy még finomítható: az egyik napi kelet nélküli oklevél mégsem oda való, ahová eredetileg tettem, vagy valamelyik keltezetlenség meg lehet állapítani az idejét, mert egyszerűen úgy illik be az események rekonstrukciójába, szóval még egy kis munka van azzal is van. Az sem titok, hogy az Árpád-kori archontológia elkészítése a terveim között szerepel, az anyaggyűjtés fázisában vagyok, de annak a vége felé járok, tehát az sem annyira a távoli, hanem inkább a közeljövőnek a munkája lesz. Ezen kívül még vannak egyebek is, de azok még annyira körvonalazatlanok, hogy talán kár lenne említeni őket.

SzL: Gondoltál-e arra, hogy a középkornak más korszakával is foglalkozzál, mint az Árpád-kor?

ZsA: Nem, nem gondoltam. Az Anjou-korba szoktam alkalmanként bemerészkedni, és ebből a szempontból maradéktalanul osztom

Györffynek azt az álláspontját, hogy a magyar középkor voltaképpen Nagy Lajos halálával véget ér, és Zsigmond már borzasztóan modern valaki volt, és teljesen más az ő kora, mint a korábbiak. Ezt magam is látom, mivel az Árpád-kor kutatásához az ember csak kezébe vesz 14–15. századi okleveleket, ha másért nem, hát az átírások miatt, és kiderül, hogy mások az emberek, mások a családok, másképpen néznek ki az oklevelek, más a szókincsük és egyebek, számomra ez idegen korszak. Úgyhogy az nem várható, hogy a késő középkorban érdemi kutatásokat folytassak. Az Anjou-kor az valóban olyan háttország, ami mindig is érdekelt.

SzL: Nagyon sok az elfoglaltságod, mégis megkérdezném, hogy szabadidődben mivel foglalkozol. Ha fellapozzuk a Ki kicsodát, akkor azt látjuk, hogy hobbiként szerepel a sport, a természetjárás, az olvasás. Úgy tudom, jársz női kézilabdameccsekre...

ZsA: Igen, mégpedig lelkesen. Nem olyan sok dologban világszínvonalú ez az ország, szerintem meg kell becsülni, ahol mégis az, s a magam részéről ezen vagyok. Ott a sport sport maradt ma is: szokás például az ellenfél játékosait bemutatáskor megtapsolni, az ellenfél szurkolóival is kimondottan baráti a kapcsolat. Nincsenek tehát jelen azok a hol bosszantó, hol meg ijesztő járulékos elemek, amelyek például a labdarúgást megterhelik. A játék pedig összehasonlíthatatlanul élvezetesebb.

SzL: Akkor tehát rendszeresen jársz drukkolni...

ZsA: Igen, rendszeresen járok.

SzL: Egyebek?

ZsA: Elszánt kiránduló vagyok, de ritkán jutok mostanában hozzá. Ezért, amikor alkalmam van rá, nem mulasztom el.

SzL: Kirándulással kapcsolatban, van-e kedvenc régiód, ahová többször is elmész?

ZSA: A hegyeket szeretem, tehát Magyarországon a Mátrát és környékét, egyébként a Tátrát, a Szepességet, Gömört kedvelem kiváltképp.

SzL: Az olvasás?

ZsA: Az olvasás meg valóban fő szórakozás gyerekkorom óta. Azt nem állíthatom, hogy mindenevő vagyok, de van egy-két szerző, akiket valóban szívesen olvasok, például Mikszáthot meg Krúdyt korlátlanul és minden mennyiségben. Nagyon kedvelem a dél-amerikai nagyepikát, de például nem Garcia Marquez-t, hanem inkább Vargas Llosa-t az ismertebbek közül, de van egy-két más kedvencem is.

SzL: Mikor van erre időd?

ZsA: Viszonylag keveset alszom, korán kelő vagyok, és hajnalban igazán remekül lehet olvasni.

SzL: Köszönöm a beszélgetést.

Készítette: Szende László

Mezei Mónika

Püspöki hatalom Galliában a 6. század második felében *Az egyházi társadalom Tours-i Gergely leírásában*

Az ókor és középkor határán

Az ókori birodalmak közül Róma nemcsak időben és térben volt a leghatalmasabb, hanem abban a hatásban is, amelyet kulturálisan, politikailag és jogilag gyakorolt a meghódított területekre. A Krisztus utáni időkben a birodalom kiterjedt politikai szervezete segítette elő a kereszténység terjedését is. A kiépülő keresztény egyház, bár az első századokban ki volt téve az államhatalom üldözéseinek, a 4. század elejétől elfogadott, majd 391-ben államvallássá lett, az egyházi tisztviselők pedig ugyanolyan állami tisztviselők lettek, mint hajdan a hivatalos római vallás papjai. A keresztény egyház maga is törekedett arra, hogy a római intézményekhez hasonlókat hozzon létre, és egy jól működő igazgatási struktúrát alkalmazzon. Ahogy a birodalomban is léteztek többé-kevésbé önálló közigazgatási egységek (városok, provinciák), úgy az egyházban is megvolt a szerepe a helyi közösségeknek és az ezeket irányító egyházmegegyeknek.

A helyi egyházak élén a püspök állt, akit az apostolok utódjának tekintettek, és akit munkájában a presbiterek és a diakónusok segítettek. Már a 3. századtól megfigyelhető az a jelenség, hogy a püspök befolyása egyre inkább kiterjedt több közösségre is, a 4. századra pedig a város élére került, és emellett ellenőrizte a vidéket is.¹

A Római Birodalom bukása után az egykori *imperium* területén új államok alakultak ki, amelyeket a népvándorlás után letelepedő barbár népek hoztak létre. Államalapításuk fontos lépése volt a kereszténység felvétele, majd az államszervezet kiépítése, amelynek során átvették a római közigazgatás és intézményrendszer szer-

¹ MEYENDORFF, 1989. 39–42.

kezetét. A vandál (Észak-Afrika), osztrogót (Észak-Itália) és vizigót (Hispania) állam mellett Gallia területén a frankok hozták létre saját királyságukat

A barbár népeknek az addigi nomád, vándorló életformát letelepedett életmóddal kellett felváltaniuk. Mindehhez nem volt elég fejlett sem a nyelvezetük, sem társadalmi szervezetük. Felismerték azonban azt, hogy a Római Birodalom intézményi és közigazgatási struktúráját, amelyet a barbár támadások sem tudtak teljesen szétzúzni, hasznosíthatják saját államukban is. Így a letelepedett barbárok átvették a római adórendszert, megőrizték a római jogot,² a tisztségeket.

A romanizált őslakosság számára az volt a kérdés, hogy hogyan tudnak tovább élni az új államok fennhatósága alatt, illetve mennyit tudnak megőrizni a régi római örökségből. Nyilvánvaló, hogy ez a probléma a felsőbb rétegeket foglalkoztatta igazán: a szabad parasztokat, colonusokat és rabszolgákat, a városok szegényebb lakosait elsősorban mindennapi megélhetésük és biztonságuk érdekelte. A római vezetőréteg számára azonban az is fontos kérdés volt, hogy vajon meg tudják-e őrizni addigi irányító szerepüket. Vizsgálódásunk során azt láthatjuk, hogy a régi római vezetők nem vonultak ki a közéletből, kivették részüket az új államok irányításából, nemcsak saját ambícióik miatt, hanem azért is, mert az új uralkodóknak szükségük volt politikai tapasztalataikra.

Ha régi római vezetőkről beszélünk, azt is látnunk kell azonban, hogy ez a meghatározás korántsem egyértelmű. A Római Birodalom válsága már a 3. században elkezdődött, s a barbár népek vándorlása fényt derített a birodalom működés- és védekezésképtelenségére. Történtek kísérletek az állam megszilárdítására, mint például Diocletianus dominatus-rendszere, de ezek nem jártak tartós sikerrel. A keresztény császárság megalakulásakor azonban az államhatalom új támaszra talált: a keresztény egyházra (a viszony természetesen kölcsönös volt). Érdekes módon az addig üldözött Egyház lett az az intézmény, amely kitöltötte azt a hatalmi vákuumot, ami fennállt a Birodalom hanyatlásának kezdetétől az új álla-

² A római jog szerint a romanizált őslakosság felett ítélkeztek, de a római jog hatására foglalták írásba saját barbár szokásjogukat is.

mok megszilárdulásáig (a 4–8. század közötti időszakban). Az egyház vezetői, a püspökök teremtik meg az átmenetet a régi római arisztokrácia és az új államok arisztokráciája között.

Írásunkban tehát azt kívánjuk vizsgálni, hogyan vették át a 3. század végétől fokozatosan a keresztény püspökök azt az irányító szerepet, amit addig a római vezető rétegek töltöttek be, milyen feladatokat kellett ellátniuk, amikor kiléptek a kis keresztény közösségeket irányító vallási vezető szerepéből, és egyre inkább szekularizálódtak feladataik; valamint hogy milyen feladatokkal bővült tevékenységük az új barbár államokban, hogyan váltak a római kultúra és intézményrendszer őrzőivé és egyben a barbár politikai élet elfogadott vezetőivé. A barbár királyságok közül egyben, a Gallia területén kialakult frank királyságban vizsgáljuk a püspökök szerepét a 6. század végén.

Előzmények: az egyház a 4–5. században

A Római Birodalom végnapjaiban, a nagy létszámú barbár törzsek vándorlásakor fokozatosan hanyatlásnak indult a római kultúra. A romanizáció amúgy nem volt egyenletes a birodalom minden részén: hatása az északi területeken jóval kevésbé érvényesült, mint a Mediterráneumban.

A birodalom peremterületei a 3. századtól fogva jelentős pusztításokat szenvedtek a barbár népvándorlás hatására. A kereskedelmi kapcsolatok felbomlottak, a népesség csökkenésének következtében munkaerőhiány lépett fel, és egyre kevesebb földet tudtak művelés alá vonni. A római állam szervezete bomlásnak indult, és a központi hatalom már nem volt képes sem a védelem, sem az igazgatás feladatát maradéktalanul ellátni. A városi arisztokrata réteget (*ordo decurialis*) adókkal, kényszerhivatalokkal és más kötelezettségekkel sújtották, ezért egyre nagyobb számban próbálták elhagyni városi lakhelyüket és elmenekülni szolgálatásaik (*munera*) elől. A szenátori arisztokrácia tagjai is inkább kiköltöztek vidéki birtokukra, amelynek központjából irányították a földjeiken élő parasztok és colonusok életét, és megszervezték a védelmet is. Politikai befolyásukat lényegében elvesztették, csak gazdagságuk és társadalmi

presztízsük maradt meg.³

A 3. század végétől a városokban a püspökök voltak azok, akik a közigazgatást, a védelmet és az ellátást irányították. A római állam tisztviselői már elveszítették befolyásukat, az egyház vezetői viszont a nem keresztény lakosság köreiben is fontos szerepet töltek be, főként a szociális adományok és juttatások elosztása révén, valamint amiatt, hogy nem az elnyomó császári hatalom képviselőjeként jelentek meg. Nem csak a római bürokrácia elhalásának következtében kialakult „hatalmi vákuumról” van szó, ahová a püspökök önkéntelenül behatoltak. A szenátori arisztokrata családok gyermekei számára többé már nem a hivatali karrier, hanem az egyházi pálya jelentett egyre nagyobb megbecsülést. A püspökök többsége e társadalmi rétegből került ki.

A püspök gyakran volt a nép védelmezője a császári hivatalnokok túlkapásaival szemben, ő szervezett segélyakciókat járvány, háború esetén, ő állt a védelem élére a barbár támadásokkal szemben. Ezeknek a feladatoknak az ellátása kezdetben spontán módon alakult ki: nem volt más, aki elvégezze őket, és főleg, aki elég tekintéllyel rendelkezett volna ezek irányításához. A császárok is felismerték ezt, ezért a *defensor civitatis* nevű intézmény fő felelősévé a város püspökét tették; Rops említ olyan feliratot, amelynek tanúsága szerint a császár a *defensor civitatis* címet adományozta egy-egy püspöknek. Constantinus is hatalmat adott nekik, mint *defensoroknak* és adóbeszedőknek, II. Valentinianus (375–392) és Gratianus (375–383) a püspököt kérte fel ennek a tisztségnek a betöltésére.⁴ Hogyan alakulhatott ki a püspököknek ilyesfajta szerepe a városokban? A kérdés megválaszolására kevés adatunk, forrásunk van; csak annyi nyilvánvaló, hogy a kereszténység térhódítása magával hozta a hatalmat képviselő személyek megváltozását is.⁵ A 4. században a püspök még nem jelentett konkurenciát az arisztokrácia számára – legalábbis Ammianus Marcellinus elég megvetően beszél a püspökök többségéről⁶ –, a 6. században azon-

³ ALFÖLDY, 2000. 156–157.

³ ROPS, 1989. 204

⁴ ROPS, 1989. 283–285.

⁵ SOTINEL, 1998. 105.

⁶ AMMIANUS MARCELLINUS, 1978. 27, 3, 14–15.

ban már igen.⁷

Ez az a tisztség és funkció (a város lakosainak és javainak védelme), amelyet a püspökök a Római Birodalom bukása után, a barbár támadások idején is fő feladatuknak tekintettek. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a barbár királyságok kialakulásával még ennél is többre hivatottak lesznek. Az Egyház egyre inkább nemzetivé válik, és ez lesz az az intézmény, amely a különböző etnikai és kulturális csoportokat képes egységbe szervezni. Nem állnak tehát szemben a barbárokkal, ellenkezőleg: Chélini egyenesen barbár Egyházzól⁸ beszél, ami alatt azt érti, hogy az egyház vezetői, bár leginkább a római családokból kerülnek ki, híveikre úgy tekintenek mint keresztény népre, nem pedig mint különböző etnikai csoportokra. Azt is megfigyelhetjük, hogy ahogyan az egyház együttműködött a keresztény császársággal, úgy együttműködnek majd az új, germán eredetű dinasztiákkal is.⁹

Az egyház Galliában

Galliában már a 2. századtól vannak adataink a kereszténység térhódítására vonatkozóan. Eusebios is beszámol *Historia ecclesiasticájában*¹⁰ a keresztényüldözésekről, melynek áldozatai közül a leghíresebbek a 180 körül kivégzett lyoni mártírok voltak. Más források alapján is úgy tűnik, hogy Lyont tekintették a galliai egyház központjának (*prima sedes Galliae*). A 3. századból ránk maradt sírfeliratok, püspöklisták az egyház megalapításától fogva mutatják a lelkipásztori tevékenység folytonosságát, de erre utal a hagiografikus források gazdagsága is. A főbb püspöki székhelyek a galliai provinciák székhelyein és fontosabb városaiban alakultak ki, mint például Vienne, Reims, Bourges, Lyon és Rouen.¹¹

Hagiografikus forrásaink között mindenképpen említést érdemel Sulpicius Severus¹² műve, aki *Vita Sancti Martini* című írásában a

⁷ SOTINEL, 1998. 125.

⁸ *L'Église barbare* – CHÉLINI, 1991. 76.

⁹ CHÉLINI, 1991. 76.

¹⁰ EUSEBIOS, 1867. V, 1–4

¹¹ PIETRI, 1997. 3–6.

¹² 360–420 között Aquitániában élt író, aki személyesen is ismerte Szent Mártont

tours-i püspök, Szent Márton életét örökítette meg, ezzel a szent püspök eszményét is elterjesztve Galliában. A *Vita* egyébként az első jelentős példája a hagiográfia megjelenésének Galliában.¹³

A kereszténység terjedéséről, fejlődéséről tanúskodnak régészeti leletek is. A szent mártírok sírja felett *oratóriumok*, imaházak épültek, majd a temető kápolnája mellett a városokban, püspöki székhelyeken is megjelentek a bazilikák a liturgikus cselekmények ellátására. A bazilikának szimbolikus jelentősége is volt: a püspök itt gyűjtötte össze minden vasárnap a város egész lakosságát, társadalmi hovatartozástól függetlenül. A bazilika mellett épült fel a püspöki rezidencia, a *domus ecclesiae*, ahol a püspök klerikusai laktak, illetve itt rendezték be a betegek ellátására szerveződő kórházakat és a zarándokok szállását. A városon kívül a falvakban is elkezdtek épülni a falusi templomok, plébániák a 4. században, az 5. századra pedig egyre több más, a mártíroknak szentelt építmény is megjelent.¹⁴

Galliában a városok sűrűsége nem volt túl nagy, ellentétben például Itáliával, ezért a városokhoz jóval nagyobb birtokok, földek tartoztak. A 4–5. századra a püspökök politikai szerepe megnövekedett, és a város alá tartozó területek is az ő fennhatóságuk alá kerültek. Galliában tehát nagy területek tartoztak a püspökök alá. A püspökök a város, illetve az ezekből kifejlődő egyházmegyék (*diocesis*) élén álltak, amelyeknek határai többé-kevésbé egybeestek a római provinciákon belüli kisebb közigazgatási egységekkel. Ez a várost jelentette a hozzátartozó falvakkal, illetve a körülötte elterülő földekkel együtt, amelyek falusi plébániái is a püspök fennhatósága alatt álltak.¹⁵ Gallia középső és délkeleti részén szinte teljesen megmaradtak az egykori római provinciák (VI. 30. 31.),¹⁶ de a provincia jelentése tovább bővült *egyházmegye* értelemben (*congregatis provinciae suae episcopis* – IV. 26.). Sőt, a *Historia* alapján úgy tűnik, hogy Gallia északi részén, a mai belga határ és Lyon vonala közé eső területeken csak az egyházi provinciák ma-

¹³ ADAMIK, 1996. 288.

¹⁴ PIETRI, 1997. 399–340.

¹⁵ WOOD, 1994. 71.

¹⁶ A szövegben szereplő hivatkozások a *Libri Decem Historiarum* helyeire utalnak.

radtak fenn a frank állam megalakulása előtt, más adminisztratív egység nem is létezett.¹⁷ A grófok és a püspökök befolyásának szférája azonban ütközött egymással (mivel az egyházmegye és a világi közigazgatási egység, azaz a gróf működési területe, a *comitatus* is lefedte egymást), így mindennaposak voltak az összezőrdülések a polgári és az egyházi adminisztráció területén.¹⁸

Egy-egy provinciában több püspök is tevékenykedett, a provincia központjának püspökét metropolitának nevezték, aki a hierarchiában a püspökök felett helyezkedett el. A metropolita zsinatokat hívott össze, elnökölt azokon, döntött a vitás kérdésekben, beleszólt a püspökválasztásba, saját egyházkerületük területén azonban a püspökök teljes önállóságot élveztek.¹⁹ Hozzá kell azonban tennünk, hogy Galliában a 4. századra a metropolita szervezet nem épült ki teljesen, így sok püspök tulajdonképpen független volt saját területén. Nagy püspökegyéniségek születtek e korban, s valójában az egyes püspökök személyisége volt az, ami nagyobb hatalmat, befolyást biztosított városuknak.²⁰ Az egyházi hierarchiában a pátriárka²¹ állt a metropoliták felett, Gallia területén azonban nem alakult patriarkátus, Róma befolyása is kevésbé érvényesült. Délen Marseille, Aix és Arles püspökei között ingadozott a hatalom gyakorlása²², illetve már a 6. század végén egy Nagy Szent Gergely pápának küldött levélben fordul elő, hogy a lyoni püspököt pátriárkaként említik – de erre vonatkozóan ez az egyetlen forrásunk.²³

A 4–5. századi népvándorlás sok város pusztulását idézte elő (már említettük a püspökök jelentőségét a védekezésben), de úgy tűnik, hogy a 6. századra ez a folyamat megállt, és sok város épült újjá és vált újonnan püspöki székhellyé. Ez a folyamat délen jelentkezett inkább, északon jóval lassabb volt a regenerálódás. A frank

¹⁷ ROUCHE, 1994. 181–182.

¹⁸ VAN DAM, 1985. 185.

¹⁹ ROPS, 1989. 204.

²⁰ PIETRI, 1997. 399.

²¹ A 4–5. század folyamán Jeruzsálem, Róma, Konstantinápoly, Alexandria és Antiochia tett szert nagyobb befolyásra az akkori keresztény világ területén. E városok püspökeit pátriárkának nevezték.

²² ROPS, 1989. 207.

²³ MEYENDORFF, 1989. 323.

állam megalakulása után a püspökök egy olyan államban találták magukat, ahol egy új és merőben más politikumhoz kellett alkalmazkodniuk. Az 511-es orléans-i zsinaton megkezdődött az egyház újjászervezése, mint frank „nemzeti” egyházé. Hogy láthassuk, mit is jelentett ez, nézzük meg közelebbről azt az államot, amely Gallia területén alakult ki a Római Birodalom bukása után.

A frank királyság

A több törzsből álló frank nép a 4. század második felében jelent meg a mai Észak-Franciaország és Belgium területén, majd fokozatosan húzódott délre. Az 5. század végén Chlodvig volt az, aki leszámolt a többi száli és ripuári frank törzsi vezetővel és egyedüli hatalomra tett szert a frankok felett. Ezután legyőzte az aleman-nokat, majd a vizigótokat is, akik Toulouse központtal királyságot igazgattak Gallia déli részén. Felvette a katolikus kereszténységet (szemben a többi germán néppel, akik az ariánus vallást követték),²⁴ amivel megszerezte a gallorómán arisztokrácia nagy részének és az egyház vezetőinek a támogatását. A 6. század elején királlyá kenette fel magát Szent Remigiusszal, Reims püspökével. A bizánci császár (I. Anastasius, 491–518) köpenyt és lándzsát küldött neki, valamint a római *consul et augustus* címet, amelynek elfogadásával Chlodvig elismerte, hogy saját frank népe felett királyként uralkodik, azonban az öslakos gallorómán népesség felett csak mint a bizánci (azaz római) császár helytartója.

Chlodvig halála után a Meroving államot frank szokás szerint felosztották a király utódai között, mivel úgy vélték, a király hatalma és ereje, azaz *karizmája* kivétel nélkül minden utódjára átöröklődik. A birodalom felosztása azonban nem hozott békét: a testvérek egymással küzdöttek újabb és újabb területekért; emiatt lett a Merovingok története szakadatlan polgárháborúk sorozata.

Chlodvig négy fia I. Theodorik, Chlodomir, I. Childebert, és I. Chlotar volt. Ez utóbbi túlélte testvéreit és azok gyermekeit is (561-

²⁴ Az ariánus vallás elterjesztése Arius pap nevéhez fűződik, aki a 3. században működött. Tanításának lényege, hogy nem ismeri el Jézus Krisztus isteni természetét és az Atyával való egylényegűségét.

ben halt meg), ezért rövid ideig ismét egy kézben egyesült az ország. Chlotarnak szintén négy fia volt, akik között a királyságot újból felosztották. Charibert korán meghalt (567-ben), testvérei pedig megosztottak területein, így Gonthrané (561–592) lett a burgund királyság, a Loire vidéke, később Nantes; székhelyét Orléans-ban rendezte be. Sigibert (561–575) Austrasiát örökölte (fővárosa Reims), Chariberttől pedig Tours és Poitiers városát. Végül Chilperic (561–584) kapta Neustriát (Soissons központtal), 567 után pedig Toulouse-t és a Reimstől Tours-ig terjedő területet.

Ezzel el is érkeztünk vizsgált korszakunkhoz, mely az 570–590-ig terjedő időszakot öleli fel. A Meroving-kor ezen korai szakaszának társadalmára vonatkozóan meglehetősen kevés adat áll rendelkezésünkre. A 6. századból egyetlen elbeszélő forrás maradt ránk: Tours-i Szent Gergely műve, a *Libri Decem Historiarum*. Ezen a művön kívül csak szórványosan és töredékesen maradtak fenn részletek egyes krónikákból, kolostori évkönyvekből, illetve zsinati aktákból és királyi ediktumokból.

Tours-i Gergely 538 körül született a mai Clermont-Ferrandban, Auvergne megyében, előkelő szenátori családból. Korán árvaságra jutott, így rokonai nevelték fel, például nagybátyja, Eufronius, aki Tours püspöke volt. Halála után Gergely örökölte a püspöki hivatalt, amit élete végéig, 594-ig töltött be. Mint Tours püspöke, fontos szerepet játszott a Meroving politikában, ezért tanúsága felettébb értékes számunkra. Nemcsak történetírói, hanem egyéb irodalmi munkássága is jelentős: hét könyvet írt a szentek csodáiról (*Miracula*), egyet a szentek életéről (*Vitae Patrum*), kommentárt szerkesztett a Zsoltárok könyvéhez, és megjelentetett egy könyvet az egyházi év napjairól (*De cursibus stellarum*).

A *Libri Decem Historiarum* (továbbiakban: *Historia*) IV–X. könyve foglalkozik saját korával. Művének főszereplői egyházi személyek, főleg püspökök. Utolsó fejezetében ő maga is megjelöli, hogy elsősorban püspök utódainak írta művét, tanítás és erkölcsi példaadás céljából. Az előszóban pedig kifejti, hogy a keresztény társadalom pogányokkal és eretnekekkel szemben vívott harcát kívánja megörökíteni. Műve tehát elsősorban „egyháztörténet”, ezért legfőképpen az egyházi társadalomról árulhat el sokat számunkra. A *Historiában* leírtak személyes élményein és tapasztalata-

in alapulnak. A püspökök működését egy püspök szemén keresztül látjuk, ezért természetesen megfelelő távolságtartással, amennyire lehet, szövegkritikával és más források figyelembevételével kell hozzálátnunk azon kérdés vizsgálatához, hogy melyik társadalmi rétegből származtak a püspökök, hogyan kerültek a püspöki székbe, milyen feladatokat kellett ellátniuk, és milyen kapcsolatban álltak uralkodóikkal.

A püspök származása

A 7. századig a püspökök többsége az előkelő gallorómán szenátori családokból származott. A 6. században 477 galliai püspök közül 409 neve római eredetre utal, és 179-ből 171 szenátori származású.²⁵ Gyakran évtizedeken keresztül egy családban öröklődött a tisztség. A tours-i püspökséget Gergely elődei töltötték be, egy nagybirtokos gallorómán család tagjai, akik a római kor végétől megőrizték befolyásukat, társadalmi presztízszüket és természetesen gazdagságukat is. Gergely családja ugyan nem régi római hírességtől származik, hanem a lyoni mártírtól, Vectius Epagatustól, de például Sidonius Apollinaris²⁶ családja, előkelő keresztény család létére több generáción keresztül töltött be világi tisztségeket a birodalomban.²⁷ Sidonius Apollinarisé egyébként tipikus életpálya a korban: birodalmi tisztségeket töltött be, emellett költő, és 470-től Clermont-Ferrand püspöke volt. Költészete annak vágyát tükrözi, hogy a barbár hatásokkal szemben megőrizze a görög-római, valamint a keresztény kultúrát.²⁸

Szenátori származásuk miatt sokan megőrizték világi tisztségeiket is az egyházi mellett. A 6. században találunk példát arra, hogy valaki betöltötte a püspöki és a grófi²⁹ tisztséget is (például Gundegisil, aki Saintes grófja, majd Bordeaux püspöke volt – VIII. 22.), illetve rokonságban álltak világi hivatalnokokkal. Aqu-

²⁵ AURELL, 1996. 130.

²⁶ Sidonius Apollinaris (430, Lyon – 480.k., Clermont-Ferrand)

²⁷ VAN DAM, 1985. 203–205.

²⁸ ADAMIK, 1996. 309–317.

²⁹ Gróf: *comes*, világi tisztség a frank birodalomban, egy-egy terület felett lát el bírói, hadügyi feladatokat, beszedi az adókat. A király nevezi ki.

tániában, Auvergne-ben, Gallia középső részén, tehát a romani-
záltabb területen sok grófnak és hercegnek római neve volt, akik
római családokból származtak.

A barbár törzsfőnökök kíséretét nemzetségi vezetők alkották,
akik főként katonai feladatokat láttak el. A letelepedés után, az új
államokban a királlyá lett törzsfőnök körül megmaradt a kíséret, de
a katonai feladatok mellett már közigazgatási, bírói feladatokat is el
kellett látniuk, valamint ők hajtották be az adókat. Gyakran föld is
járt egy-egy tisztség mellé. Az új uralkodóknak azonban szükségük
volt a helyi, romanizált lakosság vezetőinek tapasztalatára és
együttműködésére is, hiszen a barbároknak még a nyelve sem volt
alkalmas arra, hogy egy államot igazgassanak. A helyi arisztokráci-
ának szintén érdeke volt, hogy belépjenek a király kíséretébe, és így
valamennyire „átmentsék” pozícióikat. A római és a frank arisztok-
rácia fúziójának tehát fontos színterévé vált a királyi udvar.³⁰ Még-
is, a galloromán helyi arisztokrácia leginkább a püspökségekben
koncentrálta erejét, amelynek gazdasági alapja a földbirtok volt,
társadalmi bázisa pedig a városban betöltött funkciói.³¹ A főbb
katonai feladatokat ugyanis továbbra is a germán eredetű tisztvise-
lők látták el. Az idő előrehaladtával tehát a római arisztokrácia
hatalomgyakorlásának színtere egyre inkább helyi szintre, az egy-
házi hivatalokra szorult vissza; a fontosabb katonai és udvari tiszt-
ségeket a frankok töltötték be, akik egykor a király kíséretét alkot-
ták.³²

Természetesen a püspökök, grófok és apátok között is akadtak
alacsony származásúak, ha jóval kevesebben is.³³ Gergely általában
megvetően nyilatkozik ezekről a „felkapaszzkodott” emberekről,
hangjából az igazi szenátori arisztokrata megvetése csendül ki.
Ennek az is jele, hogy meglehetősen ritkán esik szó, akár még csak
utalás formájában is, a társadalom alsóbb lépcsőfokain elhelyezke-
dőkről. Gergely egyik nagy ellenfele volt Riculfus archidiakónus,
aki a tours-i gróffal, Leudasttal szövetségelt Gergely ellen, hogy

³⁰ VAN DAM, 1985. 210.

³¹ BREUKELAAR, 1994. 241.

³² AMES, 1982. 129–130.

³³ VAN DAM, 1985. 217.

megszerezze a püspöki széket. Ez a Riculfus felforgatta a tours-i egyházmegyét, kifosztotta a szegényeket, megvesztegette a magasabb rangú klerikusokat, az alatta állókat pedig megfélemlítette. Mindemellett gőgös volt és elbizakodott. Gergely nem felejtí el megjegyezni, hogy Riculfus milyen alacsony sorból emelkedett idáig, míg Gergelynek már öt rokona is betöltötte előtte a püspöki hivatalt Tours-ban (V. 49.).

A püspökválasztás

A korai időkben a püspököket a város vagy az egyházmegye (*diocesis*) hívó népe és klérusa választotta, de az 5. századtól az egyház már vonakodott elfogadni a nép általi választást. A nép megjelölés azonban félreértésekre adhat okot. Hagiografikus írásokban gyakran előforduló toposz, hogy a vonakodó szentet a köznép felkiáltással választja meg püspökké.³⁴ Valójában már zsinati akták is megkülönböztetik az előkelőbb lakosságot a „csöcselék-től”. A választásokon a városi *curia* tagjai, a tisztviselők, az arisztokrácia vett részt.³⁵

A püspökök szembekerültek a királyokkal is, akik inkább a katonai vezetőket, mint híveiket látták volna szívesen a városok élén a püspöki székekben. (Ezt a tendenciát megfigyelhetjük majd a későbbi századokban is: a Meroving-kor vége felé egyre gyakoribb volt, hogy a püspökségeket világiak töltötték be.) A burgundiai király, Gonthran (561–593) megesküdött rá, hogy nem fog kinevezni világi embert püspökké, mégis „*ex laico*” Desideriust helyezte Eauze város püspöki székébe (VIII. 22.). Ugyanitt szerepel, hogy a király a saintes-i grófot, Gundegisilt nevezte ki Bordeaux püspökévé. A leírásból azonban nem derül ki, hogy Gundegisil a grófi tisztséget is papként töltötte be, avagy csak a püspöki kinevezése után részesült a papi szentségben, de valószínűbb az utóbbi, mivel Gergely, bár ez általában szokása, nem említi papi személyként.

Mindenesetre elég keveset tudunk a püspökválasztás mikéntjéről

³⁴ Amint az történt pl. Tours-i Szent Mártonnal vagy Szent Ambrussal, Milánó püspökével.

³⁵ MEYENDORFF, 1989. 44.

ebben a korban.³⁶ I. Clothar idejében a nép választása már a király ellenőrzése alatt ment végbe (a király jóváhagyta a választást). Ez több, mint a 4–5. században meglévő formális ellenőrzés.³⁷ Az 549-es orléans-i zsinat határozata szerint a választás joga a klérust és a népet a király beleegyezésével (*cum voluntate regis*) együtt illeti meg.³⁸ Ez tulajdonképpen a királyi hatalom kiterjesztését jelentette, mivel a király szinte korlátlan vétőjoggal rendelkezett. Ez ellen próbált fellépni az 556–573 között üléselő párizsi zsinat, amely teljes szabadságot biztosított a klérusnak és a híveknek a püspöki választásokon (*electio plenissima*).³⁹ Kérdés, hogy valójában mennyiben érvényesült ez. Gergely sokszor kesereg, hogy a választásokat visszaélések, csalás és korrupció (szimónia) kísérte. Az viszont tény, hogy a metropolita, aki a Római Birodalom idején felelős volt a püspöki székek betöltéséért, a 6. századra elvesztette efölötti autoritását, és helyette a királyok, illetve a püspökök befolyása érvényesült.⁴⁰

A *Historiában* is számos utalást találhatunk a püspöki választásokra vonatkozóan. Ebből azonban az derül ki, hogy a püspökválasztásnak gyakorlatilag nem volt egységes módja. Cautinust a klerikusok egyetértésével választották meg Clermont püspökévé (*cum consensu clericorum* – IV. 7.), majd Theodevald király zsinatot hívott össze Metz-ben, és itt nyerte el a végleges beiktatást. Clermontban a lakosság és a klerikusok is szívesen fogadták (*a civibus et clericis libenter exceptus*). Azonban összecsordulásba keveredett egy Cato nevű pappal, aki nem akarta elismerni püspökségét, és ez megosztotta a klerikusokat (IV. 7.). A megválasztott püspöknek tehát akadtak ellenfelei is saját székhelyén. Ez is bizonyítja azt, hogy a püspöki hivatal fontos szerepet töltött be az államban, viselője presztízzsel és jelentős befolyással rendelkezett, nem is szólva az anyagiakról. Nem véletlen tehát, hogy annyian küzdöttek érte, akár még törvénytelen eszközöket is bevetve a cél érdekében.

³⁶ JAMES, 1982. 49–51.

³⁷ CLOCHÉ, 1924–25. 228.

³⁸ MGH 103. X§

³⁹ MGH 144. VIII§

⁴⁰ MEYENDORFF, 1989. 323–324.

A püspökök jelentősége az új államok kialakulásával egyre nőtt, különösen Galliában. A frankok, a többi germán néppel ellentétben, a katolikus kereszténységet vették fel, mivel a (katolikus vallású) gallorómán őslakossághoz képest a frank népesség elenyésző számú volt, és mivel az ariánus vallást addigra a nikaiai zsinat 325-ben eretnekké nyilvánította.⁴¹ Chlodvig és utódai számára a közigazgatás római mintára történő kiépítéséhez feltétlenül szükség volt a városok püspökeire. A püspökök tehát a 6. századra már az új frank királyi hatalom reprezentánsai lettek.⁴² Ha áttekintjük a korabeli forrásokat, képet nyerhetünk arról, milyen feladatokat láttak el a püspökök városaikban, és milyen fontos szerepet töltöttek be a korabeli társadalomban.

A püspöknek rendkívül sokoldalúnak kellett lennie: értenie kellett nemcsak az egyházi szolgálat ellátásához és a liturgia elvégzéséhez, a tanításhoz és a pasztorációhoz, de járatosnak kellett lennie a közigazgatásban, a törvények alkalmazásában is. Elegendő tehetséggel és energiával kellett rendelkeznie ahhoz, hogy megszervezze a szegények és nélkülözők ellátását, táplálását; templomépítő és a lelkek építője volt egy személyben. A püspökök feladatainak összetettségét jól szemlélteti, ha megvizsgáljuk, hogy Gergely milyen tulajdonságokkal jellemzi a püspököket, illetve melyek azok a jellemvonások, amelyeket a „jó” püspököknek tulajdonít.⁴³

A püspökök védelmező funkciója továbbra is megmaradt. Az új államok megszilárdulása korántsem jelentette a háborúk megszűnését, ellenkezőleg: a Meroving királyok egymással való állandó háborúskodása a 6. század második felében legtöbbször a városokat sújtotta: számtalan történetet olvashatunk városok feldúlásáról, az egyházi javak elrablásáról, a lakosok leöldöséséről. Már a pogány templomoknak is *asylum* jellege volt az ókorban: az ide menekülőt tilos volt megölni. Ezt a jogot a *Codex Theodosianus*ban is megta-

⁴¹ Ld. a 20. lábjegyzetet

⁴² BROWN, 1999. 107.

⁴³ BREUKELAAR, 1994. 240.

láljuk (*confugas interioris templi vice tueatur*)⁴⁴ és maga Gergely is utal rá művében. Merovech, amikor feleségül vette nagybátyja özvegyét, Brunchildét, és emiatt polgárháborúba keveredett apjával, Chilperickel, a tours-i Szent Márton bazilikában kért menedéket (V. 2.). Amikor Chilperic azt kérte, hogy Gonthran Bosót, aki szintén ide menekült, adják ki neki, Gergely határozottan ellenszegült a követelésnek és megjegyezte, hogy ilyesmi már régtől fogva nem történt (*nec modo permitti posse, ut basilica sancta violatur*). A király vezére, aki a parancsot végre akarta hajtani és a templom lerombolásával fenyegetőzött, meg is betegedett, mintegy az isteni büntetés jeleként. (V. 4.). A keresztény templomokban Isten szentje révén védelmezi a menedéket kérőt. Az ereklye- és szentkultusz terjedésével (amikor is a szent sírja, illetve ereklyéi közvetlenül az oltáron vagy az oltár alatt helyezkedtek el) még inkább elfogadottá vált az a nézet, hogy a templomban a szent jelenléte szenteli meg a templomot, ahol tehát nem eshet meg semmilyen vérengzés.⁴⁵ Ennek ellenére előfordult, hogy valakit egyenesen az oltárnál szúrtak agyon – a germán eredetű katonai vezetők nem könnyen tették magukévá a keresztény erkölcsöket, és vallásuk is gyakran inkább babonaságon alapult, mint igazi meggyőződésen. Néha családi viszályok is az oltárnál végződtek: Párizsban egy rossz útra tért aszszony családját vonta felelősségre a férj családja, a vita verekedésbe torkollott, „és emberi vér fröcskölte be a szent templomot” (V. 32.).⁴⁶

A püspöknek tehát védenie kellett a közösséget és közbenjárnia érdekeiért. Fenn kellett tartania a békét, és amikor csak tehetett, béketeremtőként lépett fel, nemcsak a királyok közötti, hanem a városon belüli vitákban is. Így járt el Gergely is, amikor Tours-ban néhány polgár között egy véres viszályban rendet teremtett (VII. 47.). Ő maga is nemegyszer lépett közbe akár a királlyal szemben is egy-egy elítélt védelmében, vagy próbálta lebeszélni valamelyik város, illetve egyházközség kifosztásáról. Akkor is irgalmasságra intette Chilpericet, amikor az két rablót akart megbüntetni, akik a

⁴⁴ Cod. Theod. 9, 45, 4

⁴⁵ ROSENWEIN, 1994. 252.

⁴⁶ A magyar nyelvű idézetek a szerző saját fordításai.

tours-i bazilikát fosztották ki. Gergely azzal érvelt, hogy ne amiatt a szent miatt veszítsék életüket, aki életében maga is sokszor könyörgött az elítéltek lelkéért. Maga Szent Márton állt példaként Gergely előtt (VI. 10.). Maurilius, Cahors püspöke kapcsán írja, hogy igazságos volt az ítéletekben, és az egyház szegényeit megvédelte a gonosz bírától – ezzel utal a püspök legfőbb feladatára, amit a bírászkodás révén betölt: a szegények, a gyengék védelmére. (V. 42.).

A püspök bírói feladatokat is ellátott a városban; egyrészt klerikusai (azaz az őt segítő papság) felett, másrészt mint polgári vezető, a város lakossága felett. A Codex Theodosianus egy rendelete biztosította ezt a jogot a püspök számára,⁴⁷ de 399-ben e jog a vallási ügyekre korlátozódott.⁴⁸ Az általunk vizsgált korban is kevés adatot találunk arra, hogy a püspök mint világi bíró szerepelne, csak néhány kivételes esetben. A viszálykodó tours-i polgárokat például a király végül a püspökhöz küldte azzal az utasítással, hogy ha nem mutatnak bűnbánatot, közösítse ki őket (V. 32.). A kiközösítés joga volt az, amely oly nagy érvényt szerzett a püspökök szavának: hiszen ebben a korban ez egyet jelentett a közösségből való kivetettséggel.

A püspök mégis leginkább nem a polgári lakosság, hanem az őt segítő és a környezetében élő klerikusok felett rendelkezett bírói hatalommal. Theodosius alatt, 384-ben született az a konstitúció, mely szerint a papoknak és a klerikusoknak megvannak a maguk egyházi bírái, és nem esnek a világi bíróság fennhatósága alá.⁴⁹ A püspöki ítéletekről papi személyek kapcsán olvashatunk: püspökök döntöttek hivatali társuk, Praetextatus kiközösítéséről (*qui fuisset per iudicium episcoporum a sacerdotali officio segregatus* – VII. 16).

A püspök legfontosabb feladatának azonban nem is ezeknek a később állami funkcióknak a betöltése tűnik, hanem a „szociális háló” megteremtésére irányuló erőfeszítései. Ilyen intézmény nem nagyon működött a római birodalomban; a köztársaság korában,

⁴⁷ Cod. Theod. I, 27, 1

⁴⁸ MEYENDORFF, 1989. 14.

⁴⁹ Cod. Theod. XVI, 2, 41

amikor a városba áramló szegény réteg felduzzadása ezt szükséges-
sége tette, gabonaosztással, cirkuszi játékokkal igyekeztek elejét ven-
ni a nyomorból fakadó esetleges lázadásoknak. Seneca⁵⁰ azonban a
szegények segítését és támogatását, mint a szenátori arisztokrácia
kötelességét, több írásában is említi. Mivel a püspökök is ebből a
rétegből kerültek ki, ez a római hagyomány is tovább élhetett ben-
nük.

A keresztény egyház azonban már kialakulásakor is jóval szer-
vezettebben viszonyult a szociális problémákhoz. Pogány szerzők
írásaiból is tudjuk, hogy az egyes közösségek vezetői megszervez-
ték a szegények ellátását, sőt még a pogányok körében is végeztek
karitatív tevékenységet. Ahogy a püspök tevékenysége túlnőtt a
szoros értelemben vett hívő közösség keretein, úgy terjesztette ki a
város lakosságának egészére szociális működését, azaz kórházat
tartott fenn, szállást nyújtott a zarándokoknak, gondot viselt az
özvegyekre és árvákra. Ezen funkciói megmaradtak a barbár király-
ságokban is. Számtalan helyen olvashatunk az egyház szegényeiről
(*de pauperibus ecclesiae*), akiknek a püspök ételmet és szállást
(*hospicium*) nyújt (V. 26.). Egyfajta *pater familias* szerepet töltött
be,⁵¹ de a 6. században már elsősorban nem a római értékrendszer,
hanem a keresztény jópásztor-kép hatását kell látnunk ebben: a jó
püspök gondoskodik nyájáról, nem csak lelki, hanem testi értelemben
is. Amikor Clermont-ban Avitus püspök meg akarta téríteni a
város izraelita vallású lakosait, e szavakkal fordult hozzájuk: „*a ti
tudásotok sóját adom át nektek. Mert az Úr nyájának élére helye-
zett pásztor vagyok; és rólatok mondta az igaz Pásztor, aki értünk
szenvedett, hogy más bárányai is vannak, akik nem az ő aklából
valók, akiket neki kell vezetnie, hogy egy nyáj legyen és egy pász-
tor. S ezért ha úgy akartok hinni, ahogy én, legyetek egy nyáj, miu-
tán engem tettetek meg a nyáj őrizőjének.*” (V. 11.). Annak a gon-
dolatnak a megjelenését érzük itt tetten, miszerint a püspök az Isten
által felszentelt vezető, Krisztus megtestesítője.

Az ideális püspök tehát kiemelkedően karitatív tevékenységet
folytat: védelmezi az özvegyeket és árvákat, táplálja a szegényeket,

⁵⁰ ld. például a *De clementis* és a *De benevolentia* című írásait.

⁵¹ BREUKELAAR, 1994. 241.

szállást ad az idegeneknek. Maurilius, Cahors püspöke *elemosinarius* tisztséget viselt, ami a templomi szegények ellátásáért felelős hivatalnokot jelenti. Vele kapcsolatban idézi Gergely azt a szentírási részt, amely szerint: „*Felkaroltam a szegényt a hatalmas kezétől, és a szűkölködőnek, kinek nem volt gyámola, segítségére voltam*” (Jób 29, 12–14. LDH V. 42.)

A püspökök jelentőségét mutatja a püspöki szentség megjelenése is. Galliában a szent típusáról alkotott fogalom változáson ment át a korai időkhöz képest. Az 1–5. századok között szinte kizárólag csak a vértanúkat tisztelték szentként. A 6. században azonban már Szent Márton testesíti meg a szentideált. A *Historia* főszereplője tulajdonképpen maga a 397-ben meghalt tours-i püspök. Gergely a legtöbb csodát az ő közbenjárásának tulajdonítja: számtalan esetet közöl, amikor bűnösök Márton hatására térnek meg, az ellene és egyháza ellen vétkezők megbűnhődnek, a benne bízók és hozzá fordulók megmenekülnek.⁵² Márton a püspöki szentség példaképe, aki aszkéta életet élt, de emellett sok energiát fordított a pogány paraszti népesség megtérítésére. A személyéhez kötődő híres történet (kettévágott köpönyege egyik felét egy koldusnak adta, akiről később kiderült, hogy maga Krisztus) példa a szegényekkel való törődésre. Sulpicius Severus által írt életrajza olyan szentnek mutatja be tehát, aki a közösség szolgálatába áll. A Meroving-kori szent a kormányzás-irányítás gondjaival is küszködik.⁵³

A jó püspökök egyik ismérve a szent és Istennek tetsző életmód.⁵⁴ Ez legtöbbször aszketikus és imádkozással töltött életet jelent. Theodorus püspökről Gergely azt mondja, hogy kiváló élet-szentségű férfiú volt, az imában állhatatos (*vir egregiae sanctitatis et in oratione assiduus* – VIII. 12). A X. könyv végén felsorolja Tours püspökeit, itt szintén sokukat úgy jellemzi, hogy szentéletűek voltak: például Eustochius (444–461 között).⁵⁵

⁵² Példa erre Claudius esete, aki Márton templomából cselrel kicsalogatta az odamenekült Eberulfust, és megölette, végül őt is leszúrták Eberulfus emberei (VII. 29.).

⁵³ CHÉLINI, 1991. 93–94.

⁵⁴ BREUKELAAR, 1994. 242–245.

⁵⁵ Róla mellesleg azt is megjegyzi, hogy szenátori származású (ahogyan a püspökök többsége – *vir sanctus et timens Deum, ex genere senatorio* – X. 31.).

Gergely leírásában a legtöbb püspök azzal is bizonyítja szentségét, hogy csodákat tesz: van, akinek már életében is, van akinek halála után, a sírjánál történnek csodák. Sokan már életükben is kapcsolatban állnak a spirituális erőkkal, látomásaik, vízióik révén útmutatást kapnak a helyes cselekedetről. Magának Gergelynek is több ilyen látomásban volt része. Szent Salvius, Albi püspöke az isteni harag kardját látta függni a király (Chilperic) szállása felett, és húsz nap múlva meg is halt a király két kiskorú fia (V. 50.).

A püspöknek volt feladata szembeszállni a sátán kísértésével és hatalmával. Ez főként az eretnekek elleni harcban mutatkozott meg. Az ariánus vallás ebben az időben nagy szerepet töltött be a szomszédos vizigót államban. Gergely maga is több hitvitát megörökített, amelyekben eretnekekkel vitázik (V. 43.). Nem véletlen, hogy Gergely sokszor hivatkozik művében a nikaiai hitvallás szövegére, illetve szinte szó szerint idézi is az I. könyv *praefatió*jában, hogy bizonyítsa: ő mindenképpen a katolikus vallást követi. Azért is tartotta ezt fontosnak, mert például Chilperic a szabelliánus eretnekség felé hajlott,⁵⁶ és ki is adott egy teológiai irományt e tárgyban (V. 44.).

Gergely hangsúlyozza a püspök műveltségének fontosságát is: a Szentírásban és az egyházatyák irodalmában való jártasságot és az ékesszólást. Ezek az erények még a régi római arisztokrácia műveltségesezményéből táplálkoznak. Márton, Braga püspöke verseket írt (V. 37.); Maurilius fejből tudta a Szentírásban szereplő nemzetiségtáblákat (V. 42.); Ferreolus, Uzès püspöke Sidonius Apollinaris mintájára írt leveleket (VI. 7.).

A *Historiában* azt láthatjuk, hogy mindezek mellett a püspöknek nem csak a városon belül volt hatalma. Olyan nagy formátumú egyéniségek, mint amilyen Tours-i Gergely volt, udvari tanácsadóként az ország irányításából is kivették a részüket. A püspökök szenátori-arisztokrata származása azt eredményezte, hogy a király kíséretében szép számmal vettek részt a püspökök is, és értékes segítséget jelentettek az uralkodónak a diplomáciában és egyéb

⁵⁶ A szabelliánus eretnekség tanítása szerint a Szentháromság az isteni személynek különböző módon való megnyilvánulása.

adminisztratív tevékenységben.⁵⁷ Gergely például többször megemlíti Berthramot, Bordeaux püspökét, egyben metropolitáját (*Berthramnus episcopus, qui erat metropolis* – VII. 31.) mint Chilperic király fő tanácsadóját.

Mindezek mellett a püspöknek jól kellett ellátnia hivatalát is, hiszen ezzel egyháza számára biztosította a politikai befolyást. Ha egy püspök elhanyagolta hivatalát, akkor az hátrányára vált nemcsak híveinek, hanem egyházának is, hiszen a királyok alig várták, hogy rátehessék kezüket az egyház vagyonaára, és elragadják tőle a kormányrudat. A püspöknek ügyelnie kellett egyháza vagyonaára, az adományozott földekre.

A király és a püspök

Mivel a püspök fontos szerepet töltött be az állami politikában is, joggal merülhet fel bennünk a kérdés, hogy milyen volt a viszony a király és püspökei között. Erre a kérdésre azért nehéz válaszolni, mert tulajdonképpen egyetlen forrásunk írója, Gergely maga is püspök, s így természetesen elfogult. Művéből azt látjuk, hogy meglehetősen sokszor került összetűzésbe egyik kortárs uralkodójával, Chilperickel.

Az uralkodók általában nem maga az Egyház, hanem azok papjai ellen viseltettek ellenérzéssel.⁵⁸ Ha egy kicsit a sorok mögé tekintünk, azt látjuk, hogy a konfliktusoknak két fő oka volt: egyfelől gazdasági, másfelől politikai.

Az egyház gazdagságának alapja egyrészt a régi városok birtokaiból, valamint az egyháziak által betöltött hivatalokkal járó földekből eredt. Sok püspök családi birtokokkal is rendelkezett, továbbá a királyok adományai is az egyházat gazdagították. Ilyen királyi birtokadományt ír le a *Historia* egyik fejezete is: egy frank előkelő, Godinus Sigibert oldaláról átállt Chilperichez, mire a király elvette a neki adományozott földeket és a soissons-i egyházmegyének (névleg Szent Medárdnak) ajándékozta (V. 3.). Ezek a földadományok általában mentesek voltak az állami adóktól, és

⁵⁷ AURELL, 1996. 10–29.

⁵⁸ HEINZELMANN, 2001. 163.

immunitásukat a római jog,⁵⁹ a frank királyok rendeletei és a zsinati határozatok is védelmezték. Az immunitás egészen Constantinusig nyúlik vissza, de a későbbi korokban is gyakran adományoztak ilyen kiváltságokat egyházi birtokok részére, így egyre több egyházi birtok kapott adómentességet. Ha valamelyik király mégis megpróbálkozott új adók kivetésével, vagy az immunitás figyelmen kívül hagyásával, az lázadásokhoz vezetett.⁶⁰ I. Chlothar idejében például Tours kerületét mentesítették az adózás alól. Amikor 589-ben Childebért mégis adót akart kivetni rá, Gergely ellenállásába ütközött. 590-ben Childebért elengedte Clermont város egyházának minden adóját (valószínűleg földadóról volt szó), miután az adóbehajtók teljesen elszegényedtek: a hiányt ugyanis nekik kellett előteremteni, viszont a birtokok szétszórtsága miatt nehezen tudták összeszedni az előírt összeget (X. 7.) Az adóbehajtók sorsa már a császárkorban sem volt könnyebb.

Az uralkodói földadományok egy idő után a királyi birtokok területének csökkenéséhez vezettek. Az egyház anyagiakban is terjeszkedett, nemcsak a lelkek feletti hatalomban. A városi-püspökségi adományok mellett növekedett a kolostoroknak ajándékozott földek, erdők száma is. Ez a folyamat (a királyi birtok visszaszorulása az egyházi és világi birtokok javára) a 7–9. századra csúcspontot ért el,⁶¹ de csírái már korábban megjelentek. Erre a problémára világítanak rá a Chilpericnek tulajdonított szavak, amelyekben az Egyházat kárhoztatja a királyi kincstár üressége miatt. Bár Gergely a király bűnösségének tudja be ezt az irigységet, valljuk be, hogy Chilperic szemszögéből nagyon is érthető az elkeseredett hang (VI. 46).⁶²

A királyok mellett sok világi birtokos is szívesen adományozott az egyház javára, ha nem volt örököse. A végrendelkezők és adományozók talán abban bíztak, hogy így földjük megmenekül a pusztításoktól, illetve üdvösségük elnyerését is remélhették a birto-

⁵⁹ Cod. Theod. XVI, 2,2; VI, 35, 3; XIII, 3,2,3,1

⁶⁰ GOFFART, 1998. 213–224.

⁶¹ DOEHARD, 1978. 33.

⁶² „Íme, a mi kincstárunk szegény maradt, íme minden vagyonunk az egyházra szállt, senki nem uralkodik, csak egyedül a püspökök, elenyészik a mi hatalmunk, és a városok püspökeire száll.”

kért, ami elvileg az adott egyházkerület védőszentjének tulajdonába került.⁶³ Gergely beszámol Chrodinus *dux* haláláról, és egy egész fejezetet szentel e világi ember erényeinek a felsorolására, arra, hogy milyen sokat adományozott az egyház javára: földeket, szőlőket, szöveteket, használati tárgyakat, emellett gondoskodott az „*egyház szegényeiről*” is (VI. 20.).

Az egyház gazdagsága nemcsak a birtokok, hanem a templomi kincsek, díszek számában is megmutatkozott. A gyakori polgárháborúk során emiatt a templomok mindig jó célpontot szolgáltattak a rablásoknak és fosztogatásoknak. A grófok és hercegek számtalan templomot feldúltak, felgyújtottak, javaikat elhurcolták. Ez is fokozta az ellentéteket a püspökök és az államhatalom között, hiszen a hadvezérek valamelyik király szolgálatában vonultak hadjáratra. Chilperic egy hadjárata során Tours városát is végigdúlta (ez többször is előfordult), „és nem kímélte Szent Márton vagyonát sem” (V.14.) – ezalatt az egyházi földeket, falvakat és a templom kincseit kell értenünk.

Ami az egyház politikai befolyását illeti, az nemcsak abban mutatkozott meg, hogy vezetői tanácsadó szerepet töltöttek be a király mellett (ez nem is jutott osztályrészül minden püspöknek), hanem a zsinati határozatok révén. A zsinat egy-egy provincia, később egyházmegye, illetve Gergely korában egy-egy királyság püspökeinek gyűlését jelentette. Az 567 novemberében tartott tours-i zsinat határozatának értelmében minden évben kétszer kell zsinatot tartani, amit a metropolita hív össze, és amelynek helyét is ő választja ki.⁶⁴ A zsinaton azonban a király is részt vett, mint a „nemzeti” egyház feje. Sokszor éppen maga a király volt az, aki összehívta a zsinatot. Gonthran király hívta össze a lyoni zsinatot 567-ben vagy 570-ben és szintén ő kezdeményezte a mâcon-i zsinatot 585 októberében (*ex iusso regis Guntchramni* – VIII. 20.). A legtöbb zsinat egyébként az ő nevéhez fűződik, és ezt Gergely pozitívként értékeli: a jó király gondoskodik egyházáról és megoldást keres a vallási életben felmerülő problémákra.

Továbbra is kérdés maradt viszont, hogy mennyiben hajtották

⁶³ VAN DAM, 1985. 206.

⁶⁴ MGH 122–136.; LDH IX. 39.

vége a zsinaton elfogadott döntéseket, azaz kánonokat. Ez ugyanis sokszor ütközött a grófok és hercegek ellenállásába. Nemesgyzer előfordult, hogy maga a király hozott új törvényeket – ahogyan Chilperic is Praetextatus roueni püspök ügyében. Őt azzal vádolták, hogy Chilperic fiát, Merovechet (akinek a püspök volt a keresztapja) akarta trónra ültetni és apját letaszítani a trónról. A püspököt elítélték, Gergely szerint koholt vádak alapján. A zsinaton, amit a püspök ügyében hívtak össze, ahogy Gergely írja, a legtöbb püspök nem mert nyíltan állást foglalni, mert félték a királyné, Fredegund haragjától. Gergely volt az egyetlen, aki még a királyt is irgalomra intette. Végül a papot a kánonok értelmében kiközösítésre ítélték, és Gergely megjegyzi, hogy ez a paragrafus egy új lapon szerepelt – mintha a király tétette volna bele, szándékosan erre az esetre alkalmazva (V. 18.).

A király elleni összeesküvéssel más püspököket is vádoltak (pl. Charteriust, Périgueux püspökét – VI. 12.), és gyakran éppen a püspök egyik klerikusa vagy püspöktársa volt a vádló. Az egyházi hivatalok sem voltak mentesek az intrikáktól és a korrupciótól.

Gergely művében számtalan történetet olvashatunk püspökökről, jókról és rosszakról egyaránt. Az író bőségesen ellát minket püspöktársai jó és rossz tulajdonságainak leírásával, de tudnunk kell: a felsorolt jellemzők tulajdonképpen toposzok, megtalálhatóak a késő antik halotti *panegyricusok*ban is. Ugyanakkor nemcsak egyszerű átvételt jelent ez az ókori irodalomból: megismerhetjük belőle azokat a funkciókat, amelyeket egy püspöknek el kellett látnia a 6. század frank városaiban: a közigazgatást, a bíraskodást, a védelmező és adakozó tevékenységi kört, valamint a hívő lelkek irányítását, hiszen a püspök legfontosabb feladata és rendeltetése az, hogy az embereket hozzásegítse az üdvözüléshez. Ez Gergely művének is a fő mondanivalója, és ezért állítja minden püspök elé követendő példaként Szent Márton alakját. A *Historiában* megmutatkozik az a király és egyház közötti konfliktus, ami a püspökök világi hatalmából fakadt. A püspök mint Isten által kijelölt személy, az apostolok utóda, tulajdonképpen a király felett áll. Gergely és püspöktársai fenntartják maguknak azt a jogot, hogy erkölcsi bíróként lépjenek fel még a királlyal szemben is, miközben a király – akinek hatalma szintén Istentől ered – a püspököket alattvalóinak

tekinti. A püspök és király közti ellentét előképe a későbbi pápa és császár közti viszálynak.

Mindenképpen kitűnik viszont Gergely művéből, hogy a kora-középkori Meroving társadalomban milyen fontos szerepet töltött be az egyház és különösen annak vezető rétege, a püspökség. Abban az átmeneti korszakban, amely a Római Birodalom bukása után Nagy Károlyig, a frank állam megszilárdulásáig tartott, és amelyben polgárháborúk, trónviszályok, járványok és természeti katasztrófák zilálták szét a politikai és egzisztenciális viszonyokat, a püspökök voltak azok, akik megpróbálták fenntartani a rendet és a védelmet. Ők voltak a római kulturális és politikai örökség hagyományozói és megőrzői, de ugyanakkor ők voltak azok is, akik az új államok kiépítésében és megszilárdításában döntő szerepet vállaltak.

A Meroving-kor vége felé a püspöki hatalom hanyatlani kezdett, a püspökségek széttzilálódtak. Gyakran előfordult, hogy az uralkodók az egyes püspöki székhelyekre saját híveiket ültették, általában világiakat, akik csak a püspöki javadalmak élvezetét tartották szem előtt, és elhanyagolták azokat a feladatokat, amelyeket el kellett volna végezniük. Az sem volt ritka, hogy egy-egy püspöki szék betöltetlen maradt, így annak jövedelmét az uralkodó élvezte. A 740-es években Martell Károly által elkezdett és később Kis Pipin, illetve Nagy Károly által folytatott reformzsinatok és -intézkedések próbálták meg rendezni a helyzetet. A Karoling-korban a püspököt a körülötte élő klerikusok, a kanonokok testülete (a káptalan) választotta, azonban a király a főkegyúri jog alapján elfogadhatta, illetve el is utasíthatta a jelölt személyét. A püspöki hatalom tehát jobban függött a királytól, de ugyanakkor az uralkodó meg is erősítette a püspök befolyását például a plébániák felett. Ez azt mutatja, hogy a püspökök szervező és összefogó erejére szükség volt a középkor későbbi századaiban is.

A középkori püspökök életének és működésének vizsgálata egy olyan társadalmi réteg körülményeire világít rá, amely egy speciális helyzetben vállalt fontos szerepet. Ez a speciális helyzet az ókor legnagyobb birodalmának, a Római Birodalomnak a bukása után kialakult politikai, hatalmi és kulturális vákuumot jelentette, egy olyan átmeneti korszakot, amelyben az említett püspökökre várt a

feladat, hogy átmentsék a görög–római, illetve keresztény örökséget az új államokba is, és ezzel megteremtsék az új Európa alapjait, amelynek kultúrája máig e három pilléren nyugszik.

1. FORRÁSOK

- LDH** *Gregorii episcopi Turonensis Historiarum Libri decem.* Szerk.: BUCHNER, Rudolf. Berlin, 1957.
- MGH** *MGH Concilia I. Legum III.* Hannover, 1989.
- Cod. Theod.** *Codex Theodosianus.* Szerk.: MOMMSEN, Theodor. Dublin–Zürich, 1970.

AMMIANUS MARCELLINUS

- 1978** AMMIANUS MARCELLINUS: *Rerum gestarum libri qui supersunt.* Szerk.: SEYFARTH, Wolfgang. Leipzig, 1978.

EUSEBIOS

- 1867** *Eusebii Caesariensis opera.* Szerk.: DINDORFIUS, Ludovicus. Leipzig, 1867.

2. SZAKIRODALOM

ADAMIK

- 1996** ADAMIK Tamás: *Római irodalom a késő császárságban.* Budapest, 1996.

ALFÖLDY

- 2000** ALFÖLDY Géza: *Római társadalomtörténet.* Budapest, 2000.

AURELL

- 1996** AURELL, Martin: *La noblesse en Occident (V^e–XVe siècle).* Paris, 1996.

BREUKELAAR

- 1994** BREUKELAAR, Adriaan H. B.: *Historiography and episcopal authority in sixth-century Gaul.* Göttingen, 1994.

BROWN

- 1999** BROWN, Peter: *Az európai kereszténység kialakulása 200–1000.* Budapest, 1999.

CHÉLINI

- 1991** CHÉLINI, Jean: *Histoire religieuse de l'Occident médiéval.* Paris, 1991.

- CLOCHÉ**
1924–1925 CLOCHÉ, Paul: Les élections épiscopales sous les Mérovingiens. In: *Le Moyen Age*, 26 (1924–1925) 205–254.
- VAN DAM**
1985 VAN DAM, Raymond: *Leadership and community in late antique Gaul*. Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1985.
- DOEHARD**
1978 DOEHARD, Richard: *The early middle ages in the West*. Oxford, 1978.
- GOFFART**
1998 GOFFART, Walter A.: *After Rome's Fall*. Toronto, 1998.
- HEINZELMANN**
2001 HEINZELMANN, Martin: *Gregory of Tours*. Cambridge, 2001.
- JAMES**
1982 JAMES, Edward: *The origin of France*. London, 1982.
- MEYENDORFF**
1989 MEYENDORFF, John: *Imperial unity and christian divisions. The Church 450–680*. New York, 1989.
- PIETRI**
1997 PIETRI, Charles: Aux origines du christianisme en Gaule (IIe–VIe siècle). In: *Christiana Respublica. Éléments d'une enquête sur le christianisme antique*. Vol. I. Rome, 1997. 393–408.
- ROPS**
1989 ROPS, Henri-Daniel: *Az apostolok és vértanúk egyháza*. Budapest, 1989.
- ROSENWEIN**
1994 ROSENWEIN, Barbara H.: L'espace clos: Grégoire et l'exemption episcopale. In: *Actes du congrès*

international, Tours, 3-5 novembre 1994. /Revue archeologique du Centre la France/. Szerk.: GAUTHIER, Nancy – GALINIÉ, Henri. Tours, 1994. 251-262

**ROUCHE
1994**

ROUCHE, Martin: Entre civitas et sedes regni: Gregoire de Tours et les espaces politique de son temps. In: *Actes du congres international, Tours, 3-5 novembre 1994. /Revue archeologique du Centre la France/. Szerk.: GAUTHIER, Nancy – GALINIÉ, Henri. Tours, 1994. 181-182.*

**SOTINEL
1998**

SOTINEL, Claire: Le personnel épiscopal. Enquête sur la puissance de l'évêque dans la cité. In: *L'évêque dans la cité du IVe au Ve siècle. Szerk.: REBILLARD, Eric – SOTINEL, Claire. Rome, 1998. 43-56.*

**WOOD
1994**

WOOD, Ian: *The Merovingian kingdoms. New York, 1994.*

Hegedűs Dániel
Donatio Constantini:
Filológia és diplomáciatörténet

„Ist allein das »Ungeheuer« der mittelalterlichen Forschung.¹” Szabad fordításban: „egymagában a középkorkutatás minden szörnyüségé” – így minősíti K. Jäntere finn történész a constantinusi adománylevelet. Bár valóban újabb és újabb kísérletek történnek, hogy eloszlassák a *Donatio* körüli kételyeket, eredményeik kevésbé maradandóak, mint az adománylevelet felbukkanása óta övező bizonytalanság. Keletkezésének kora és helye ismeretlen, akárcsak szerzője. Szövegváltozatainak egymáshoz és a *Collectio Pseudo-Isidorianá*hoz való viszonyát máig vitatják, akárcsak politikai és történelmi hatását. Az adománylevél hol „a kora középkori pápaság történetének egyik legfontosabb forrása”², hol évszázadokig kallódó okirat, ami bár időről időre diplomáciai szerephez jutott, a benne rejlő lehetőségeket mégsem tudta senki maradéktalanul kiaknázni.

Dolgozatom célja egyrészt a constantinusi adománylevelet övező alapvető keletkezés- és hatástörténeti problémák felvetése és néhány félreértés tisztázása, a szakirodalom nyújtotta megoldási javaslatok összegyűjtése. Másrészt különös hangsúlyt szeretnék fektetni a *Donatio* formája és politikátörténeti „karrierje” között feszülő ellentmondásra,³ melynek feloldatlansága olyan nagy hatással van a kortárs kutatásra, hogy az adománylevélnek szinte csak eszmetörténeti aspektusait vizsgálják, elhanyagolva a forma kínálta politikátörténeti nézőpontot.

Munkámban alapvetően Horst Fuhrmann kutatásaira hagyatkoztam, amelyeket napjainkban a legnagyobb konszenzus övez, hiszen

¹ Idézi: FUHRMANN, 1972–1974. 354.

² PTTI, 1996.

³ Az ellentmondás abban áll, hogy a *Donatio Constantini* formáját tekintve jogbiztosító irat, ennek ellenére kevés a forrásunk, mely beszámolna arról, hogy valaha is tétélesen felhasználták volna a pápaság jogigényeinek alátámasztásához.

az újabb kutatások sem cáfolták azokat lényegileg.⁴ Az ő filológiai megközelítése ugyanis egyszerre alkalmas a *Donatio* keletkezéstörténetének és az ezzel párhuzamos politikai és diplomáciai összefüggéseknek a vizsgálatára, feltárására.

Tartalom és származás

Mi is a *Donatio Constantini*?⁵ Ezt a kérdést már viszonylag ritkán teszi fel a szakirodalom. Általánosan elfogadott, hogy I. Constantinus császár 315. március 30-án kelt adománylevelének a másolata,⁶ melyben a római püspöknek adományozza a világi hatalmat a birodalom nyugati felében, a keresztény egyház feletti primátust, a császári jelvényeket – melyek közül I. Szilveszter a koronát visszautasítja – továbbá Rómát és lateráni⁷ palotáját.⁸

Ez a definíció azonban számos ponton támadható. A később ismertett szövegváltozatok közül a „C-verzió”, vagyis a rövid pseudo-izidoriánus változat egyet sem tartalmaz a *Donatio* fenti elemei közül (csak a *confessiót*), leszámazása folytán mégis *Donatió*ként emlegetik és nem az *Actus Silvestri*be – az I. Szilveszter pápa életét feldolgozó hagiográfiai munkák közé – sorolták be, ahová pedig filológiailag és paleográfiaailag nem illeszkedne.

Az adománylevelé származási helyét tekintve számos lehetőség felmerült. Legelfogadottabb a pápai kancellária, de szóba került már a római San Anastasia kolostor, Reims, St. Denis⁹, a pseudo-

⁴ MGH, 1986.

⁵ Vagy másként *Constitutum Constantini*. Az egységes terminológia érdekében munkámban végig a *Donatio Constantini*t használom.

⁶ A *Donatio* másolat volta kiemelendő. Az eredetinek szánt példány(oka)t már a középkorban hamisítványként kezelték. Lásd később a Johannes cardinalishoz fűződő eseményeket.

⁷ A *Donatio* érdekessége, hogy a valóban Constantinus nevéhez köthető adományról, a lateráni palotáról is hamis adatokat közöl. A Lateránt Constantinus első római tartózkodása alatt, 312-ben adományozta Miltiades pápának. Ekkor indult meg a lateráni bazilika építése is. ALFÖLDI, 1942. 835.

⁸ PTTI, 1996. 21.

⁹ A Reims mellett érvelők a *Donatio* keletkezését nem választják el a *Collectio Pseudo-Isidoriana*tól, míg St. Denis mellett a Cod. Paris Lat. 2777, vagyis az

izidoriánus műhely és a friauli örgrófi könyvtár is. A keletkezési időpont – 8–9. század – kellően tág, így viszonylagos konszenzus övezi.

A továbbiakban ismertetném azon ma is relevánsnak tekinthető filológiai érvek egy részét, melyekkel a keletkezési hely és időpont igen tág lehetőségeit szerették volna leszűkíteni a kutatók. Ilyen diplomatikai formának tekinthető maga a szöveg „*In nomine sanctae et individuae trinitatis*” *invocatio*ja, mely valószínűleg Karoling-kori,¹⁰ a 816. évi aacheni zsinat rögzítette ebben a formában a Szentháromságot.¹¹ Ugyancsak érdekes Constantinus *intitulatio*ja a *Donatio* szövegében: „*Imperator Caesar [...] Constantinus [...] pius felix victor ac triumphator, semper augustus.*”¹² Ez párhuzamba állítható a 806-ban kelt *Divisio Regnorum*...¹³ Nagy Károly *intitulatio*jával: „*Imperator Caesar Karolus [Rex Francorum invictissimus et Romani rector imperii], pius, felix, victor ac triumphator semper augustus.*”¹⁴ Vagyis a két *intitulatio* a zárójelbe foglalt belső részt kivéve megegyezik. Ez egyrészt jelentheti azt, hogy Károly ismerte a *Donatiót* (az ellene szóló érveket később ismertetem), de azt is, hogy a constantinusi hamisítványnak és a *Divisio Regnorum*nak közös a forrása. Márpedig a fentiek az 565 és 628 között (I. Justinianustól Herakleioszig) használt bizánci császári *intitulatio* egyszerű változatai, csak az utóbbiban a „*victor*” előtt „*inclitus*” áll.¹⁵ A bizánci császárok titulaturáját illetően jól tájékozottak voltak a pápai curiában. Itt állították össze a *Collectio Avellanát* is, mely 368 és 553 között keletkezett pápai és császári leveleket tartalmaz, ráadásul benne is számos helyen hiányzik az

apátság formuláskönyvében található példányt őspéldánynak tartók érvelnek. FUHRMANN, 1984. 7.

¹⁰ FUHRMANN, 1963. 531.

¹¹ SCHEFFER-BOICHORT, 1889. 305.

¹² FUHRMANN, 1973. 266.

¹³ A 806-ban kelt *Divisio Regnorum* rögzíti Nagy Károly birodalmának felosztását fiaival (Károly, Pippin és Lajos) között.

¹⁴ FUHRMANN, 1973. 265.

¹⁵ FUHRMANN, 1973. 267.

„*inclitus*” a bizánci uralkodók *intitulatiójából*.¹⁶ Károly udvara pedig szintén ismerhette ezeket a leveleket. Egyrészt, mert a lorschei birodalmi kolostor katalógusa szerint megvolt a könyvtárának a *Collectio Avellana* egy példánya a Karoling-korban, másrészt mert az I. Hadrián pápa által 774-ben Nagy Károlynak küldött *Collectio Dionysio-Hadriana* alapja is a *Collectio Avellana* volt.¹⁷

További filológiai motívumok is behatárolhatják a keletkezést, így a „*deo amabilis*” formula 780 körüli időpontra és Rómára enged következtetni,¹⁸ a „*retro*” adverbium „akkor”, „akkoriban” értelmű használata pedig I. (Szent) Pál pápa (757–767) környezetére.¹⁹ Az egyes szám első személy, illetve a királyi többes váltakozása a *Donatio* szövegében, vagyis az, hogy magánszemélyként egyes szám első személyben, jogi személyként pedig többes szám első személyben beszél, leggyakrabban 757 és 772 között fordul elő a pápai kancelláriai gyakorlatban.²⁰ Ezek alapján a legvalószínűbb keletkezési időpont 750 és 780 közé, azon belül pedig I. (Szent) Pál pápa pontifikálására tehető.²¹ Ezt támasztja alá a Rómában ekkor felerősödő Szilveszter- és Constantinus-kultusz is, melynek kézzel fogható bizonyítéka a Soracte-hegyen ekkor felépülő Szilveszter-kolostor.²² I. Pál esetében indítékként a kényelmetlen longobárd szomszédsággal szembeni szimbolikus fellépés,²³ illetve a képtisztelet körüli bizánci küzdelmekbe történő ugyancsak szimbolikus beavatkozás említhető meg.²⁴ Ez tehát a legelfogadottabb elmélet a *Donatio Constantini* keletkezését illetően. Azonban meg-

¹⁶ FUHRMANN, 1973. 267.

¹⁷ FUHRMANN, 1973. 267.

¹⁸ SCHEFFER-BOICHORT, 1889. 311.

¹⁹ SCHEFFER-BOICHORT, 1889. 314.

²⁰ FUHRMANN, 1959. 530.

²¹ FUHRMANN, 1973. 280. – Wilhelm Lewison alapján.

²² SCHEFFER-BOICHORT, 1889. 317., FUHRMANN, 1973. 288–289.

²³ SCHEFFER-BOICHORT, 1889. 319.

²⁴ SCHEFFER-BOICHORT, 1889. 322. Scheffer-Boichort szerint erre utal a képek szerepének hangsúlyozása, melyek segítségével Constantinus ráismer az őt ál-mában meglátogató Péter és Pál apostolokra.

említendő, hogy a fennmaradt példányok ezt nem támasztják alá. Csak nyolc darab nem izidoriánus *Donatio* maradt ránk középkori átíratban, ezek közül csak kettő készült a 9. század előtt, és egyik sem származik Rómából.²⁵

A bizonytalanságok ellenére többen egész pontos keletkezési körülményeket vélnek ismerni: Félegyházy pl. Jámbor Lajos és IV. István pápa 816. évi találkozására teszi a *Donatio* születését, indokként pedig a bizánci veszély közös felismerését nevezi meg.²⁶ A külföldi szakirodalomban valóban szóba kerül a 816. évi felbuklás, illetve keletkezés lehetősége, melyben központi szerep jut a koronának, mellyel Jámbor Lajost 816-ban megkoronázták. A forrás szerint ez ugyanis a „valódi császári korona” lenne, „*quae Constan-tini caesaris ante fuit*”, vagyis az, melyet Constantinus felajánlott I. Szilveszternek, aki ezt azonban – a *Donatio* ránk maradt szövege szerint – visszautasította.²⁷ A teória tehát inkonzisztens az adománylevél szövegével, és nem ismerünk más olyan szöveget a *Donation* kívül, melyben szóba kerülne a „császári korona” pápai birtoklása.²⁸

E fenti elmélet Hans Brunner nevéhez köthető, aki szerint a *Donation* annak igénye hívta életre, hogy a pápaság igazolni tudja császárkoronázó szerepét és jogát a „valódi császári korona” birtoklására. Itt természetesen megint beleütközünk az adománylevél szövegébe. Ha figyelmen kívül is hagyjuk, hogy a *Donatio* nem támasztja alá a korona pápai birtoklását, akkor is számos probléma merül fel. Ez az elmélet ugyanis szükségessé tenné, hogy a pápaság ragaszkodjon az „igaz koronához” mint jogforráshoz, mely a császári koronázást számára lehetővé teszi. IV. István pápa azonban Jámbor Lajosnak ajándékozta azt az ékszert, melyet a kortársak

²⁵ FUHRMANN, 1973. 261.

²⁶ FÉLEGYHÁZY, 1967. 377.

²⁷ SCHEFFER-BOICHORT, 1889. 308.

²⁸ A később ismertetett *Actus Silvestri* csak az egyházi primátus adományozását tartalmazza, a *Donation* nem, így bár részletesen beszámol Constantinus és Szilveszter találkozásának eseményeiről (pl. a pápa lovának vezetése, lásd lentebb), a korona felajánlásáról nem szól.

Constantinus egykori koronájának tartottak.²⁹ Ráadásul nemcsak a „jogforráshoz” nem ragaszkodott a 9. századi pápaság, hanem a császárrá koronázás monopóliumához sem: Lothár 817-ben lett császár, pápai közreműködés nélkül, és csak 823-ban ismételtette meg koronázását, most már valóban I. Paszkál jelenlétében.³⁰

Az egyetlen újabb magyar nyelvű tanulmány a 753-as első felbukkanás mellett foglal állást és ezt tartja a 750 körüli római kancelláriai keletkezés legfőbb bizonyítékának is.³¹ Szerinte Kis Pippinnek ismernie kellett a *Donatio Constantini*t, hiszen gyalog vezette II. István pápa lovát,³² a 756-os páviai béke szövegét Szent Péter sírjára helyezte³³ és mert a longobárd területeket nem Bizáncnak adta vissza, hanem a *Patrimonium Petri*t gyarapította velük, vagyis elismerte a pápa világi uralmát e területek felett.³⁴ Piti Ferenc gondolatkonstrukciója azonban több helyen is támadható. II. Istvánt ugyanis éppen olyan frank küldöttek iktatták be ezen területek birtokába, mint bármely más püspököt. Továbbá Nagy Károly 774-ben már nem csatolta a frissen meghódított longobárd területeket a *Patrimonium Petri*hez, hanem ehelyett felvette a „*rex francorum et longobardorum*” címet, és amúgy sem respektálta a

²⁹ SCHEFFER-BOICHORT, 1889. 309.

³⁰ SCHEFFER-BOICHORT, 1889. 309.

³¹ PITI, 1996. 27.

³² „...és lovának gyepöljét tartva, boldog Péter tisztéhez méltóan lovászként szolgálunk neki...” „...*et tenentes frenum equi ipsius pro reverentia beati Petri stratoris officium illi exhibuimus...*”

³³ „...Ezen császári rendeletünket megerősítve saját kezünkkel boldog Péternek, az apostolok fejedelmének tisztelendő teste fölé helyeztük...” „...*Huius vero imperialis decreti nostri paginam propriis manibus roborantes super venerandum corpus beati Petri, principis apostolorum...*”

³⁴ „...Róma városát, egész Itáliát és a nyugati területek provinciáit, vidékeit és városait a mondott legboldogabb főpapnak, a mi Szilveszter atyánknak, egyetemes pápának és az ő főpapi utódai hatalmának és uralmának adományozzuk...” „...*quamque Romae urbis et omnes Italias seu occidentalium regionum provincias, loca et civitates saepefato beatissimo pontifici, patri nostro Silvestrio, universalis papae, contradentes atque relinquentes eius vel successorum ipsius pontificum potestati...*”

A *Donatio Constantini* idézetei: SZ. JÓNÁS, 1999. 298–303. Const. Const., 1984. 92–94.

pápák világi hatalmi törekvéseit (az egyháziakat sem). Megkockázathatónak tartom még azt a feltevést is, hogy a Pippin-féle aktusok nem következményei, hanem esetleg előképei a *Donatio Constantini*nek. Ezek az érvek azonban teljességgel szükségtelenek. Pippin ugyanis megtehetette a fentieket az adománylevél ismerete nélkül, hiszen nagy részüket tartalmazza az *Actus Silvestri* is.

Actus Silvestri, a forrás

Az *Actus Silvestri*³⁵ I. (Szent) Szilveszter pápa (314–335) életét bemutató, szerkezetileg nem hagyományos³⁶ hagiográfiai mű. Valószínűleg Damasus (366–384) és Symmachus (498–514) pápák pontifikálása között keletkezhetett. Az *Actus Silvestri* minden kétséget kizáróan irodalmi előképe a constantinusi adománylevélnek,³⁷ a 8. században feltámadt „Szilveszter-reneszánsznak”³⁸ pedig egyik fontos kelléke. Két forrasszövege különíthető el: „A1” 4. századi, „B1” pedig a legendaanyag 6. századi új összefoglalása.³⁹ A szövegváltozatok között jelentős eltérések vannak: „A1” és „B2” („B1” leszármazott) tartalmazzák Róma egyházi primátusát,⁴⁰ „B1” azonban nem.⁴¹ Ráadásul ezek egyike sem tekinthető a *Donatio Constantini* közvetlen előzményének, mert az mindkét szövegváltozatból tartalmaz elemeket, így valószínűsíthető, hogy alkotója egy kevert, „C”-típusú *Actus Silvestri*t használt,⁴² gyakran tömbökben emelve át a szöveg egyes részeit.⁴³ E kevert változat alapja A1, ez

³⁵ Másként *Vita Silvestri, Gesta Silvestri*

³⁶ Pl. hiányzik a halálának és a sírjának az ismertetése. POHLKAMP, 1986. 426.

³⁷ POHLKAMP, 1986. 424.

³⁸ POHLKAMP, 1986. 417.

³⁹ POHLKAMP, 1986. 419.

⁴⁰ „*Privilegium ecclesiae romanae pontificique contulit, ut in orbe romano sacerdotes ita hunc caput habeant, sicut omnes iudices regem.*” In: FUHRMANN, 1959. 539.

⁴¹ POHLKAMP, 1986. 445.

⁴² POHLKAMP, 1986. 420.

⁴³ FUHRMANN, 1973. 287.

teszi ki a szöveg terjedelmének nagy részét is, amelyet néhány B1-től eredeztethető motívum egészít ki.⁴⁴

A Szilveszter-életrajz esetében fontos kérdés a szöveg viszonya az adományt tevő I. Constantinushoz. A császár helyzete a keresztény világon belül igen felemás volt. Keleten szentként tisztelték, nyugaton azonban nem kanonizálták és semmilyen kultusza sem létezett, elismert birodalomalapító (*Imperium Romanum Christianum*) szerepe ellenére. A szöveg írója szempontjából kényes kérdés lehetett (volna) a császár személyének (Constantinus korában játszott) *secunda maiestas*⁴⁵ szerepe, különösen a pápa egyházi primátusának fényében. Ha ez a probléma egyáltalán felmerült, valószínű, hogy a primátus Pétertől és Páltól való eredeztetése volt a kulcs, hogy Constantinus *secunda maiestas* maradjon.⁴⁶ Ám ez később elfogadhatatlannak bizonyult a *Donatio* „reménybeli felhasználói”, a világi hatalmi ambíciókat dédelgető gregorián pápák számára, de a római igények ettől függetlenül is kinőtték a *Donatio Constantini* kereteit.

A már említett „Szilveszter-reneszánsz” a 8. század végén, mely magával hozhatta az *Actus Silvestri* széleskörű elterjedését, kielégítő magyarázatot adhat számos olyan esetre, melyet eddig a *Donatio Constantini* megjelenésével próbáltak – legtöbbször indokolatlanul – magyarázni. Ilyen esetként említhető I. Hadrián pápa Nagy Károlyhoz intézett, 778-ban írt levele. Ebben a pápa Constantinust példaként állítja a frank uralkodó elé: „*És miként kegyes Szilveszter római pápa idejében, szent emlékétől legkegyesebb Constantinus, a nagy császár által a szentséges Isten nagysága és a római katolikus és apostoli egyház magasra emeltetett. És hatalmát dicsérték az ő itáliai területein adományai miatt. Ekként az ő és a mi szent egyházunk legszerencsésebb idejében, ami kegyes Péter apostol ideje is, cstrázik és ujjong minden és állandóak az újabb és újabb magasztalások, hogy minden nemzetség, ami ezt halotta, híriül adni kész: Uram, [...], íme Isten legkeresztényibb császára, új Constantinus*

⁴⁴ FUHRMANN, 1959. 540.

⁴⁵ „*Cum super imperatorem non sit nisi solus deus, qui fecit imperatorem.*”

⁴⁶ POHLKAMP, 1986. 488–489.

eljött a maga idejében, amiért mindenki az apostolok fejedelmének, kegyes Péter egyházának Istenét dicséri adakozva.”⁴⁷ Az ugyanis, hogy Hadrián Constantinust állítja Károly elé példaképnek, csak azt bizonyítja, hogy a császár személye – a Szilveszter-legendának köszönhetően – a 8. századi Nyugaton is ismert és elismert volt.

Az „adományok” ilyen általános említése is az *Actus Silvestri* és nem a *Donatio Constantini* ismeretét valószínűsíti.

A szövegváltozatok

A szövegváltozatok megkülönböztetése Karl Zeumer nevéhez fűződik, aki három eltérő verziót különített el.⁴⁸ Az „A-verzió”,⁴⁹ az úgynevezett frank változat vélhetőleg a paleográfaiilag legöregebb *Donatio*. Legrégebbi példánya egy Saint Denis-i formuláskönyvben maradt fenn (Cod. Paris Lat. 2777). Datálását tekintve 806 után hivatalosan nem kerülhetett volna a gyűjteménybe, ekkor ugyanis Fardulf apát halálával lezárták. Természetesen nem zárható ki, hogy utólag illesztették bele, többen ezt paleográfiai érvekkel is alátámasztják.⁵⁰ Ha mégis elfogadjuk, hogy nem később fűzték a formuláskönyvhöz, akkor ennek 757 körül kellett bekövetkeznie,⁵¹

⁴⁷ Részletek saját fordítása. „*Et sicut temporibus beati Silvestri Romani pontificis a sanctae recordinationis piissimo Constantino, magno imperatore, per eius largitatem sancta Dei catholica et apostolica Romana ecclesia elevata atque exaltata est et potestatem in his Hesperiae partibus largiri dignatus, ita et in his vestris felicissimis temporibus atque nostris sancta Dei ecclesia, id est beati Petri apostoli, germinet atque exultet et amplius quam amplius exaltata permaneat, ut omnes gentes quae hec audierunt, edicere valeant: »Domine, salvum fac regem, et exaudi nos in die, in qua invocaverimus te, quia ecce novus christianissimus Dei Constantinus imperator his temporibus surrexit, per quem omnia Deus sanctae suae ecclesiae beati apostolorum principis Petri largiri dignatus est.«*” In: FUHRMANN, 1973. 280–281.

⁴⁸ „A”, „B” és „C” verziók. FUHRMANN, 1984. 7.

⁴⁹ FUHRMANN, 1984. 8–11.

⁵⁰ FUHRMANN, 1984. 9.

⁵¹ A pontos beillesztés mellett szól, hogy a 757-es év illeszkedik a 750 és 780 közötti intervallumra, mely a legvalószínűbb időpontját takarja a keletkezésnek. Ezen belül azonban korainak mondható, hiszen ha a *Donatiót* I. Pál nevéhez kötjük, akkor nem csak hogy pontifikálásának első évében már léteznie kellett

egy 757-ben kelt pápai levél áll ugyanis előtte.⁵² Szövegtanilag legrégebbi eredete mellett szólnak azon érvek, hogy későbbi (főleg „B” változatú) szövegekben hozzá képest elírások találhatók, amelyek itt hibátlanok (pl. nevek), illetve az „A” változat jellegzetessége, hogy sok görög szót és szószerkezetet tartalmaz, amelyeket a későbbi példányokban már latinosítottak, de többnyire árukladó tükörfordításként. Ezen feltűnően görögös latin szöveghelyek alapján a „B” és „C” szövegekben többen úgy vélték, hogy a *Donatio Constantini* eredetileg görög nyelvű lehetett.⁵³ Erről azonban nincs szó, az ilyen árukladó helyeknek mindig megvan a párhuzama „A”-ban, nincs olyan gyanús szöveghely, amit ne lehetne a frank változat egy szöveghelyével párhuzamba állítani.⁵⁴

Az „A”-verzióból származtatják a jelentős politikai – diplomáciai szerephez jutott, úgynevezett „A3”, vagy Johannes cardinalis dia-conus-féle változatot.⁵⁵ Johannes bíboros 960 tájától pápai diplomata volt XII. János alatt. 962-ben ő készítette Azo scriniariuszal együtt azt az I. Ottónak szánt, valószínűleg igen reprezentatív példányt, amelyen keresztül a császárt megismertették a diplomával. Még ugyanebben az évben Ottó-ellenes szándékkal konstantinápolyi követségbe küldte XII. János, ám Capuai Pandulf fejedelem társával, Azóval együtt elfogta. Johannes és Azo a fogásban pártot váltottak, amiről Liudprand is megemlékezik *Liber de rebus gestis Ottonis magni imperatoris* című művében. XII. János levélben követelt magyarázatot a császártól, amiért „*hűtlen híveit, Leó püspököt és János cardinalis diakónust magához vette.*”⁵⁶ Ottó azonban tagadott: „*A hozzá hűtlen Leó püspököt és János cardinalis diaconust a kinek a föl vételével vádol bennünket, ez*

az adománylevélnek, de Saint Denis-ig is el kellett már jutnia. Ez eléggé valószínűtlennek tűnik, e Fuhrmann által hitelesnek tartott adatok nem konzisztensek egymással!

⁵² FUHRMANN, 1972–1974. 358.

⁵³ A fennmaradt görög nyelvű példányok többségükben 15. századiak. Velük kapcsolatban lásd a firenzei uniós zsinatról szóló fejezetet.

⁵⁴ FUHRMANN, 1991. 1385–1387.

⁵⁵ FUHRMANN, 1984. 11–13.

⁵⁶ LIUDPRAND, 1908. 214.

időtájt sem nem láttuk, sem föl nem vettük. Őket, mint hallottuk, Capuában ejtették foglyul, a midőn a pápa úr megbízásából Konstantinápolyba igyekeztek, hogy ott ártalmunkra lehessenek.”⁵⁷ Ennek ellenére Johannes 963 novemberében Ottó seregével tért vissza Rómába, ahol is a XII. János letételére összehívott zsinaton a pápa ellen tanúskodott. „János namiai püspök és János bíboros diaconus azt vallják, hogy látták, a mikor egy diaconust egy lóistállóban szentelt fel és még nem is a megkívánt időben.”⁵⁸ 964 januárjában azonban a rómaiak fellázadtak Ottó császár ellen, aki sietve elhagyta a várost. Ezek után pedig februárban Johannes cardinalis diaconus és Azo scriniarius is a letéttetett pápa fogságába került. XII. János pedig levágatta Johannes orrát, két ujját és végül kivágatta a nyelvét is. Liudprand előadása a részleteket illetően így szól: „Ezt a nagy gyalázatot fölötte zokon vette a felkent császár, úgy Leó pápa úrnak az elűzését, mint János bíboros diakónus és Azo scriniarius megcsonkítását, akik közül egyiknek a jobb kezét, a másiknak a nyelvét, orrát és két ujját vágatta le a letett János pápa.”⁵⁹ Az eset nagy hatást gyakorolhatott kortársaira, ugyanis Saint-Remi Richer, II. Szilveszter életrajzírója is megemlíti: „Amikor azonban a császár elhagyta Rómát, Octavianus (XII. János) visszatért, elkergette Leót, majd levágta János diakónus orrát, ujjait, jobb kezét és nyelvét.”⁶⁰

Azonban nem csak ezen események miatt maradt fenn Johannes cardinalis neve szinte végig a középkorban, hanem a nevéhez fűződő csalás miatt is. Ő volt az, aki a *Donatio* története folyamán a legnagyobb formájú változtatást hajtotta végre a szövegben, amit már kortársai is hamisításnak tartottak. A Johannes cardinalis kezei közül kikerült constantinusi adománylevél ugyanis már nem szerény másolata kívánt lenni az eredetinek, hanem maga az I. Constantinus aláírását viselő öspéldány. E változat különlegessége, hogy nemcsak keletkezési körülményeit ismerjük valamennyire, de to-

⁵⁷ LIUDPRAND, 1908. 215.

⁵⁸ LIUDPRAND, 1908. 218.

⁵⁹ LIUDPRAND, 1908. 224.

⁶⁰ RICHÉ, 1999. 121.

vábbélését is. III. Ottó 1001-ben e szövegváltozat alapján kérdőjelezi meg a *Donatio Constantini* hitelességét. 1001 január 1-én a római egyház számára írt levele (DO III. 389)⁶¹ így fogalmaz: „*Itt vannak ezek a koholmányok, amit egyenesen ők cselekedtek, közülük is Johannes diaconus, melléknevén »az ujján megcsonkított«, aki az oklevelet arany betűkkel írta Nagy Constantinus neve alatt és hosszan visszavezette az időben.*”⁶² Ottó pontosan leírja a „hamisítás” mibenlétét is. A bíboros egyrészt visszadatálta az okiratot 315. április Kalen-dája harmadik napjára (315. március 30.) és más külsőségekben is egy általa elképzelt római császári privilégiumlevélhez igyekezett igazítani. Erre utalnak az arany-, vagy más szövegekben a bíborbetűk.⁶³ A legnagyobb változás az aláírásban történt.

⁶¹ DO III. 389. kapcsán felmerül II. Szilveszter szerzőségének a lehetősége. Ottó a szövegben nemcsak a hamisítást ítéli el, hanem a *Donatiót* egy, a pápaság és a császárság viszonyát rosszul szabályozó iratnak is tekinti. Ugyanilyen alapon tartja hamisnak a Kopasz Károly nevéhez fűződő pápa-császár-paktumot és polemizál a sorok között az *Ottonianummal* is. Célja egyértelműen a fenti viszony újraértékelése. In: ZEILINGER, 1986. 518–523.

⁶² Saját fordítás. Részlete latinul: „...*Hec sunt enim commenta ab illis ipsis inventa, quibus Johannes diaconus cognomento digitorum mutilus preceptum aureis litteris scripsit, sub titulo magni Constantini longi mendacii tempora finxit. Hec sunt etiam commenta, quibus dicunt, quendam Karolum sancto Petro nostra publica tribuisse. Sed ad hec respondemus, ipsum Karolum nichil dare iure potuisse, utpote iam a Karolo meliore fugatum, iam imperio privatum, iam destitutum et adnullatum. Ergo quod non habuit dedit; sic dedit, sic nimirum dare potuit, utpote qui male adquisivit et diu se possessorum non speravit. Spreis ergo commenticiis preceptis et imaginariis scriptis ex nostra liberalitate sancto Petro donamus...*” In: ZEILINGER, 1986. 515.

Részlete magyarul: „A pápai utasításokat és a római egyházat semmibe véve egyes pápák egészen odáig merészkedtek, hogy birodalmunk egy részét a maguk apostoli hatalmával tévezzék össze. Nem törődve azzal, amit hibájukból vezíthettek, nem gondolva arra, amit személyes hiúságuk elpocsékol, az általuk elkobzott javaikat – mintha önnön hibájukat a mi birodalmunkra akarnák háritani – idegen javakkal helyettesítették, vagyis a mi és birodalmunk javaival. Ők maguk koholták hazugságaikat, melyek odáig vezettek, hogy János bíboros diakónus, akit csonkaujjúnak is neveznek, aranybetűkkel kiváltságlevelet szerkesztett, melyet messze visszavezetett az időben és Nagy Konstantin nevét bitorolta hozzá.” In: RICHÉ, 1999. 196.

⁶³ FUHRMANN, 1972–1974. 390. Feltűnő a hasonlóság a DO III. 389. által adott *Donatio-kép* és a *Privilegium Ottonianum* között, melynek fennmaradt példá-

A *Donatio* többi változatánál „*Et subscriptio imperialis*” jelzi az egykori császári aláírás helyét, Johannes cardinalis azonban egy elegáns, maius-culákkal és vörös tintával írt „*Et propria manu subscribo sic*” formulával akart minden kétséget eloszlatni a dokumentum hitelességét illetően.

Johannes cardinalis diaconus esetében szembeötlő büntetésének szimbolikus jellege. Az érett középkori német büntetőjog szerint a nyelv levágására árulásért és szándékos hamis eskü miatt kerülhetett sor, a kéz levágására pedig hamis tanúság, rágalmozás és hamis vád miatt. Ezek a vádpontok kivétel nélkül helytállóak XII. János szemszögéből nézve. Azonban az Itáliában elterjedtebb longobárd jog szerint – bár kétségtelenül nem ezek lehettek a fiatal pápa szempontjai – az orr csonkolása az összeesküvőknek, a kéz levágása pedig a hamisítóknek kijáró büntetés.⁶⁴

„A3” további érdekessége, hogy eltérően az összes többi *Donatio* változattól Johannes cardinalis nem változtatta meg a patriarchátusok sorrendjét. Később szinte minden másoló, akinek a constantinusi adománylevelével kezébe került, élt az „alkotói szabadsággal”, és módosította ezt. Az „A3” esetében azonban nem így történt, a patriarchátusok a frank változatnak megfelelő „*Antiochia, Alexandria, Konstantinápoly, Jeruzsálem*” rendben állnak.

Dacára a kortárs üldöztetésnek, fennmaradt egy Johannes cardinalis diaconus-féle példány. Egy bambergi pseudo-izidoriánus füzet őrizte meg, ahol is egy 1000-ben másolt *Donatio* áll mellette, ennek alapján datálhatjuk. A frank verzióval fennálló szoros paleográfiai rokonságának ellenére felmerült a lehetőség, hogy „A3” nem „A”-tól ered, hanem egy 962-ben Rómában lévő, nem izidoriánus, ismeretlen *Donatio* változattól és így „A”-tól független, saját leszármazása van.⁶⁵

A *Donatio Constantini* szövegváltozatai közül a pseudo-izidoriánus hatást mutatók képezik a túlnyomó többséget (csak „A”

nya szintén arany betűkkel írt, díszítő margóval ékesített bíbordiplota. Mellesleg formája miatt e diploma hitele is kétséges. A *Privilegium Ottonianum*ra vonatkozó formai adatok In: FUHRMANN, 1966. 121.

⁶⁴ FUHRMANN, 1966. 130–132.

⁶⁵ FUHRMANN, 1984. 11.

és „A3” kivételek). Mivel sokáig a gyűjtemény szerves részének tartották a *Donatiót*, illetve mert a „B”-változat datálásának kérdésénél megkerülhetetlen, röviden foglalkoznék a *Collectio Pseudo-Isidorianával*.

A *Collectio Pseudo-Isidoriana* nem egyértelműen hamisítvány-gyűjtemény, számos hiteles iratot vagy csak egyszerű interpolatiót is tartalmaz. Célja az iratok tartalma szerint egyértelműen a püspöki hatalom alátámasztása, biztosítása pápai támogatás mellett az érsekekkel és a laikusok beavatkozásával szemben. Valószínűleg 845 és 852 között keletkezett a reimsi érsekség területén.⁶⁶ A 845. évi meaux-i zsinat még nem használja (pedig tematikája ugyancsak a püspöki joghatóságot érinti), 852-ben azonban már megjelenik Hinkmar reimsi érsek rendelkezéseiben.⁶⁷ Szerkezetileg a *Collectio Pseudo-Isidoriana* három részre bontható: az első rész ötven apostoli kánont és hatvan pápai ügylevet tartalmaz I. Kelemtől Melchiadesig (90–314), a második ötvennégy görög, gall és hispán zsinat anyagát, míg a harmadik harminchárom pápai ügylevet I. Szilvesztertől II. Gergelyig (314–731). Maga a *Donatio* az első és a második rész közé van befűzve.⁶⁸ Előtte Melchiades decretumai állnak, utána az ugyancsak neki tulajdonított *De primitiva ecclesia et sinodo Nicea* című traktátus. Ezt a szöveget egyébként a *Donatio* bevezetőjének tartották és általában együtt is másolták vele. Ez később elő is segítette a constantinusi adománylevél leleplezését. Nyilvánvaló, hogy a 314-ben elhunyt Melchiades pápának nem sok köze lehet a 325. évi niceai hitvalláshoz.

Ilyen „figyelmetlenségek” azonban a *Donatio Constantiniben* is szép számmal akadnak. A 315. március 30-ra keltezett adománylevél tartalmazza a 325. évi niceai, a 381. évi konstantinápolyi, a 431. évi ephesosi és a 451. évi chalchedoni⁶⁹ zsinatok hitelveit is.⁷⁰

⁶⁶ SZÁNTÓ, 1983. 288.

⁶⁷ FÉLEGYHÁZY, 1967. 394.

⁶⁸ FÉLEGYHÁZY, 1967. 392.

⁶⁹ A *Donatiók* viszonya – elsősorban az „L”-változaté – igen különös lehetett a chalchedoni zsinathoz, hiszen hitelvei megkérdőjelezhetetlenek voltak, ugyanakkor ez a zsinat mondta ki, hogy Konstantinápoly (az „Új Róma”) egyenrangú Rómával és egyházi ítélkezési joga, illetve primátusa van a keleti területeken.

Ugyancsak problematikus a patriarchátusok felsorolása: Alexandria, Jeruzsálem és Antiochia ugyanis csak 325-ben, a niceai zsinaton kapták meg e címet és emelkedtek ki a püspökségek közül.⁷¹ Konstantinápolyt pedig csak a 381-ben ugyanitt tartott zsinat emelte ki és lett püspöke a római után az első, mivel Konstantinápoly „*Nea Rómé*”. Eme „egyetemes zsinat” érdekessége, hogy római küldöttek nem voltak jelen...⁷² Az öt patriarchátust pedig csak a 451. évi chalchedoni zsinat 28. kánonja rögzítette véglegesen, igaz, hogy Konstantinápoly primátusa mellett.⁷³ Ennek ellenére még sokáig nem éltek ezekkel a címekkel: Rómában I. (Nagy Szent) Leó (440–461), Konstantinápolyban pedig Acacius (472–489) használta először a patriarcha titulust, Antiochiában és Jeruzsálemben ez a gyakorlat csak 530 körül jelent meg.⁷⁴ A Péteri-triász primátusát pedig nem is egyetemes zsinaton fogadták el, hanem a Damasus vezette 382. évi római conciliumon, ahonnan pedig a konstantinápolyi követek maradtak távol...⁷⁵ Később természetesen ez is a hitelesség ellen szólt.

Végezetül a *Donatio Constantini* és a *Collectio Pseudo-Isidoriana* viszonyát illetően az alábbi megjegyzéseket tehetjük:⁷⁶ a *Donation*nak sem stílusa; sem szókészlete nem egyezik az ál-izidori gyűjtemény irataival. A *Donatio* alapja egyértelműen hagiográfiai munka (lásd *Actus Silvestri*), míg „Pseudo-Isidor” körültekintően kerüli a misztikus és hagiográfiai elemeket. Mint már említettem, az adománylevél tematikailag sem illeszthető a gyűjteménybe, melynek fő törekvése a püspöki hatalom és joghatóság kiterjesztése vagy éppen megóvása, és amiben egyébként az egyedüli császárdiploma. Ugyancsak kiemelendő, hogy a *collectio* egyetlen más elemében sem szerepel a *Patrimonium Petri* említése. Ezen tények

⁷⁰ PITI, 1996. 29.

⁷¹ DARKÓ, 1977. 68.

⁷² DARKÓ, 1977. 68.

⁷³ DARKÓ, 1977. 69–70.

⁷⁴ DARKÓ, 1977. 70.

⁷⁵ DARKÓ, 1977. 70.

⁷⁶ FUHRMANN, 1972–1974. 365–368.

alapján nagy biztonsággal levonható a következtetés (és ebben viszonylag nagy a tudományos konszenzus), hogy a *Donatio Constantini* nem az ál-izidori gyűjteményen belül keletkezett, az azonban nem is kétséges, hogy a *Collectio* milyen nagy szerepet játszott az elterjedésében.⁷⁷

A *Donatio* pszeudo-izidoriánus változatai két jelentősebb és két ritkább szövegverziót alkotnak. Legelterjedtebb az ún. „B”- vagy „hosszabb pszeudo-izidoriánus”-verzió.⁷⁸ Ennek a keletkezési körülményei szerepelnek feljebb a *Collectio Pseudo-Isidoriana* való bekerülés kapcsán. Alapvetően eltér „A”-tól teljesen latin formájában (bővebben lásd „A”-nál), illetve a patriarchátusok megváltoztatott sorrendjében. Itt Alexandria, Antiochia, Konstantinápoly, Jeruzsálem rendben állnak. Ennek még, eltérően a későbbiektől, nehéz komoly, politikai indokot tulajdonítani, a változtatás a „Péteri-triáson” belül történt.⁷⁹

„B”-ből származó gyakori szövegváltozat a „C”- vagy „rövidebb pszeudo-izidoriánus”-verzió.⁸⁰ Mint már kitértem rá, lényegében nem is tekinthető constantinusi adománylevélnek, hiszen a diplomának csak a *confessio* részét tartalmazza, magát az adományt (a donatiót) nem. „C” tartalmilag egyértelműen hagiográfiai munkának minősül, leszármazása köti szorosan a *Donatio Constantini*hez, annak is „B”-verziójához.

Viszonylag jelentéktelen szövegváltozat az „N”- vagy Nonantola-verzió.⁸¹ Nevét a nonantolai bencés kolostorról kapta, ahol fennmaradt, és aminek egyébként I. Szilveszter volt a patrónusa. Az egyik legfiatalabb változat, néhol erőteljesen egyszerűsít és társaitól jelentős krisztológiai eltéréseket is mutat. „N” az 532-ben el-

⁷⁷ A pszeudo-izidori iratok hatása természetesen nem tartozik a dolgozat szorosan vett témájához, azt azonban szeretném megjegyezni, hogy befolyásukat szinte nem lehet túlbecsülni. Fuhrmann szerint a *Decretum Gratianin*ak közel 10 %-át teszik ki és még az 1918-as és 1983-as *Codex Iuris Canonice*ben is vannak pszeudo-izidoriánus nyomok. In: FUHRMANN, 1995. 307–309.

⁷⁸ FUHRMANN, 1984. 14.

⁷⁹ FUHRMANN, 1972–1974. 368.

⁸⁰ FUHRMANN, 1984. 14.

⁸¹ FUHRMANN, 1984. 14–15.

hunyt Ruspei Fulgentius eszmeáramlatának jegyeit viseli magán. A teológus az egylényegű Szentháromság három külön isteni személyisége mellett tört lándzsát munkáiban.

„N” igazi jelentőségét az adja, hogy belőle származtatható az „L”, vagyis a „Leo-Humbert-féle” verzió.⁸² 1053 szeptemberében ezt a szöveget vitte Humbertus de Silva Candida bíboros IX. Leó pápa megbízásából Konstantinápolyba, Róma főségét bizonyítandó Kerullariosz Mihály patriarchának. Némileg talán túlzás lenne, ha azt állítanánk, ezért került sor az egyházzsakadásra, de tény, hogy Humbertus ezen útja során helyezte a kiközösítő oklevelet a Hagia Sophia oltárára. A bíboros további kapcsolata a szöveggel, hogy valószínűleg őt tekinthetjük „L” szerzőjének is. E verzióban a patriarchátusok már nem kapják meg a székek („*sedes*”) címet és sorrendjük újfent megváltozik. Valószínűleg nem véletlenül került Konstantinápoly a jeruzsálemi „kispatriarchátus” mögé (Antiochia, Alexandria, Jeruzsálem, Konstantinápoly). Érdekes az újabb átrendeződés a „péter-triász” patriarchátusain belül is. További változás még Pál apostol hamvainak a megjelenése is a szövegben, ami érthető, hiszen a római primátus igények alátámasztására mindig is kézenfekvő érv volt a római egyház kettős apostoli alapítása. „L” jelentősége történelmileg jól dokumentálható felbukkanásán túl, hogy ez a változat került később végleges felvételre a kánoni gyűjteményekbe.

Az első kanonizáció azonban már korábban megtörtént, 890-ben vették fel a *Collectio Anselmo dedicata*⁸³ című kánongyűjtemény VIII. könyvébe. Az ezt kivonatoló Wormsi Burchard (†1025) azonban nem tulajdonítva túl nagy jelentőséget neki, nem emelte át a *Donatiót* saját munkájába, azonban a *De primitiva ecclesia et sinodo Nicena* traktátust igen.⁸⁴

⁸² FUHRMANN, 1984. 15.

⁸³ FUHRMANN, 1972–1974. 375.

⁸⁴ FUHRMANN, 1972–1974. 376.

Southern nyomán Piti azt állítja, hogy az adománylevél a gregorián kanonizáció nyomán szorult háttérbe.⁸⁵ A magam részéről állítását csak cáfolni tudom. Az adománylevél a gregorián reformok nyomán bekövetkező kanonizálásával nyer végleg létjogosultságot. Luccai Anselm (†1086) és Deusdedit bíboros (†1098/1099) is felveszi gyűjteményébe. Anselm egyenesen az első számú császári privilégiumlevélként kezeli, gyűjteményében a *Donatio* első helyen áll és megelőzi a nyilvánvalóan kézzelfoghatóbb – bár kevésbé jelentős – előnyöket biztosító *Constitutio imperatorum Ludovici et primi Ottonis et primi Henricit*.⁸⁶ Végső kanonizációjára 1140-ben a *Decretum Gratianiba* való felvételével került sor.⁸⁷

Az 1236. évi kaland

A szöveg felvétele a kánonjogi gyűjteményekbe nem jelentette azt, hogy nehezen átlátható felbukkanásai a politikában megszűntek volna. Mivel a témával foglalkozó szakirodalom főleg a keletkezés-történetre koncentrál, nehéz jól dokumentált késői felbukkanást találni. A *Donatio* IX. Gergely által történt 1236. évi felhasználása azonban ilyennek tekinthető. 1236-ban II. Frigyes (1212–1250) rövid, tapogatózó jellegű hadjáratot kívánt vezetni a hozzá fűződő hűségüket felmondó lombard városok ellen.⁸⁸ Ennek érdekében

⁸⁵ Érveik között szerepel, hogy egy a hatalmat közvetlenül Istentől eredeztető pápai program számára mind a császári adományon, mind a Péter doktrínán (Máté 16, 18–19), illetve a kettős apostoli alapításon nyugvó primátus elfogadhatatlan lehetett. Ezek a keretek valóban szűknek bizonyulnak a *Dictatus Papae* „Egyedül a római egyházat alapította maga az Úr”-elvé számára, azonban jóval nagyobb konszenzus övezhette őket a 11. században. Továbbá a „gregorián kanonizáció” már jóval VII. Gergely pontifikálása előtt megindult, mégpedig a jogi keretek és lehetőségek felkutatásának és nem elvetésüknek az irányába. Az akkor még Hildebrandus a pápai kancellárián már IX. Leó és II. Viktor alatt kutatta a római egyháznak kiváltságokat biztosító iratokat és Damiani Szent Péter munkája („*A római egyház kiváltságairól*”) is korábbi az egyébként is bizonytalanságokkal övezett *Dictatus Papaenél*.

⁸⁶ FUHRMANN, 1972–1974. 377.

⁸⁷ FUHRMANN, 1995. 307–309.

⁸⁸ KANTOROWICZ, 1936. 392.

kérte IX. Gergely pápát (1227–1241), hogy sújtsa egyházi büntetéssel a lázadókat és támogassa hadjáratát.⁸⁹ Gergely először nem válaszolt a császári kezdeményezésre, majd levelében Frigyes fejére ol-vasta panaszait a szicíliaiak erőszakossága miatt. Ezután fejtette ki elképzeléseit a pápaság és a császárság viszonyáról: „A királyok és fejedelmek nyakát a papok térde alá vetve láthatod és a keresztény császárnak nem csak a római pápának kell tetteit alárendelnie...”,⁹⁰ hanem valamennyi egyházi, papi személynek is.⁹¹ Vagyis Gergely a császárt egyszerű laikusként valamennyi klerikus alá rendelte, és nem csak lelki téren. Emellett magának vindikálta a legfelsőbb lelki és világi hatalom gyakorlását: „...miként az apostolok fejedelme az egész földön az egyházi méltóságok és a lelkek birodalmát igazgatta, úgy az egész földön hatalma legyen a dolgok és testek felett, amint azt igazságos kormányzásának gyeplője alá szánták. Az ő mennyei kormányzását a földön az Úr megújította és ráhagyta Róma püspökére a birodalmi jelvényeket és jogarokat, illetve a várost teljesen vezetése alá (rendelte)...”⁹² Bár IX. Ger-

⁸⁹ KANTOROWICZ, 1936. 393.

⁹⁰ Saját fordítás. „...cum regum colla et principum submitti videas genibus sacerdotum, et Christiani imperatores subduere debeant executiones suas non solum Romano pontifici, quin etiam aliis presulibus non preferre, nec non Dominus sedem apostolicam cuius iudicio orbem terrarum subicit, in occultis et manifestis a nemine iudicandam, soli suo iudicio reservavit.” IX. Gergely pápa II. Frigyesnek. 1236. október. 23. In: Ex Greg. IX. 602–603.

⁹¹ KANTOROWICZ, 1936. 393.

⁹² Részletek saját fordítása. Teljes szöveg: „Ceterum, ne nostro quod verum est patefaciente responso dicta exaggerare cogamur et gesta, calamo nostro brevitatem indicimus, et ne super eo quod de lege regia et episcopis scripseras, honorem tuum obice veritatis exasperet, prohibemus. Set vade ad tuorum memoriam predecessorum et inspice, transit ad felicitis recordationis Constantini, Caroli Magni, Arcadii, et Valentiniani imperatorum exempla et ea diligentius speculari. Ubi infallibilis solutionis conclusio sine instantia super premissis accipitur, ubi reprobanda false opinionis assumptio confutatur. Illus aurem minime preterimus, toti mundo publice manifestum, quod predictus Constantinus, qui singularem super universa mundi climata monarchiam obtinebat, una cum toto senatu et populo, non solum Urbis set in toto imperio Romano constituto, unanimi omnium accedente consensu, dignum esse decernens, ut sicut principis apostolorum vicarius in toto orbe sacerdotii et animarum regebat imperium, sic in universo mundo rerum obtineret et

gely említi a „nyilvános manifesztumot, amit Constantinus fektetett le”, vagyis utal a *Donatióra*, szövege ugyancsak számos elemet átvesz belőle (birodalmi jelvények és jogar, *translatio imperii* – „Constantinus [...] méltatlannak találta a hatalmat ott birtokolni, ahol az égi császár felkentje ül a keresztény hit trónján [...] magának új tartózkodási helyet Greciában szemelt ki”, stb.), azonban túl is lépett rajta. A *Donatio Constantini* nyújtotta lehetőségek IX. Gergelyt már nem elégítették teljesen ki. Levele számos eltérést tartalmaz az eredeti szöveghez képest. Nem említi, hogy a constantinusi adomány a pápai fennhatóságot a *pars occidentalisra*, a nyugati részekre és elsősorban Itáliára korlátozta. Nem említi a korona visszautasítását sem Szilveszter részéről. Mindezek felett pedig, feloldva a VII. Gergely korában keletkezett ellentmondást, bár említi Constantinus személyét és az okiratot, jogosítványait elsősorban mégis Istentől eredezteti. A IX. Gergely-féle levél a pápaság korlátlan hatalmi igényét és jogosítványát fejt ki, támaszkodva ugyan a Constantinus–Szilveszter történetre, ám számos helyen drasztikusan megváltoztatva azt,⁹³ magát a diplomát pedig háttérbe szorítva a

corporum principatum, et existimans illum terrena debere sub habena iustitiae regere, cui Dominum noverat in terris celestium regimen comisisse, Romano pontifici signa et scepra imperialia, Urbem cum toto ducatu suo, quam sparsis in ea pecuniis nobis turbare moliris, illius sequens exemplum qui absorbens fluvium non miratur, et sperans quod Iordanis influat in os eius, suo est voto fraudatus, nec non et imperium cure perpetuo tradidit, et nefarium reputans, ut ubi caput totius Christianae religionis ab imperatore celesti disponitur, ibidem terrenus imperator potestate aliqua fungeretur, Italiam apostolice dispositioni relinquens, sibi novam in Grecia mansionem elegit; de qua postmodum in persona prefati magnifici Caroli, qui iugum a Romana Ecclesia vix ferendum impositum pia debere docuit devotione portari, sedes apostolica transferens in Germanos, predecessoribus tuis. Sicut et in tua persona recolis esse factum, in consecrationis et inunctionis munere, nichil de substantia sue iurisdictionis imminuens, imperii tribunal supposuit et gladii potestatem in subsecuta coronatione concessit; ex quo iuri apostolice sedis et non minus fidei ac honori tuo derogare convinceris, dum factorem proprium non agnoscis.” IX. Gergely pápa II. Frigyesnek. 1236. október. 23. In: Ex Greg. IX. 604.

⁹³ Ne feledjük, hogy ekkor már kb. nyolcvan éve van pontosan rögzítve a *Donatio Constantini* szövege a *Decretum Gratiani* hasábjain. In: *Decr. Grat.* 1995. 460–466. Egy kanonizált jogbiztosító irat ilyen „felülvizsgálata” furcsa egy pápa részéről.

pápai hatalom közvetlen isteni legitimációja mögött. Ezek alapján meg-kockáztatható az a következtetés, hogy bár a levél említi a *Donatio Constantini* mint okiratot, és annak tartalmával néhol (!) megegyező követelésekkel is előáll, ennek ellenére nem tekinthető olyan jellegű iratnak, melyben a pápa politikai követelését tételesen a *Donatio*val mint jogbiztosító irattal támasztották volna alá.⁹⁴ Ennek ellenére az eset természetesen megemlíthető azon diplomácia-történeti események között, melyekben a *Donatio Constantini* szerepet játszott, mivel rámutat arra, hogy milyen könnyen lehetett kompromisszumot találni a gregorián pápák univerzális hatalmi törekvései és a *Donatio Constantini* némileg szűkebb keretei, de nagyobb legitimitása között.

Adalékok a firenzei unió zsinat történetéhez

A *Donatio* 1439. évi felbukkanásának elemzését pusztán kronológiai okból indokolt külön elemezni az 1236-os eset után. Szerkezetét tekintve valódi *Donatio Constantini*ről van szó, így akár a dolgozat *Szövegváltozatok* című fejezetének végén is szerepelhetne. Amiért nem oda került, annak két oka van. Egyrészt nem akartam szövegtani indokok miatt felborítani a diplomáciatörténeti elemzéshez szükséges kronologikus sorrendet, másrészt pedig a szakirodalom egy része nem tekinti önálló szövegváltozatnak a firenzei zsinati szöveget. Zeumer – teljesen indokolatlanul és rosszul – „A” változatnak tartja, Fuhrmann pedig nem foglalkozik vele részletesebben. Az eddig is szóba került, fontosabb szövegrészek elemzése azonban rávezet minket arra, hogy egy új, önálló szövegváltozattal állunk szemben.

A IV. Jenő pápa vezetésével 1438-ban Ferrarában összeült, majd 1439-ben Firenzébe költözött zsinat fő feladata a nyugati és keleti egyházak uniójának tető alá hozása volt. Számos tárgyalási pontja közül az alábbiak voltak a legjelentősebbek: a *filioque* probléma, a tisztítótűz tanításának dogmatikai rögzítése, a kovászos vagy kovásztalan kenyér használata az úrvacsora során és végül – a mi

⁹⁴ A levél nem ért el különösebb hatást, II. Frigyes nem állította le lombard hadjáratát. In. KANTOROWICZ, 1936. 394.

szempontunkból legjelentősebbként – a pápai primátus igénye. Az erről a kérdéstről folyó vita egy részletéről tudósít minket Andreas de Santacroce, akinek *Acta Latina concilii de Florentini* című munkája a zsinati események egyik legteljesebb forrása.

A görög és latin követek között Róma primátusáról folyó párbeszéd során a görögök az alábbi kérdést szegezték nyugati kollégáiknak: „*Non habetis privilegium Constantini quod fecit Silvestro?*” A latinok természetesen elismerték, a görögök pedig felolvastatták velük. Santacroce végül így zárta le az esetet: „*Legit Archiepiscopus Colocensis⁹⁵ privilegium in Greco, cuius privilegii hec verba in Latinum fuerunt.*”⁹⁶ Tehát az egyébként latin nyelvű *Donatiót* – nyilván, hogy hitelesebbé tegyék a szemükben – görögül olvasták fel a bizánci követeknek.

De milyen *Donatió*ról van is szó esetünkben? Mint már említettem, Zeumer az „A”-verzió jelenlétét valószínűsítette, ezt komolyabban alátámasztó érvek nélkül.⁹⁷ Logikailag ez kevésbé tűnik valószínűnek. Egyrészt mert ekkorra már kánonjogilag rögzítve volt az adománylevél szövege a *Decretum Gratiani*-ban, másrészt mert nem lett volna túl bölcs az 1053-ban Konstantinápolyba vitt „L” változattól eltérő verziót felolvasni. Szerencsére azonban nem vagyunk találgatásokra utalva, mert a firenzei szöveg két kézírata is fennmaradt.⁹⁸ A „D”-vel jelölt berlini példány Petrus Donatus, 1428 és 1447 között paduai püspök kéziratgyűjteményében maradt fent. Itt a „*Copia priuilegi [sic] Ludouici Imperatoris Sacrosancte ecclesie (!) Ro[mae]. Concessi*” és „*Ex Cronica s. Damasi de gestes pontificum, in vita Adriani pape primi*” iratok között szerepel.⁹⁹ Donatus zárírata¹⁰⁰ szinte mindenben egyezik Santacrocevel.

⁹⁵ A kölni érsek.

⁹⁶ BOESE, 1965. 577.

⁹⁷ BOESE, 1965. 578.

⁹⁸ BOESE, 1965. 578. Ma az egyik a berlini Staatsbibliothekben („D”), a másik a modenai Archivio di Statóban található („P”).

⁹⁹ BOESE, 1965. 579.

¹⁰⁰ BOESE, 1965. 579. „*Dum in prasentia S[anctissimi] d[omini] nostri Eugenii pape .III. et imperatoris Grecorum et ecclesie orientalis Florentie existentium probaretur primatus sancte Romane ecclesie ex multis sacre scripture testibus,*

„*Archiepiscopus Colocensis*”, vagyis Andreas de Pera próbálja a primátus igényét az adománylevéllel alátámasztani, ám sikertelenül („*Greci negabant*”). Említi a fordítást is („...*tractum fuit de uerbo ad uerbum de Greco et Latinum...*”), valamint IV. Jenő pápa és VIII. János császár jelenlétét az események megtörténtekor.

A modenai „P” változat Pelegrinus Priscianus Ferrara történetének kéziratában, a negyedik könyvben található a Constantinus egyházpolitikáját taglaló rész után.¹⁰¹ Bevezetője minden fontos információban megegyezik a Santacroce illetve a Donatus-féle szöveggel.¹⁰² „P” és „D” között nagyon csekélyek az eltérések, „P” előképe „D” vagy „D”-variáns lehetett.

A leszármazásáról az alábbiak állapíthatók meg. A szöveg alapvetően az „L” (vagyis a Leo-Humbertus féle) változaton alapul, de számos helyen el is tér attól. „L” verzióknak megfelelően szerepelnek benne a kettős apostoli alapítás alátámasztására Péter és Pál apostolok és ugyancsak L mintájára a patriarchátusok nem kapják meg a székek (sedes) címet, azonban ehelyett nem „*quattuor [...]* *ecclesias*”, hanem „*quattuor [...]* *cathedras*” szerepel.¹⁰³ A patriarchátusok sorrendje pedig egy korábbi változatéval sem egyezik. Az

nec non ex decretis antiquarum Sinodorum, et ex auctoritatibus multorum sanctorum, inter cetera per Reverendum Archiepiscopum Colocensem, recitatum fuit in Greco supradictum privilegium Constantini ad pobandum dictum primatum, quem Greci negabant. quod privilegium postea per dictum Archiepiscopum tractum fuit de uerbo ad uerbum de Greco et Latinum, quod quidem idem est in substantia cum illo, quod habetur in decretis .96. di. Constantinus. Facta fuit illa disputatio Horentie die junii .1439.”

¹⁰¹ BOESE, 1965. 580.

¹⁰² „*Nam cum Anno Dn^oi 1439, Die Iunii Florentiae in Disputatione illa magna (in presentia) coram Eugenio papa .III. et Grecorum imperatore et ecclesie orientali probaretur primatus Sancte, Romane, ecclesie, ex multis sacre, scripture, textibus nec non ex Decretis antiquorum Sinodorum et Auctoritatibus multorum sanctorum, inter coetera per R.^{dum} Patrem et Sacrae Theologiae professorem Andream de Pera, Archiepiscopum Colocensem, recitatum fuit (Grece ut antea) Decretum Costantini contra Grecos illud negantes. Quod archiepiscopus ille postea tradduxit et Latinum de uerbo ad uerbum fecit. Et confirmationem similiter per Carolum magnum Adriano pape primo, et per Ludouicum illius filium Pascali...*” In: BOESE, 1965. 580.

¹⁰³ A firenzei *Donatio* szövege latinul és görögül In. BOESE, 1965. 585–592.

Alexandria, Antiocheia, Jeruzsálem, Konstantinápoly sor első két tagja a „B”-, utolsó két tagja pedig „L”- változat jellemzője (lásd korábban).¹⁰⁴ Ezek alapján a szöveg tekinthető akár önálló változatnak (erre utalna a „D”, illetve „P” jelölés), akár „L”-variánsnak is.

A fentebb idézett Santacroce-párbeszéd alapján nyilvánvaló, hogy a bizánciak már ismerték a *Donatiót*. Valószínűleg diplomáciai csatornákon is tájékozottak voltak, és „L” 1053-as konstantinápolyi misszióját sem szabad figyelmen kívül hagynunk. Sajnos arról nem tudósítanak a források, hogyan léptek fel a bizánci követek a privilégiumlevél ellen, ezt mind a hárman egy szűkszavú *nego*-val intézik el. A párbeszédből nem derül ki, de máshol utal rá Santa-croce, hogy a *Donatio* kérdését természetesen nem a görögök vetették fel, a latin primátus-igényekkel párhuzamosan, azok alátámasztására említették meg a nyugati egyház képviselői.

Már csak három kérdés maradt hátra a firenzei zsinat e fejezetét illetően. Ez első a fenti események időpontja. Santacroce június 20-ra teszi a *Donatio* körüli zsinati vitát, ám más források szerint e napon VIII. János nem volt jelen. Tehát ha Jenő pápával együtt valóban ott tartózkodott a disputa idején, akkor Santacroce dátuma hibás. Így nyitva marad az időpont kérdése.¹⁰⁵ A második Andreas de Pera, más néven Andreas Chrysoberges személyének nem megkerülhető volta az események során. Kétségtől azért ő fordította a szöveget latinról görögre és referálta azt a hallgatóságnak, mert anyanyelve görög volt. Boese véleménye szerint az igencsak gyorsan görögre fordított szövegben a siettség okozta hibák nem a görög nyelv alacsony szintű ismeretéből, hanem a latin helyenkénti félreértéséből származnak.¹⁰⁶ A harmadik probléma kétségtől a legérdekesebb. A zsinati atyák között ugyanis számosan voltak olyanok, akik Nicolaus Cusanusnak a *Donatio* hitelességének kérdését élesen felvető 1433-as baseli *Concordantia catholica* előadásán is

¹⁰⁴ „Unde et iudicantes decernimus hoc, ut potestatem habeat saper quatuor cathedras, Alexandrinam scilicet, Antiochenam, Ierosolomitana et Constantinopolitanam, id ipsum et super omnem dei ecclesiam in toto orbe constitutam.” In: BOESE, 1965. 586–587.

¹⁰⁵ BOESE, 1965. 583.

¹⁰⁶ BOESE, 1965. 583.

jelen voltak. Ezzel arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy hibás a *Donatio* történelmi pályafutásának olyan elképzelése, amely szerint a humanista szövegkritika előtt senki sem vetette fel az eredetiség kérdését, Cusanus és Valla megjelenésével pedig többé senki sem hitt az irat valódiságában. Mint a Johannes cardinalis-féle eset kapcsán láttuk, volt olyan constantinusi adománylevél, melyet hamisítványnak bélyegeztek kortársai. A firenzei eset pedig arról győz meg minket, hogy a politikai-diplomáciai igények a tudományos értékű cáfolatokkal szemben is fenntartották a *Donatio Constantini*t, amely amely még a 16. században is töltött be politikai szerepet (lásd alább a Ceccarelli-féle esetet). Ezen igények megváltozása, a diploma politikai szerepének leértékelődése és nem a humanista kritikák adják meg a kegyelemdőfést a *Donatio* történelmi karrierének.

Egy kis kitérő – hamisítás a középkorban

A középkorkutatás érzékeny pontjai közé tartozik a középkori „hamisítási láz” megítélése. Élesen szemben állnak egymással e terület jogi, illetve egyfajta művelődéstörténeti megközelítést alkalmazó kutatói, akik egymás érveit általában kölcsönösen nem is veszik figyelembe. Fuhrmann adatai szerint a ránk maradt Meroving, Karoling és szász diplomák 50, 15, illetve 10%-a hamis.¹⁰⁷ Az, hogy ebben a korban az egyház műveltségi és írásmonopóliummal bír, csak tovább mélyíti a fenti ellentmondást, amit egyes kutatók „a középkor erkölcsi válságának” neveznek, talán némileg túlozva.¹⁰⁸ Természetesen a hamisításokat nem igazán menti fel a *pia fraus*, a kegyes hazugság, a „közjó” visszavetítésének érve sem, hiszen kortársaik közül is számosan küzdöttek ellenük a *Bölcsességek könyvének* vagy Szent Ágostonnak a hazugságot elítélő gondolatai alapján. A hamisítások elleni fellépés, vagy ezek eltűrése ugyanis nem csak politikai, hanem morális kérdés is volt. Mégis, bár Hincmar reimsi érsek már 852-ben tisztában volt a *Collectio Pseudo-*

¹⁰⁷ FUHRMANN, 1963. 532.

¹⁰⁸ FUHRMANN, 1963. 536.

Isidoriana hamis voltával, mégsem a leleplezésére törekedett, hanem ellenhamisítványt szerkesztett.¹⁰⁹ III. Sándor hiteltelennek tartotta Zachariás több levelét, mégsem rendelte el felülvizsgálatukat.¹¹⁰ A hamisítványok elleni pápai küzdelem III. Ince („a diplomatika atyja”) pontifikálásával kezdődött, akit az bőszített fel, hogy *intronisatiója* alkalmából már egy, a neve alatt kiadott rendelkezésgyűjteményt is a kezében foghatott.¹¹¹ A kérdés politikai és morális oldalának szétválasztására jó példa Nicolaus Cusanus, aki a *Donatio* hitelességét megkérdőjelező írása végén a pápai primátus mellett tett hitet, politikailag tehát nem állt szemben azzal az intézménnyel, melynek egyik fontos legitimációs bázisát erkölcsi okok miatt megtámadta. Természetesen ez a fajta szövegkritika volt a kevésbé gyakori, és a politikai frontok sokkalta meghatározóbbak voltak egyes iratok – és különösen a constantinusi adománylevél – hitelességének megítélésékor. A *Donatio* történelmi karrierjét nem törték derékba Cusanus és Valla leleplező írásai. A reformáció megjelenésével a katolikus humanisták minden eszközzel védelmükbe vették azt a *Donatio Constantinū*, amit egy-két emberöltővel korábban mestereik ugyanilyen elszántan támadtak. A protestáns diplomatikusok számára pedig az adománylevél hamis volta nem is lehetett kétséges. Ez a szembenállás ráadásul különösen termékenynek bizonyult, hiszen Alfonso Ceccarelli (1552–1583) még I. Theodosius *Donatio Constantinū* megerősítő oklevelét is elkészítette.¹¹²

A sok érdekes egyedi eset mellett azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a hamisítás a középkorban is büntetendő cselekmény volt, melyet már a római jog is szabályozott. „A *lex Cornelia de falsis* (*Digesta* 48.8) bűncselekménynek minősítette a hamisítások minden (!) fajtát (*crimina falsi*), elkövetőiket pedig száműzetéssel sújtotta. Definíciója szerint pedig „a *crimen falsi* a végrendelet, a pénz, a súly- és hossz mértékek hamisításán túl ma-

¹⁰⁹ FUHRMANN, 1963. 544–545.

¹¹⁰ FUHRMANN, 1963. 545.

¹¹¹ FUHRMANN, 1963. 547.

¹¹² FUHRMANN, 1963. 552.

gában foglalta a hamis perccselekményeket, a jogosulatlan név- és címhasználatot is.”¹¹³

A Donatio Constantini politikatörténeti hatása

A *Donatio* hatalmas szellemtörténeti hatását nehéz megkérdőjelezni, azonban politikatörténeti befolyásának a kérdése igencsak kényes. Érdekes az a közvetett hatása, melyet talán a pápai címhasználatra gyakorolt. A császári jelképek átruházásának párhuzama alapján viselhetett III. Ince *verus imperator*, VIII. Bonifác *caesar et imperator*, II. Gyula pedig *caesar* címet.¹¹⁴ Elsődleges, közvetlen politikai, illetve diplomáciai hatását azonban nehéz kimutatni. A *Donatio* formáját tekintve jogbiztosító irat. Többször felhasználták a pápai hatalmi és primátusra vonatkozó igények alátámasztására, ám területi követelések vagy hűbérúrként való elismerés jogosságának alátámasztására nem. Ebből a szempontból kétségkívül érdekes lehetne a pápai hűbéres területek – pl. Nápoly, Szicília – kialakulásának vizsgálata, ahogy ez Magyarország kapcsán már megtörtént. A *Donatio* valóban csak egy volt „A római egyház kiváltságairól” gyűjtött sok diploma közül, azonban az egyik leghíresebb. Négy már ismertetett felbukkanása (a Johannes diaconus-, a Humbertus de Silva Candida-, az Andreas de Pera-, illetve megszorításokkal a IX. Gergely-féle) tekinthető jól dokumentáltként. Ezekon kívül nem bizonyítható, ám valószínűsíthető, hogy kisebb horderejű ügyekben máskor is megjelent a nagypolitikában.

Ezzel azonban csak félig sikerült feloldani a dolgozat elején vázolt ellentmondást. Elmondhatjuk, hogy ismerünk számos esetet, amikor a *Donatio Constantini* ténylegesen politikai, diplomáciai szerephez jutott. Ám ennél több olyat ismerünk, melyeknél nem világos, hogy miért nem vonták be a konfliktus megoldásába. Pl. Fuhrmann valószínűsíti, hogy I. Miklós is ismerhette a constantinusi adománylevelet, mégsem használta fel a Photiosz elleni küzde-

¹¹³ FÖLDI – HAMZA, 1998. 566.

¹¹⁴ KANTOROWICZ, 1936. 402.

lemben.¹¹⁵ Ennek csak egyik (de nem a legvalószínűbb) magyarázata, hogy Miklós rendelkezésére egy „C”, vagyis egy *Donatiót* nem tartalmazó „adománylevél” állt.¹¹⁶ Ez pedig elvezet minket egy másik kényes területre, a *Donatió*val kapcsolatos bizánci álláspont-hoz. Hiába kapcsolódik a négy jól dokumentált esetből kettő is Konstantinápolyhoz, a források nem tájékoztatnak e kérdésről. Pedig a válaszok ismerete még a pápák adománylevélhez fűződő viszonyát is élesebb megvilágításba helyezné. Miért nem alkalmazta I. Miklós Photiosszal szemben, és IX. Leó is miért csak akkor, amikor már ez sem ronthatott érdemben a Róma–Konstantinápoly viszonyon? Valószínűleg nem tudhatták, hogy a keleti területek 4. század óta folyamatos adminisztrációja, illetve a római jogi corpusok mit őrizhettek meg a *Donatióról*. Pontosabban mit nem, hiszen egy ilyen közegben ha nem maradt fenn utalás róla, akkor szinte biztosra vehető a hamis eredet. Az adománylevél precedens értéke ugyanis igen nagy lett volna, ha az valódi.

Végezetül álljon itt két elgondolkodtató megjegyzés, mely a témát két hosszú ideje kutató történésztől származik. Johannes Haller így fejezi ki értetlenségét a dokumentum fel nem használtsága miatt: „*Man fälscht nicht auf Vorrat*”, vagyis senki sem hamisít tartalékba.¹¹⁷ Ennek ellenére egyelőre még nehéz azt a politikai vagy diplomáciai szituációt megtalálni, amire a *Donatio* válaszként születhetett. Fuhrmann szerint a pápaság jogigényeit összefoglaló „Magna Chartája” helyett „csak” egy, a pápaság önmegértését segítő kommentárt kell a *Donatio Constantini* mögött sejtenuünk.¹¹⁸ Véleményem szerint pedig a *Donatio* a pápai *auctoritas*nak egy olyan – bármikor elővehető – univerzális forrása volt, mellyel elméletileg bármilyen pápai jogigény alátámasztható lett volna, ám a katolikus egyházfők voltak olyan bölcsek, hogy *auctoritas*ukkal együtt nem tették unos-untalan mérlegre, nehogy az – akár

¹¹⁵ FUHRMANN, 1972–1974. 387.

¹¹⁶ Ha Miklós ismerte a *Donatiót*, akkor a frank változat római jelenléte a legvalószínűbb. Nagyon gyors karrierre vallana, ha a 847 és 852 között keletkezett *Collectio Pseudo-Isidoriana* (ami ráadásul csak „B”-t tartalmazza) hatása 858 és 867 között már kimutatható lenne Rómában.

¹¹⁷ FUHRMANN, 1973. 289.

¹¹⁸ FUHRMANN, 1973. 291.

tették unos-untalan mérlegre, nehogy az – akár összefüggésben az adománylevél hitelességével, akár függetlenül attól – könnyűnek találtassék.

1. FORRÁSOK

Const. Const.

1984

Constitutum Constantini. In: *Monumenta Germaniae Historica, Fontes iuris Germanici antiqui X*. Ed.: FUHRMANN, Horst. Hannover, Hahnsche Buchandlung, 1984².

Decr. Grat.

1995

Decretum Gratiani Dist. XCVI C.XIII–C.XV. In: *Patrologiae cursus completus, Patrologia latinae tomus 187*. Paris, Brepols, 1995². 460–466.

Ex Greg. IX.

1883

IX. Gergely pápa II. Frigyesnek. 1236. október 23. In: *Ex Gregorii IX registro, Monumenta Germaniae Historica Epistolae Saeculi XIII. E regestis pontificum romanorum. Tomus I*. Select.: RODENBERG, Carolus. Berolini, Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi, 1883. 599–605.

LIUDPRAND

1908

LIUTPRAND: Nagy Ottó császár viselt dolgai (Liber de rebus gestis Ottonis magni imperatoris. In: *Középkori krónikások VI–VII*. Szerk.: GOMBOS Ferencz Albin. Budapest, Athenaeum, 1908. 211–226.

Sz. JÓNÁS

1999

Constantinusi Adománylevél. In: *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Szerk.: SZ. JÓNÁS Ilona. Budapest, Osiris, 1999. 298–303.

2. SZAKIRODALOM

ALFÖLDI

1942

ALFÖLDI András: Nagy Konstantin megtérése. In: *Olasz Szemle* 6. (1942/6) 797–836.

BOESE**1965**

BOESE, Helmut: Die Konstantinische Schenkung in den Verhandlungen des Florentiner Konzils. In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 21. (1965) 576–592.

DARKÓ**1977**

DARKÓ Jenő: *Császárímádó Róma – képromboló Bizánc*. Budapest, Magvető, 1977.

FÉLEGYHÁZY**1967**

FÉLEGYHÁZY József: *Az egyház a korai középkorban*. Budapest, Szent István Társulat, 1967.

FÖLDI – HAMZA**1998**

FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998³.

FUHRMANN**1959**

FUHRMANN, Horst: Konstantinische Schenkung und Silvesterlegende in neuer Sicht. In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 15. (1959) 523–540.

1963

FUHRMANN, Horst: Die Fälschungen im Mittelalter. In: *Historische Zeitschrift* 197. (1963). 529–554.

1966

FUHRMANN, Horst: Konstantinische Schenkung und abendländische Kaisertum. In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 22. (1966). 63–178.

1984

FUHRMANN, Horst: Einleitung. In: *Monumenta Germaniae Historica, Fontes iuris Germanici antiqui X*. Hannover, Hahnsche Buchhandlung, 1984² 7–55.

1973

FUHRMANN, Horst: Das Frühmittelalterliche Papsttum und die Konstantinische Schenkung. In: *I problemi dell'Occidente nel secolo VIII*. Spoleto, Presso la Sede del Centro, 1973. 257–292.

- 1972–1974** FUHRMANN, Horst: *Einfluß und Verbreitung der pseudoisidorischen Fälschungen I-III*. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1972-1974.
- FUHRMANN**
- 1991** FUHRMANN, Horst: Konstantinische Schenkung. In: *Lexikon des Mittelalters V*. 1385–1387.
- 1995** FUHRMANN, Horst: Pseudoisidorische Dekretalen. In: *Lexikon des Mittelalters VII*. 307–309.
- KANTOROWICZ**
- 1936** KANTOROWICZ, Ernst: *Kaiser Friedrich der Zweite*. Berlin, Georg Bondi, 1936.
- LAEHR**
- 1927** LAEHR, Gerhard: Die Konstantinische Schenkung in der abendländischen Literatur des Mittelalters bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. In: *Historische Zeitschrift* 135. (1927) 459–465.
- MGH**
- 1986** *Fälschungen im Mittelalter*. International Kongreß der MGH. München, 16–19 September 1986.
- PETERSMANN**
- 1974** PETERSMANN, Johanna: Die kanonistische Überlieferung des Constitutum Constantini bis zum Dekret Gratians. In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 30. (1974) 356–449.
- PITI**
- 1996** PITI Ferenc: A kora középkori pápaság történetének egyik legfontosabb forrása: a constantinusi adománylevél. In: *Világtörténet*, 1996 tavasz-nyár. 21–36.
- POHLKAMP**
- 1986** POHLKAMP, Wilhelm: Privilegium ecclesiae Romanae pontifici contulit. Zur Vorgeschichte der Konstantinischen Schenkung. In: *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongreß der MGH. II. Vol.* München, 16–19. September 1986. 413–490.

RICHÉ

1999

RICHÉ, Pierre: *II. Szilveszter, az ezredik év pápája.*
Budapest, Balassi Kiadó, 1999.

SCHEFFER-BOICHORT

1889

SCHEFFER-BOICHORT, Paul: Neuere Forschungen über die konstantinische Schenkung. In: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 10. (1889) 302–325.

SZÁNTÓ

1983

SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története I.*
Budapest, Ecclesia, 1983.

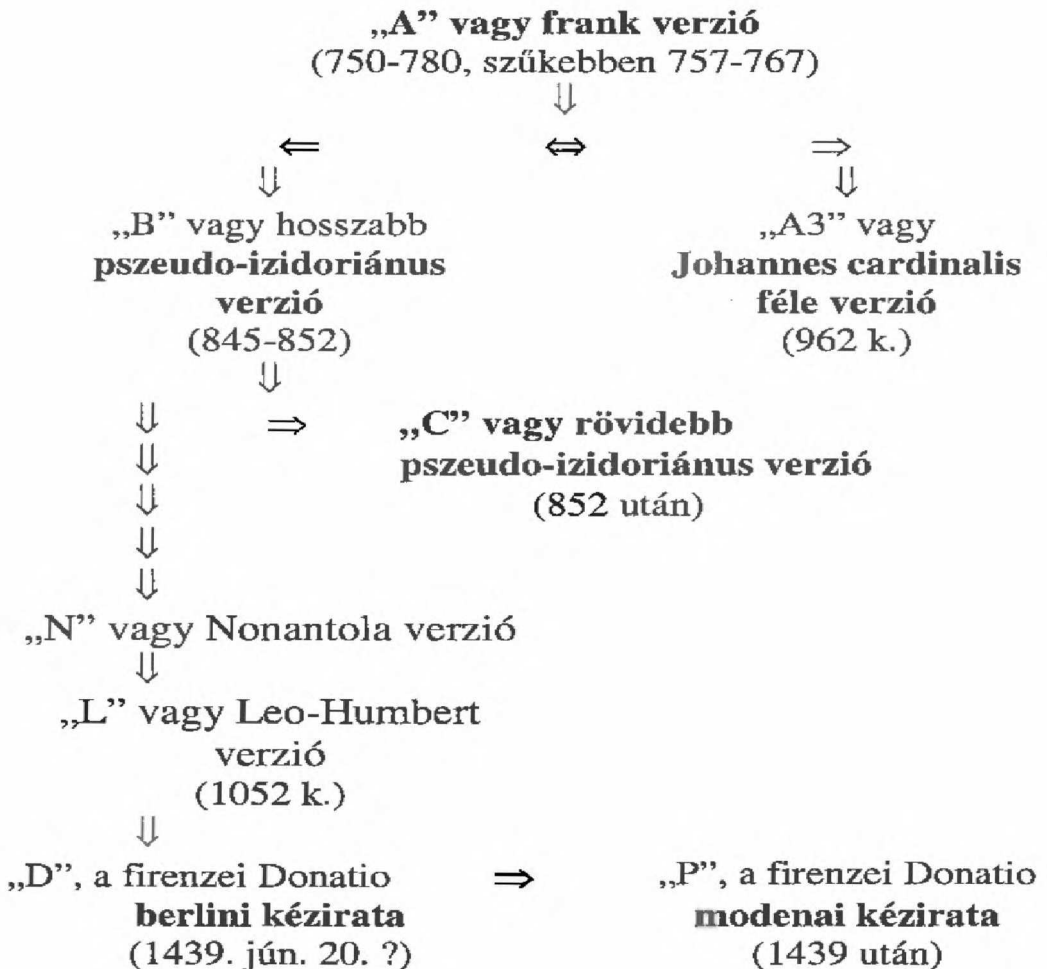
ZEILINGER

1986

ZEILINGER, Kurt: Otto III. und die Konstantinischen Schenkung. Eine Beitrag zur Interpretation des Diploms Kaiser Ottos III. für Papst Silvester II. (DO III. 389). In: *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongreß der MGH. II. Vol.* München, 16–19. September 1986. 509–536.

FÜGGELÉK

A Donatio Constantini tanulmányban szereplő szövegváltozatainak leszármazási táblázata

A Napkirály elfeledett kertésze*

„Versailles.” Amikor meghalljuk XIV. Lajos udvarának nevét, először nem a kastély jut eszünkbe, hanem a Napkirály kertjét látjuk magunk előtt, amely a központi hatalom reprezentálása tekintetében egész Európa számára mintául szolgált. Méretei és szimbolikája még a mai nap is lenyűgöző hatást kelt megtekintőiben, és méltó elismeréssel adózik megalkotóinak. Le Nôtre,¹ Le Brun,² Le Vau³ és Hardouin-Mansart⁴ munkája segítségével XIII. Lajos kedvelt vadászkastélyából alig két évtized alatt Franciaország (új) központja nőtt ki. E hatalmas építkezés célja a királyi hatalom demonstrálása volt. XIV. Lajos jó érzékkel választotta „isteni hatalmának” szimbolizálására a „Nap”-ot (Apollót), melynek sugarai bearányozzák birodalmát és mind bent, a palotában felszerelt tükrök és elhelyezett gyertyák segítségével, mind kint, a kertben kialakított víztükrök által megsokszorozzák ragyogását.⁵ Egy másik kertről azonban, mely szintén a versailles-i királyi birtokhoz tartozott, tartozik és inkább a hétköznapi szükségletek kielégítésére szolgált, sokan megfeledkezünk: ez a királyi konyhakert, a *Potager du Roi*,⁶ mely a „nagy kert”-hez hasonlóan kora minden elismerését kivívta. A *Potager* megálmodója La Quintinie volt, a 17. század egyik legnagyobb kertművésze, agronómusa, eredeti képesítését tekintve

* A tanulmány megírásához szükséges kutatómunka támogatásáért ezúton is köszönet illeti a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítványt.

¹ André Le Nôtre (1613–1700) királyi főkertész (*Premier Jardinier du Roi*).

² Charles Le Brun (1619–1690) első udvari festő (*Premier Peintre du Roi*).

³ Louis Le Vau (1612–1670) királyi főépítész (*Premier architecte du Roi*).

⁴ Jules Hardouin-Mansart (1646–1708) építész, Le Vau utóda.

⁵ Az épület és kert harmóniáját tervezőinek teljes mértékben sikerült megteremteniük. Bár a házasság az építészet és a kertművészet között már a reneszánsz idején megkötetett, mégis elmondható, hogy a francia barokk ennek egy új nézőpontját hozta létre. Versailles-ról számos mű született, a legújabbak, melyek képanyagukban is igen figyelemre méltóak, nálunk talán még kevésbé ismertek; például HOOG – MEYER, 1990.; HOOG, 1993.; LABLAUDE, 1995.; PINCAS, 1995.

⁶ A francia *potager* szó konyhakertnek fordítható, de a nagyuradalmak – így a királyi birtokok – esetében ez a kifejezés magyarul nem pontos, ezért a francia elnevezést használtam.

jogász, akit a természet szépsége térített el a korábban választott útról.

Jean-Baptiste La Quintinie egy jómódú család gyermekeként látta meg a napvilágot 1626. március 10-én a charente-i Chabanais-ben. Fiatalon került a poitiers-i jezsuitákhoz, ahol a legjobb diákok közé tartozott mind a humán tudományokban, mind a jogtudományban. Tanulmányai befejeztével Párizsba érkezett, ahol az igazságszolgáltatás területén alkalmazták (*Cour de Parlement et maître des requêtes de la Reine*). A jó képességű fiatalemberre hamar felfigyelt a Számvevő Kamara (*Chambre des Comptes*) elnöke, Jean Tambonneau, és megbízta fia, Michel-Antoine nevelésével. Tanár és tanítványa az 1650-es évek közepén a korabeli szokásoknak megfelelően nagy körutazást tett Itáliában, melynek eredeti célja az volt, hogy a fiatal Tambonneau megbarátkozzon a művészetekkel. A sors azonban úgy hozta, hogy a nevelőt tanítványánál sokkal inkább elbűvölte az antik és reneszánsz kertek, valamint a még formálódó, de már lenyűgöző montpellier-i botanikus kert látványa.⁷ Az antik romok között kóborolva és kora gyakorlati kertészeti feljegyzéseit tanulmányozva La Quintinie végső elhatározásra jutott: Párizsba való visszatérésekor a jogi pályát feladva teljesen a kertművészetnek szentelte idejét.⁸ Ebben segítségére volt pártfogója, Jean Tambonneau, aki maga is hódolt a korabeli divatnak: a felső körök tagjai a természet iránti vonzalmukat aktív kerti tevékenységgel elégítették ki. Tambonneau nemcsak anyagiakban támogatta, hanem teret is biztosított a szárnyát bontogató művésznek: átengedte palotájának kertjét a „kísérletezgetésekhez”.⁹

La Quintinie azonban nem elégedett meg saját tapasztalataival. Az antik szerzők és a modern szakirodalom tanulmányozása mellett

⁷ IV. Henrik 1593. december 8-án hozta létre a *Jardin des plantes de Montpellier*-t, melyet az egyetem orvosi karának kezelésére bízott. Valószínűleg nem szándék nélkül választotta a protestáns befolyás alatt álló okszitán egyetemet.

⁸ Nehéz eldönteni, mikor kezdett La Quintinie mélyebb vonzalmat mutatni a kertészkedés iránt. Az itáliai utazás valószínűleg a végső lökést adta a pályaváltoztatáshoz, mert szabadidejét már az itáliai út előtt is az „agricultura” tanulmányozásának szentelte.

⁹ Az 1642–1646-ban Le Vau által épített palota mára már elpusztult, egykor a rue Université 7–9 alatt állott. (Az utca egyébként azért kapta az Egyetem elnevezést, mert a telkeket az egyetemtől vásárolták.)

aktív levelezést folytatott a 17. század számos szaktekintélyével és amatőr kertészével.¹⁰ Nemcsak megfigyeléseiket cserélték ki, hanem magvakat, növényeket és tanácsokat is adtak egymásnak. A levelezést azonban nem tartotta kielégítőnek, ezért fel is kereste kertművész–agronómus társait. Így jutott el két ízben Angliába, ahol a legnagyobb urak mellett maga a király is szívesen fogadta. II. Jakab nagyra értékelte tehetségét és felkínálta számára a királyi kertek igazgatói státusát. La Quintinie azonban visszautasította a megtisztelő ajánlatot, de miután hazautazott, továbbra is kapcsolatban maradt néhány lorddal, akiket barátainak tudhatott.¹¹ Ezek az angliai utazások lényegében tanulmányutak voltak, Anglia ugyanis sokkal előbbre tartott a gyümölcs- és zöldségtermesztés színvonalában.

Franciaországban La Quintinie egymás után kapta a Tambonneau-ház szomszédai és barátai, valamint a legnagyobb méltóságok megbízásait, hogy kertjeiket, konyhakertjeiket megtervezze és berendezze.¹² Már Vaux-le-Vicomte-ban bekerült az elismertek közé: Le Vau, Le Brun és Le Nôtre mellett Nicolas Fouquet őt is meghívta, hogy segítsen vagyonának méltó reprezentálásában. Saint-Ouenban és Montausier herceg rambouillet-i birtokán újabb remekművek születtek. Sajnos ezek már eltűntek. Sceaux-ban a volt Colbert-birtokon nevében még létezik a *Potager*, de a zöldségek helyét virágágyak foglalták el. Ugyanitt hasonlóan járt az *Orangerie* is.¹³ La

¹⁰ Többek között Gaston d'Orléans-nal (1608–1660), XIII. Lajos öccsével, az angol John Evelynnel (1620–1706, író, a *Royal Society* alapító tagja) és John Tradescant-tal (1608–1662, királyi kertész és „utazó”).

¹¹ Charles Perrault (1628–1703), a francia akadémia tagja, író, mesemondó, írt egy könyvet a 17. század nagy embereiről: PERRAULT, 1696–1700. Ebben megemlíti, hogy az angol urakkal folytatott levelezés nagy részét kiadták, melyek három kötetet is kitétek, de a 19. században Michaud már csak egyetlenegyét talált: MICHAUD, 1855. Ez a dinnyetermelésről szólt, és La Quintinie az oldenburgi királyi társasághoz címezte.

¹² Nicolas Fouquet (1615–1680, pénzügyminiszter), Jean-Baptiste Colbert (1619–1683, „első miniszter”), Montausier herceg (Charler de Saint-Maure, marquis de Salle, duc de Montausier, 1610–1690, a trónörökös nevelője), Montpensier kisasszony (Anne Marie Louise d'Orléans, La Grand Mademoiselle 1627–1693) és a Nagy Condé (II. Bourbon Lajos, hadvezér, politikus, 1621–1686) egyaránt adott neki megbízást.

¹³ Az *orangerie* tulajdonképpen két jelentéssel bír. Jelölik vele a citrom, narancs és más déli növények átteleltetésére szolgáló reprezentatív kialakítású épülete-

Quintinie keresett művész lett. Nemcsak a munkái keltettek feltűnést, hanem szívesen fogadták a társaságban is. A vele való érintkezés kellemes élmény volt. Condé herceg, akit leginkább hadi – és a nőknél elért – sikereiről ismerünk, a tudományoknak is nagy barátja volt,¹⁴ és szívesen beszélgetett La Quintinie-vel a kertépítésről (*agricultura*); új szerzeményű birtokának, Chantilly-nek¹⁵ a megalakítását a nagy csapatra bízta: a kastélyt Hardouin-Mansart, míg az erdő és a kertek Le Nôtre és La Quintinie munkáját dicséri. A nagy mű azonban még váratott magára.

A király is felfigyelt tehetségére és 1667 körül meghívta Versailles-ba, hogy irányítsa a *Potager*-t.¹⁶ La Quintinie működése nagy hatással volt XIV. Lajosra. 1670-ben számára hozták létre az összes királyi veteményes- és gyümölcsöskert igazgatói tiszteit, és nemsokára az *Orangerie*-nek is ő lett az igazgatója. Az idő azonban túlhaladta a régi *Potager* méreteit (260 x 126 m). Az udvar ugyan még nem költözött át teljesen Versailles-ba, de gondolni kellett a jövőre: az alakuló királyi központban az udvari élet és a reprezentáció megnövekedésével ez a kert már nem tudta volna kielégíteni a szükségleteket. Ráadásul a talaj adottságai sem kedveztek igazán a nagy mennyiségben való termelésnek. A király elhatározta, hogy a *Potager*-t Saint-Cloud-ba telepíti. La Quintinie ekkor vetette fel az ötletet, hogy az új kertet is Versailles-ban építsék meg, és e feladatra ő szívesen vállalkozna.

Eredeti terve az volt, hogy az új *Potager*-t egy Clagny-hoz közel eső területen alakítsák ki, de a király végül úgy határozott, hogy inkább Satory felé, a *Pièce d'eau des Suisses*¹⁷ mögött kerüljön megépítésre: így a kastélyhoz is közel volt, valamint a király meg-

ket. Ugyanakkor *orangerie*-nek nevezik azt a területet is, ahová ezeket a növényeket nyáron kihelyezik.

¹⁴ Figyelemre méltó érdeklődését és hozzáértését a tudományok iránt a bourgeois-jezsuitáknál eltöltött diákevek alatt alapozta meg. PERRAULT, 1696–1700.

¹⁵ Chantilly 1643–1830-ig volt a Condé család birtokában.

¹⁶ Ezt a *Potager*-t még XIII. Lajos hozta létre, melyből – a nevéből adódóan is – a királyi udvar zöldség- és gyümölcsszükségletét kívánta fedezni. Felszerelésével Jacques de Nemours-t bízta meg, aki a „királyi kertek felügyelője” címet viselte ezután.

¹⁷ Ez a mesterséges tó a XIV. Lajos zsoldjában álló svájci katonákról kapta elnevezését: svájci medence.

élénkült kertészeti érdeklődését is könnyen ki lehetett elégíteni. A feladat nem volt könnyű. Az első lépés a terület megszelídítése volt, mert annak vízgazdálkodása nem volt kielégítő; ezt már a neve is jelezte: „bűzös tó” (*L'Étang puant*). Miután valószínűleg a *Pièce d'eau des Suisses* elhordott földjével ezt a tavacskát feltöltötték, még mindig meg kellett oldani a vízelvezetés problémáját. La Quintinie megtalálta a megoldást: földalatti csatornahálózatot alakított ki, mely a felesleges vizet a *Pièce d'eau des Suisses*-be vezette és ezzel kiküszöbölte, hogy a kert vizes, hideg és rothadó legyen.¹⁸ Célja egy olyan mikroklíma megteremtése volt, mely által melegebb időt tud biztosítani a növények fejlődéséhez. Falakat emeltek, teraszokat alakítottak ki, melyek nyomvonalát La Quintinie jelölte ki, a megvalósítás pedig Hardouin-Mansart feladata volt.

A munkálatok 1678-ban kezdődtek és 1683-ig tartottak. A hatalmas vállalkozás költsége valamivel meghaladta az 1 millió livres-t; nem véletlen, hogy még elkészülte előtt nagy feltűnést keltett. Bár La Quintinie szerint inkább a siker volt igen nagy, míg a ráfordítás kicsi.¹⁹ Hogy igaza lehetett, azt az is bizonyítja, hogy a király asztala mindig roskadozott a kert terményeitől.²⁰ Az új *Potager* valamivel több mint 9 hektár területet foglalt el. A tájolás megválasztásával és a teraszok megsokszorozásával teljesen szélmentessé sikerült tennie a kertet, ugyanakkor megóvta az óceáni éghajlat szélsőségeitől és kiszámíthatatlanságától.²¹ Amikor a termelés 1683-ban beindult, a kert és megalkotójának hírneve még

¹⁸ „*Pierrée est une petite conduite d'eau qu'on fait sous terre avec du moellon sec par en bas, et couvert de mortier par haut, pour faire écouler des eaux souterraines qui rendraient la terre d'un jardin trop humide, trop froid et pourrissant.*” LA QUINTINIE, 1690. 132. Az egész munkálatról pedig a 167–169. oldalakon emlékezik meg.

¹⁹ „*Le succès en a été fort bon et la dépense très petite.*” LA QUINTINIE, 1690. 168.

²⁰ A konyhakert erőssége az alma és körte termesztése volt, és az ma is. A közelmúlt termési adatai képet adhatnak La Quintinie teljesítményéről: 1971-ben, amikor igen kedvező időjárás volt 79, 1992-ben 60 tonna alma és körte termett, míg a meglehetősen gyenge évnek mondható 1977-ben csak 21 tonna. Átlagosan 40 tonna termést szoktak e két gyümölcsből betakarítani. PÉRION – DE GIVRY, 1994.

²¹ Amikor könyvében egy kert ideális fekvéséről beszél, kitér az északi, északkeleti szél által okozható károokra is. LA QUINTINIE, 1690. 190.

fényesebb lett. A szezonzöldségek és -gyümölcsök már idény előtt 5–6 héttel a királyi asztalt díszítették: az eper március végétől, a cseresznye májusban, a füge júniusban, a spárga és fejes saláta decemberben, a retek januárban, az uborka márciusban gazdagította az étlapot.²² Azokat a terményeket, melyeket a királyi asztalra méltatlannak ítélték, szétesztették a szegények között.

Mindezt az akkor közel 60 éves kertész és agronómus gazdag tapasztalata és folyamatos tökéletesítésre törekvése tette lehetővé. A megfelelő tájolás és a mikroklíma kialakítása azonban csak az egyik pillére volt sikerének; a másik kulcsfontosságú feladat a talaj termővé tétele volt. A vízelvezetés megoldása után még az ásványi anyagok pótlására is gondolnia kellett, és ebben segítségére volt a királyi istálló (*L'Écurie*) közelsége. Mindig a feladatnak megfelelő trágyát választotta ki, hiszen a rendelkezésére álló friss istállótrágya (marha-, sertés- és lótrágya) más-más anyagokat tartalmaz. La Quintinie-nek sikerült elérnie a megfelelő arányokat. Mintha egy kísérleti laboratóriumban dolgozott volna, folyton újabb és újabb termelési módszerek után kutatott.

Már a Tambonneau-ház kertjében is kísérletezett. Azt és oda ültetett, amit és ahova akart; teljesen szabad kezét kapott. Ekkori megfigyelései a későbbiekben nagy hasznot hoztak számára. Hogy megfejtse a természet rejtélyét a növények átültetésével kapcsolatban, egyazon napon több azonos fajta fát ültetett el, majd nyolcnaponként kiásta őket, hogy megfigyelje a gyökerek fejlődését. Tapasztalatait könyvében (*Instruction pour les jardins fruitiers et potagers*) is leírta: ahhoz, hogy a fák átültetéskor jobban megmaradjanak, jobb visszavágni a gyökereket, mert azok az áthelyezést nehezen viselik, és elszáradnak vagy megpenészednek, ami inkább a fa elpusztulásához, mint megindulásához vezet.²³

A fák metszését két szempontból is nagyon fontosnak tartotta. A minél gazdagabb termés elősegítése mellett a fának szép formát is kell adni; erről is hosszasan megemlékezik könyvében. A ver-

²² „...j'ose dire pourtant que j'ai été assez heureux pour l'imiter en petit à l'égard de quelques le temps, par exemple des fraises a la fin de mars, des précoces et des pois an avril, des figues en juin, des asperges et des laitudes pommées en décembre, janvier, etc...” LA QUINTINIE, 1690. 160.

²³ LA QUINTINIE 1690. 528–526. A könnyebb megértés kedvéért a különböző fák átültetéséhez szükséges metszési eljárást fajtánként le is rajzolta.

sailles-i *Potager du Roi*-ban a melegágyas termelési módszer tökéletesítésén dolgozott, és különböző metszési technikákat próbált ki. A régi *Potager*-t már méreteinél fogva is elégtelennek találták az udvari szükségletek kielégítésére, de erről a kertről sem mondhatták, hogy elég nagy lenne a maga közel 10 hektárával. A maximális helykihasználás és a különféle termelési technikák együttes alkalmazásával La Quintinie mégis el tudta érni, hogy amikor a király valamely másik birtokára ment vadászni, ott is volt rendelkezésére álló friss termés. A tájolóással is kísérletezett: az egyik kertben (*le jardin biais*) a hatékonyság kedvéért a sorokat rézsútosan alakította ki, az észak-dél orientációval a napsugarak melegét kívánta maximálisan kihasználni a barack érése érdekében.

Kertjébe, mert a versailles-i *Potager* igazából az ő kertje volt, a zöldségek és gyümölcsök számtalan fajtáját beszerezte. Már a salátából tizenhatféle volt található a zöldségesben, de ugyanígy számtalan eper-, körte-, alma-, füge-, dinnye-, szilva-, szőlő-, uborka-, stb. fajta is, célja mégsem egy botanikus kert megteremtése volt,²⁴ hanem a nagy gyűjteményből kívánta kiválasztani a legjobbat, hogy a király asztaláról – különösen a Napkirály rendezte ünnepélyeken – sose hiányozzék a friss zöldség és gyümölcs.²⁵ A kert terményeit, elsősorban a gyümölcsöket, az ekkor nagyon divatosá vált piramis alakban tornyozták fel; La Quintinie néhány körtefát is ilyen alakúra metszett.

A konyhakertben végzett munka XIV. Lajost teljesen megbabonázta,²⁶ és megalkotóját kitüntetésben részesítette. 1687-ben XIV.

²⁴ A botanikus kert funkcióját a Párizsban található *Jardin du Roi* (ma *Jardins des Plantes*) töltötte be. A 17. században már komoly összegeket költöttek idegen országok, kontinensek növény-, főleg virágkülönlegességeinek meghonosítására.

²⁵ Bővebben: *Le Potager du Roi*, 1998.

²⁶ Már a Thomas Campanella által készített születési horoszkóp előrevetítette a király kertészeti érdeklődését, és lényegében utalt a későbbi Apolló-Napszimbolikára is. Másrészt Ausztriai Anna különösen tisztelte Szent Fiacre-t, a kertészet védőszentjét; a hozzá szóló imák gyümölcsének tekintették XIV. Lajos annyira várt megszületését. (Ausztriai Anna Szent Fiacre közbenjárását kérte az 1640-ben súlyos betegségben szenvedő XIII. Lajos felgyógyulásához is.) XIV. Lajos kertbeli sétájáról de Dangeau márkí így írt 1684. augusztus 31-én: „*Le Roi se promena à pied dans ses jardins et dans son potager, où il permit à*

Lajos La Quintinie-nek – Le Nôtre-ral és Hardouin-Mansart-ral egy időben – nemesi címet adományozott. A király eleinte csak a munkálatokat követte figyelemmel, de hamar kedvet kapott, hogy saját maga is részese legyen a Potager alakításának; megtanult metszeni.²⁷ La Quintinie-t szinte irigyelte a többi udvaronc, mert a király – félretéve a vele való érintkezés ceremóniáit – barátként viselkedett a kertésszel; együtt „dolgoztak”.²⁸ Ez a munka nem ártott a király uralkodói-mindenható címének, hiszen nem volt ez új, szokatlan egy uralkodótól.²⁹ A metszés egyrészt teremtés, tehát nem kell, hogy idegen legyen egy istentől, aminek XIV. Lajos ábrázolta és ábrázoltatta magát. Másrészt a metszés is a művészetek egyik fajtája, gyakorlóját nevezhetjük akár ágszobrásznak, de azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy e század divatjelensége volt a kertészeti munkálatokban való tevékeny részvétel.³⁰

tout ceux qui le suivoient de cueillir et de manger du fruit.” DANGEAU, 1854–1860.

²⁷ La Quintinie *Instruction*-ának ajánlójában Charles Perrault idillikus képet fest a királyról:

*„Quand suivi de sa Cour, et couronné de gloire
Louis, en descendant du char de la Victoire
Viendra se délasser après mille dangers
Dans les longs promenoirs de ses mille dangers.”*

A metszés tudományát ismerő uralkodó szinte minden királyi birtokon üzte kedvtelését, melyről többen beszámoltak, pl. de Dangeau márki vagy a stocholmi királyi palota építész: TESSIN, 1926.

²⁸ „Louis XIV apprit même à tailler les arbres fruitiers avec son jardinier.” (Le Potager du Roi, 1998.) és La Quintinie az uralkodói ambícióról a következőképpen nyilatkozik könyvének a királyhoz szóló ajánlásában: „Comme mon bonheur ne vient que parce que Votre Majesté est assez touchée des divertissements du jardinage, peut-être n'est-il pas hors de propos qu'on connaisse qu'elle sait quelquefois descendre de ses plus grandes occupations pour goûter les plaisirs de nos premiers pères.” LA QUINTINIE, 1690. 7–8.

²⁹ Olivier de Serres, Jacques Boyceau és Claude Mollet könyveiben, melyeket olvashatott XIV. Lajos is, találkozhatunk olyan részekkel, melyekben a szerzők a korábbi uralkodók vagy fontos emberek természethez való viszonyáról, így a kertészkedésről is szólnak: „À limitation de telles Nations, des plus excellentes du monde, toutes sortes de gens ont honoré les jardinages. Empereurs, rois, princes et autres grands seigneurs ont esté veus travailler à ordonner de leurs propres mains leurs jardinages, eslisans telles peines pour soulagement en leurs grands affaires.” SERRES, 1635. 734.

³⁰ Néhányan a legelőkelőbbek közül: Sully (Maximilien de Béthune, duc de Sully, baron de Rosny, 1559–1641, IV. Henrik minisztere), Richelieu (1585–

Hogy a király mélyebb kertészeti vonzalmának La Quintinie volt az ösztönzője, az is bizonyítja, hogy amikor nagyon kedvelt kertésze 1688 novemberében meghalt, néhány nap múlva megjegyezte az özvegynek, sose fogja tudni pótolni nagy veszteségét,³¹ és ez a kijelentése szívből jött; a király ugyanis barátját és nem kertészét siratta.³² Idővel megritkultak a konyhakertben tett látogatások, talán abba is maradtak, amit részben az öregedés számlájára írhatunk, sokkal nagyobb szerepet játszott azonban, hogy La Quintinie utódai nem tudtak a király kedvében járni, aki sokszor bosszankodott, hogy építésze, Hardouin-Mansart előbb kóstolja meg a konyhakert terméseit. Az eltávolodásra utal az is, hogy XIV. Lajos az általa írt *La manière de montrer des jardins de Versailles*³³ című útikalauzban meg sem emlékezik a korábban annyira kedvelt *Potager*-ről. Pedig a sétát a régi útvonalon kezdi, de az *Orangerie* és a *Pièce d'eau des Suisses* után a másik irányba kanyarodik el, anélkül, hogy a *Potager*-ba betérne. Mint már volt róla szó, az is lehetséges, hogy a király számára a *Potager* La Quintinie nélkül, már nem volt sem érdekes, sem vonzó; és az 1690 táján végleg elkészült parkkomplexum kötötte le teljesen az uralkodó figyelmét, mely önmagában is teret biztosított a királyi reprezentációhoz a hivatalos fogadások és ünnepélyek alkalmával. A „nagy kert” elkészülte előtt XIV. Lajos szívesen invitálta rangos vendégeit – mint 1685-ben a velencei dó-

1642, bíboros, miniszter), Medici Mária (1573–1642, a toszkán nagyherceg leánya, IV. Henrik felesége).

³¹ A király bánatáról Charles Perrault számolt be: le roi „perdoit beaucoup aussi-bien qu'elle, & qu'il n'esperoit pas que personne pust jamais reparer cette pert.” PERRAULT, 1696–1700.

³² Perrault mellett még de Dangeau márkinál és de Sourches márkinál is találunk megjegyzést La Quintinie haláláról. Dangeau mári 1688. november 11-én Fontainebleau-ban a következőket jegyzi fel: „M. de La Quintinie, surintendant des jardins potagers et fruitiers de Versailles, est mort à Versailles. L'était un homme fort distingué pour son habilité dans tout ce qui regardait les jardinages. Le roi a donné cet emploi-là à celui qui avait soin des jardins de Sceaux.” De Sourches egy nappal később a következőképpen emlékezik meg a kertészről: „Ce fut en ce temps-là que mourut La Quintinie, qui avait l'inspection des jardins potagers du Roi à Versailles, s'étant avisé de réduire en art le métier des jardiniers.” SOURCHES, 1882–1893.

³³ 1698 és 1705 között hat változatban készült el, melyek közül a negyedik, amelyik 1702–1704 közé datálható, XIV. Lajos kézírásával maradt fenn. Több kiadását is meg lehetne említeni, de a leginkább figyelemre méltó: HOOG, 1992.

zsét vagy egy év múlva, 1686 szeptemberében, a sziámi követet – a La Quintinie igazgatása alatt álló *Potager*-ba, mely berendezésénél fogva is szinte színházi díszletként szolgálta a királyt.

A *Potager* négyszögletű kert, melyet fallal vettek körbe,³⁴ a bejáratot pedig egy igen díszes ráccsal látták el (*La Grille du Roi*). A kapu a *Pièce d'eau des Suisses*-re néz, ahonnan a király, a palotát elhagyva, az *Orangerie* melletti lépcsőn (*Cent Marches*) leszállva szokott a kertbe érkezni. A rács, melyet 1681-ben Alexis Fordin³⁵ készített, igazi remeke a kovácsoltvas kapuknak, és nem felejtették le róla a jelzést: királyi birtokot határol.³⁶

A kert közepére egy vizes medencét építettek az elmaradhatatlan szökőkúttal. Ezt tizenhat, különböző zöldségekkel beültetett kisebb tábla vette, illetve veszi körül. Ezek a négyszögletű kertcskék alkották a „*Grand Carré*”-t (176 x 143 m), melyet újabb huszonkilenc zárt kert vett körül; rendeltetésük vegyes volt: gyümölcsfák és zöldségek számára alakították ki őket variálva. Mindennek megvolt a helye; barackos-, körtés-, almás-, szilvaskert külön-külön kialakítva, váltott metszési technikát alkalmazva.³⁷ A konyhakert egyik különlegességét kifejezetten a király kedvéért hozták létre. XIV. Lajosnak a füge volt a gyengéje, ezért La Quintinie számára alakította ki az *Orangerie* elve alapján a fügekertet.³⁸ Itt több mint hétszáz (!) fügefát neveltek ládákbán. Ezeket nyáron a kertben, a falak mentén helyezték el, télen pedig az átteleltetésükre emelt épületbe szállították. Ugyancsak átteleltető területként hasznosították a tera-

³⁴ A *Potager du Roi* három évszázados fennállása alatt több helyen is megbontották a falakat, nyitottak újabb kapukat.

³⁵ A Fordin család a királyi udvar lakatos mestere volt; mind az apa, Thomas, mind a fiú, Alexis nevéhez több szép kapu és rács kötődik a királyi birtokokon.

³⁶ Jelenleg sérült állapotban található; az ezredvégi viharok az egyik liliumot letörték róla.

³⁷ La Quintinie legszívesebben a kordonos művelést (*en espalier*) alkalmazta a gyümölcsfáknál, de ezen belül is többféle metszési koreográfiát váltogatott.

³⁸ „*Le plaisir que notre grand monarque trouve à ce fruit-là, et le péril de mourir que courent ici les figuiers en place pendent les grandes gelées, ou au moins de n'avoir point de figues dans le cours de l'année, ces deux raisonnements ont été deux puissants motifs, qui pour moi, honoré comme je suis de la charge de directeur de tous les jardins fruitiers et potagers des maisons royales, m'ont fait aviser de cette manière d'avoir sûrement beaucoup de figues tous les ans.*”
LA QUINTINIE, 1690. 682.

szok alatt kialakított helyiségeket is; ezekben a betakarított termést helyezték el a felhasználásig. Ősszel a zöldségesben kalapra hasonlító üvegharangokkal óvták a káposztaféléket a korai fagyoktól. A király, hogy körülbelül harminc kertésze mindig kéznél legyen, a kert egyik sarkában emelt épületben szállásolta el őket, La Quintinie számára pedig 1682-ben, közel a *Potager*-hoz egy kertészlakot építtetett Hardouin-Mansart-ral.

A versailles-i *Potager* volt La Quintinie fő műve. Nemcsak azért, mert a király számára épült, hanem azért is, mivel a *Potager du Roi* és az *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers* szorosan összetartoznak. A *Potager* annak az elméletnek a megvalósítása volt, melyet az *Instruction*-ban leírt. Ugyanakkor az *Instruction*-ban tapasztalatait vetette papírra, művében több alkalommal a királyi konyhakertet említi példaként. Könyvét, mely 1690-ben, két évvel halála után, fia gondozásában jelent meg,³⁹ az utókor tankönyvként forgatta; számos alkalommal újra kiadták.⁴⁰ Angolra a *Calendarium Hortense* szerzője, John Evelyn fordította 1693-ban, de holland és német kiadást is említ Perrault, aki szerint hamarosan minden nyelven olvasható lesz. Az *Instruction* két kötete hat könyvből áll, melyet két értekezés követ; az egyik a narancstermesztésről, a másik a kertészetéről. A fő részben La Quintinie egy kertészeti szótárt is elhelyezett, hogy az általa alkalmazott termelési módszert olvasói számára teljesen megmagyarázza. Részletesen leírja a kertészeti munkákat a talaj-előkészítéstől kezdődően a betakarításig, gondosan kitérve a metszés fontosságára, a betegségek kezelésére, főleg azok megelőzésére. Az egész művön végig az oldalszéleken széljegyzetként idézi olvasmányait, az antik és modern szerzőket.

Fel lehet tenni a kérdést, vajon La Quintinie mennyire állt Le Nôtre befolyása alatt, hiszen több alkalommal dolgoztak egy időben egy megbízónak. Teljesen valószínűsíthető, hogy nemcsak befolyása alatt, de árnyékában sem állt kollégájának. A kertészet más-más területével foglalkoztak, így nem lehettek vetélytársak. Charles

³⁹ Három fia közül ketten még az apa előtt meghaltak. 1688-ban a *Potager*-ban utódának szánt kertész, Gabriel de La Quintinie is. Az *Instruction*ot Michel de La Quintinie, a *Saint-Privat et de la Colombe et des Deux Églises* priora adta ki.

⁴⁰ Az 1690-es kiadást követte már 1692-ben, majd 1695-ben egy újabb. A 18. században is néhányszor megjelentették La Quintinie művét.

Perrault könyvében,⁴¹ melynek célja a 17. század kiemelkedő személyiségeinek emléket állítani, La Quintinie is szerepel Hardouin-Mansart és Le Brun, valamint a kor más művészei, tudósai, hadvezérei között,⁴² de nem tudni, miért, a versailles-iak közül egyedül Le Nôtre maradt ki, aki mégis a leghíresebbé vált közülük. Ezzel szemben La Quintinie ugyan még a következő században közismert volt, de a 19. század folyamán feledésbe merült. Az eltelt évszázadok alatt a *Potager du Roi* kertjei átalakultak, egyes részei, mint a *Figuerie*, vagy a *Melonnière* pedig el is tűntek. Mégis elmondhatjuk, hogy a La Quintinie-féle művelési rendszer megmaradt⁴³ – persze a modern technikához igazítva (üvegház üvegből, dróthuzal stb.) –, lényeges változtatás nélkül tovább működött, sőt átalakították kertészeti-kertépítői iskolává, majd főiskolává (*École nationale supérieure du paysage*), mely ma talán a legelismertebb Franciaországban.

⁴¹ PERRAULT, 1696–1700.

⁴² Nem kisebb személyek, mint Richelieu bíboros (Armand Jean du Plessis), Condé herceg (Louis de Bourbon), Jean-Baptiste Colbert, René Descartes, Blaise Pascal, Pierre Corneille, Jean-Baptiste Poquelin de Molière, Jean de La Fontaine, Michel Le Tellier, Jean Racine és még sokan mások.

⁴³ A 23. jegyzet adatai éppen ezért a folyamatosság miatt vetfithetők vissza a 17. századra is.

RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOMJEGYZÉK

- DANGEAU**
1854–1860 DANGEAU, Marquis de: *Journal*. Édition établie par E. SOULIÉ. Paris, k. n. 1854–1860.
- GARRIGUES**
2001 GARRIGUES, *Dominique*: *Jardins et Jardiniers de Versailles au Grand Siècle*. Époque Collection. Seyssel, Champ Vallon, 2001.
- HOOG**
1992 LOUIS XIV: *La manière de montrer des jardins de de Versailles*. A jegyzeteket készítette: HOOG, Simon. Paris, Réunion des Musées nationaux, 1992.
- 1993** HOOG, Simon: *Musée National du Château de Versailles*. Paris, Réunion des Musées nationaux, 1993.
- HOOG – MEYER**
1990 HOOG, Simon, – MEYER, Daniel: *Versailles: le musée d'histoire, le château, les jardins*. Trianon, D'art Lys, 1990.
- LABLAUDE**
1995 LABLAUDE, Pierre-André: *Les jardins de Versailles*. Paris, Scala, 1995.
- LA QUINTINIE**
1690 LA QUINTINIE, Jean-Baptiste de: *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers avec un Traité de la culture des orangers, suivi de quelques Réflexions sur l'agriculture*. Par feu M. de La Quintinie. Paris, C. Barbin, 1690.
- Le roman du Potager**
1994 *Le roman du Potager*. H.n. Édition du Rouergue, 1994.
- Le Potager du Roi**
1998 *Le Potager du Roi. École Nationale Supérieure du Paysage de Versailles*. H.n. Actes Sud, 1998.
- Michaud**
1855 *Biographie universelle ancienne et moderne*. Tome 34. Paris, de Leiden, 1855.

PÉRION – DE GIVRY

1994 PÉRION, Yves – DE GIVRY, Jacques: *Versailles. Le Potager du Roi ou manière de montrer le lac des Suisses, le Potager et le Balbi*. Paris, k. n. 1994.

PERRAULT

1696–1700 PERRAULT, Charles: *Les hommes illustres qui ont paru en France pendant ce siècle: Avec leurs Portraits au naturel. I–II*. Paris, Antoine Dezallier, 1696–1700.

PINCAS

1995 PINCAS, Stéphane: *Versailles, un jardin à la française*. Paris, Lartinière, 1995.

SAINT-SIMON

1983–1985 SAINT-SIMON, Louis de Rouvroy, duc de: *Mémoires*. Édition Yves Coirault. Paris, Gallimard, collection La Pléiade, tome I à V (règne de Louis XIV), 1983–1985.

SERRES

1635 SERRES, Olivier de: *Le Théâtre d'agriculture et mesnage des champs*. Rouen, chez Robert Valentin, 1635.

SOURCHES

1882–1883 SOURCHES, marquis de: *Mémoires du marquis de Sourches sur le règne de Louis XIV*. Paris, Édition Cosnac et Pontal, 1882–1893.

TESSIN

1926 TESSIN le Jeune, Nicodème: *Relation de la visite à Marly, Versailles, Clagny et Saint-Cloud en 1687*. Éd.: FRANCASTEL, Pierre. In: *Revue de l'histoire de Versailles et de Seine-et-Oise*, 1926.

WHEELER

1998 WHEELER, William: *Le potager du roi: fruits et légumes du château de Versailles*. Paris, Somogy, L'Aventurine, 1998.

Sinkoku siszó – a 19. századi japán nagyhatalmiság születése

A 19. század második felére Japán, egyedülként a nem európai politikai, gazdasági és kulturális hagyományokkal rendelkező nemzetek sorában, nemcsak elkerülte a gyarmati, félgyarmati sorsot, hanem a század alkonyára a világ vezető nagyhatalmainak sorába emelkedett. A világtörténelemben először fordult elő az a korábbi évszázadok alatt szinte elképzelhetetlen perspektíva, hogy egy ázsiai ország bekapcsolódjon és egyenlő félként részt követeljen magának a világ felosztását célzó nagyhatalmi törekvésekben. A klasszikus gyarmatosítások kora – az európai birodalmak és államok egész földrészekre kiterjedő gazdasági és politikai egyeduralma – véget ért. A nyugati hatalmaknak szembe kellett nézni a feltörekvő Kelet nemzeti megújulásával, Japán esetében pedig az első ázsiai ország céltudatos nagyhatalmi terjeszkedésével.

Mi tette lehetővé, hogy Japán rohamtempóban hajthassa végre reformintézkedéseit és európai mintára felszerelt tengeri hadi erejének fenyegetése mellett, belekényszerítse a Távol-Kelet hatalmas térségeit az általa diktált szerződési rendszerbe?¹

A kérdés megválaszolásakor evidenciának tűnik, hogy a 19. századi japán külpolitika – amely addig még csak alapjaiban létezett – formálódása egyértelműen a nyugati mintára történő átalakulásból adódik. Tény, hogy a modern japán külpolitika és diplomáciai érintkezés rengeteget profitál a nyugattal történő kapcsolatteremtés – az 1868-as Meidzsi-restaurációt megelőző és azt követő bő egy évtized – folyamán. Ebben az esetben viszont azzal a megmagyarázhatatlan jelenséggel állunk szemben, hogy Japán alig ötven esztendő leforgása alatt – történelmi időben nézve egyik pillanatról a másikra – a feudális elmaradottságból az imperialista nagyhatalmak

¹ A fent említett kérdésekkel számos történelmi tanulmány foglalkozik. Elsősorban Ishii Takashi művei használtuk. A legfontosabbakat felsoroljuk: ISHII, 1966., ISHII, 1972., ISHII, 1978.

Magyarul eddig magas igényű, összefoglaló jellegű munka a Meidzsi-évekről és az azt követő japán külpolitika alakulásáról, csak Szerdahelyi G. István tollából látott napvilágot: SZERDAHELYI, 1998.

sorába emelkedett. Míg Európában és a későbbi USA területén ehhez az eredményhez, minden esetben véres forradalmak- és társadalmi átrendeződések évszázadai vezettek, addig Japán esetében minderre néhány évtized elég volt.

1989-ben Bitó Maszahide professzor egy előadássorozatában kifejtette, hogy a japán történelem nyugati mintára való értelmezése, amely az európai korszakolást erőltetve az „újkori” Japán alapjainak létrejöttét csak és kizárólag a Meidzsi-restaurációban keresi, nemcsak zavarossá, hanem egyenesen érthetatlenné teszi a szigetország történetét.² Bitó elméletét alapul véve Szerdahelyi G. István rámutatott arra, hogy a japán nagy hatalmi felemelkedés elméleti háttere – a *sinkoku siszó* („az istenek országának ideológiája”) – nem a Meidzsi-restauráció terméke, mint ahogy azt évtizedeken át a kutatók feltételezték.

A továbbiakban a legfontosabb eseményeket nyomon követve politikátörténeti áttekintést kívánunk nyújtani a 19. század második felében felemelkedő Japán tevékenységéről, az egyenlőtlen szerződésektől azok revízióján keresztül a nagy hatalmi felemelkedésig. Bemutatjuk a nyugati hatalmak a szigetországgal szemben folytatott sikertelen diplomáciai lépéseit. Mindeközben megpróbálunk rámutatni a japán imperialista nagy hatalom ideológiájának korábbi alapjaira, Bitó és Szerdahelyi gondolatmenetét alapul véve felvázolva azt, hogy a hatalmi törekvések eszmei meghatározása kétszázötven esztendőn keresztül érlelődött a japán politikai vezetés körében, de gyakorlati megvalósításukra kétségtelenül az alább részletesen tárgyalandó korszakban teremtődtek meg a megfelelő nemzetközi feltételek.

A hagyományos távol-keleti világrend felbomlása és Japán

A hagyományos kelet-ázsiai világrend középpontjában évezredek óta keresztül Kína állt.³ A távol-keleti nemzetközi kapcsolatrendszer a

² BITÓ, 1992.

³ A témával számos munka foglalkozik. A sort John K. Fairbank és S.Y. Teng nyitotta meg 1941-ben közösen írt dolgozatukban: FAIRBANK – TENG, 1941. Ezt követte egy Fairbank által közzétett munka: FAIRBANK, 1942. A sort Fairbank 1968-ban megjelent összefoglaló jellegű munkája zárta, amellyel kijelölte a későbbi kutatások fő csapásait: FAIRBANK, 1968.

Mennyei Birodalom és annak hegemónja – az éppen uralkodó dinasztia feje –, egyedüli monopóliumának tekintette. Ez a világrend politikai értelemben nem volt más, mint a kínai császári udvar kapcsolatai a Távols-Kelet környező államaival, területeivel. A környező területek vezetői rendszeres diplomáciai küldöttségeket delegáltak a kínai udvarba, amelyeket a kínai császár, mint univerzális uralkodó fogadott. A hűbéres elfogadta az Ég Fiát vezetőjének, Kína pedig ennek fejében biztosította a hűbéres állam vagy terület sérthetetlenségét, ugyanakkor jogot formált magának külpolitikai konfliktus esetén a behódolt fél ügyeibe való beleszólásra, ha szükséges a hegemónia biztosítása érdekében, fegyveres fellépésre.

A történelmileg létező formákban Kínának abszolút és megingathatatlan egyeduralma csak a központot körülvevő államok felett állt fent. Ezen övezetek képezték részét a szoros értelemben vett kínai államnak. Az ettől távolabb lévő övezeteket a hűbéres kapcsolatok jellemezték, amelyben az állam formailag önálló volt, de a kínai udvar felé rendszeres adózási és protokolláris követelményekkel tartozott. Ezen államok uralkodója minden esetben a kínai császár kinevezésére hivatkozva legitimálta hatalmát. E körön kívül helyezkedtek el a lazább hűbéres viszonyban lévő államok, amelyek ugyan fizettek adót Kínának, de már korántsem olyan rendszerességgel, mint az előbbi régiókba tartozók. Végül igen sok olyan adózó terület van feltüntetve a kínai feljegyzésekben, amelyek a valóságban nem tartoztak a Mennyei Birodalom állandó, hathatós ellenőrzése alá.

A kelet-ázsiai kapcsolatrendszer tehát szigorúan hierarchikus szerkezetű volt.⁴ A valóságban a külkapcsolatok rendszere csak Kína szemszögéből volt ilyen egyértelmű, és bár a Mennyei Birodalom kulturális hatása a térségre letagadhatatlan, a politikai érintkezésnek több változata volt ismeretes. Két szélsőség között mozogtak az államok: vagy szervesen beilleszkedtek a Kína által dik-tált kelet-ázsiai hatalmi rendbe, vagy a Kínával létesítendő kapcsolatok – fent vázolt keretek közötti – kiépítése egyszerűen lehetetlennek

Kína nemzetközi kapcsolatrendszerének egészét, a területek egymás közötti működési mechanizmusait csak jóval később kezdték elemezni, elsősorban távolkeleti kutatók. Ezek közül az egyik legfrissebb és legalaposabb munka: SAKAZORI, 1993.

⁴ HAMASHITA, 1990. 33.

bizonyultak. A második végletet a Távol-Keleten egyetlen állam képviselte: Japán.⁵

Japánban a 7. században létrejövő jogi típusú (vagyis írásba foglalt jogrendre támaszkodó) állam csúcsán – kínai mintára – az istennek leszármazottjának tartott császár, a *Tennó* állt.⁶ Ez az állam a magánföldbirtok hatalmas térnyerésével, már igen korán bomlásnak indult. A *Tennónak* a 12. század végétől állandó élet-halál harcot kellett vívnia a hatalomért az északi, katonai milíciákat egyesítő sógunátussal, élén Japán későbbi katonai diktátorával, a sógunnal. E harcok folyamán (a Kamakura- és Muromacsi-*bakufu*⁷ fennállásának idején)⁸ hol a császár, hol pedig a sógun került katonai és ezáltal politikai fölénybe. Létrejön az az uralmi forma, amelyet a történelem császár-sógun koalíciós kormányzásnak nevez.⁹ A korszakot végül egy csaknem száz évig tartó véres polgárháború zárta le (sengoku háborúk, 1477–1568) és teret nyitott Japán politikai megújulása előtt.

A polgárháborúban Japán több száz, gyakorlatilag önálló államocskára esett szét, amelyek urai (*daimjók*) szakadatlan háborúkat vívtak egymással. A politikai helyzet konszolidálása az 1560-as években vette kezdetét, amikor egy Oda Nobunaga nevű *daimjó* sorozatos katonai győzelmeket aratva, uralma alatt egyesítette a legfontosabb területeket. Miután Oda merénylet áldozata lett, egyesítő törekvéseit legtehetségesebb hadvezére, Tojotomi Hidejosi folytatta. Az egész országra kiterjedő szilárd politikai hatalmat viszont csak Tojotomi 1598-as halálát követően Tokugava Iejaszunak sikerült megvalósítania, miután a japán történelem legvéresebbnek tartott ütközetében, 1600-ban Szekigaharánál legyőzte ellenfelei egyesített seregét.

⁵ A japán történelmet a magyar olvasó hosszú időn keresztül csak Hani Goro művéből ismerhette: HANI, 1967. Ennél nagyobb volumenű összefoglaló munka mind a mai napig csupán kettő jelent meg: JAMADZSI, 1989.; COLLCUTT – JANSEN – KAMAKURA, 2000.

⁶ A *tenno* politikai és vallási funkciójának ismertetése: SZERDAHELYI, 1996.

⁷ A *bakufu* szó eredetileg a hadjáraton lévő sógun táborát jelöli, később a sóguni kormányzat megnevezéseként szolgál.

⁸ 1192–1573

⁹ *Tenno shogun ketsugo oken*

A sógunátus újjászületésével egy időben kialakult a hegemon politika eszmerendszere is. A hivatalos nézetet, amely Tojotomi Hidejosi politikai irányítása alatt nyerte el végső formáját, az ún. *sinkoku siszó* („az istenek országának ideológiája”) képezte. Ennek alaptézise, hogy Japán az istenek földje és mint ilyen, szükségszerűen hegemon, tehát egyedül hivatott a kelet-ázsiai világ vezető szerepét betölteni. A *sinkoku siszó* egyértelműen megjelöli azt az utat, amelyen a japán külpolitika elindult. A politikai-katonai lépések elképzelése a következő irányt szabta meg: Ezo (a mai Hokkaido), Rjúkjú (a mai Okinava) és a környező felségvizek korlátlan uralma, majd a rég áhított zsákmány, Korea megszerzése. Korea központi helyet foglalt el a *sinkoku siszó* irányvonalában, mert közvetlen kiindulópontja volt egy Kína elleni katonai agresszióknak. Ezek után nem csoda, hogy a hódítási elképzelések sorát Kína zárta. Mindezek megvalósítására a japánok elengedhetetlen feltételnek tekintették a nyugatról jött „barbárok”, vagyis az európaiak elűzését az általuk uralni vágyott kelet-ázsiai térségből.

A szamuráj politikai-katonai csoportosulások több évszázadon keresztül tartó harcából a 17. század kezdetére tehát a Tokugava-klán került ki győztesen és létrehozta 1603-tól 1868-ig fennálló kormányzatát, amelyet Tokugava-sógunátusnak, vagy az új főváros¹⁰ nevéből Edo-*bakufu*nak nevez a történelem. Az állam csúcsán továbbra is a császár helyezkedett el, de immáron csak névlegesen. A tényleges politikai hatalmat a *tennó* – mint az istenek egyetlen leszármazottja – által legitimált, harcos (szamuráj) réteg élén álló sógun birtokolta. A *tennó* politikai szerepe – a sógun hatalomba való beiktatásától eltekintve – megszűnt létezni.¹¹

A 16. századra a japán nép mintha megelégette volna, hogy addigi múltja nem volt más, mint véres háborúk szakadatlan sorozata. A 19. századba lépve Japán egyedülálló dologgal büszkélkedhetett a világtörténelem színpadján: Nippon ősi földjén kétszázötven esztendeje béke uralkodott. Tokugava Iejaszu kihasználva a belső nyugalom megteremtődését és elkezdte a *sinkoku siszó* gyakorlati meg-

¹⁰ A mai Tokió

¹¹ NAGAHARA, 1986. 37.

valósítását, ám Ezo és Rjúkjú laza függésbe hozatala után¹² a folyamat elakadt. Bár Japán nemzetközi helyzete a belső háborúkat saját maguk javára fordítani kívánó európaiak (spanyolok, portugálok, angolok) 1640-es teljes kitiltása után kétségtelenül stabilizálódott,¹³ és ennek a szilárdságnak köszönhetően a hódítási törekvések ideológiája, minden Tokugava-sógun külpolitikai nézőpontjában központi helyet foglalt el. A teljes megvalósítására azonban az Edo-korszakban ekkor még nem voltak meg a külpolitikai feltételek.

Ugyanakkor Kínában a bomlás jelei jelentkeztek. Anglia a 17–18. században lépésről-lépésre építette ki gyarmatbirodalmát.¹⁴ Indiából kiindulva 1757-től kereskedelmi telepet létesített a kínai fennhatóságú Kanton városában és 1780-tól nagy mennyiségben kezdte meg a tea vásárlását. Ekkor viszont még Kína volt az egyetlen teaexportőr, amely súlyos csapást jelentett az ázsiai angol gazdaságpolitikára. A deficit kereskedelmi mérleg helyreállítása érdekében Anglia nagymennyiségű ópium csempészárut juttat Indiából Kínába. Ezzel egy időben a nagyipari úton előállított angol textiltermékek elárasztották az indiai piacot. Kialakult az ún. kelet-ázsiai háromszög-kereskedelem, amely végül megpecsételte Kína és az általa addig féltékenyen őrzött távol-keleti világrend sorsát.¹⁵

Az első ópiumháborúval a kínai hegemonia Kelet-Ázsia feletti korszaka véget ért. Bár a Mennyei Birodalom területeit még nem veszítette el, az 1842. augusztus 29-én megkötött nankingi szerződésnek köszönhetően egy olyan nemzetközi kapcsolatrendszerbe kényszerült, ahol már a nyugati hatalmak játszották a főszerepet.

Mindeközben Japán a Tokugavák tudatos politikája mentén fejlődött. A sógunátus 1640-ben – a hollandok kivételével – az utolsó európai hajót is kitiltotta a szigetország kikötőiből.¹⁶ Közvetlen

¹² A fent említett földrajzi egységek katonai függésbe nem, csupán adózó viszonyba kerültek Japánnal.

¹³ A toleranciájukkal gazdaságpolitikailag győzedelmeskedő hollandokon kívül, egyetlen európai ország sem kereskedett Japánnal a meidzsi fordulatig.

¹⁴ Az angolok távol-keleti behatolásáról részletesen: ANDREWS, 1984.

¹⁵ KATO, 1982.

¹⁶ A nagy földrajzi felfedezésekben résztvevő európaiak (portugálok, spanyolok, hollandok és angolok) első behatolási kísérlete Japánba 1542-től 1640-ig tartott. A fent említett európaiak gyarmatosítási kísérleteivel számos mű foglalkozik.

A portugálok és a spanyolok távol-keleti fellépéséről részletesebben: BOXER, 1963.; FURBER, 1981. 22–27; BOXER, 1969.; HALL, 1966. 217–225.

földrajzi környezetében pedig, a *sinkoku siszónak* megfelelően, egy olyan kapcsolatrendszer létrehozására törekedett, melynek közép-pontjába saját magát állította: úgy viselkedett, ahogy Kína a nagy kelet-ázsiai világrendben. Magát tekintette a hatalom, a jog és minden erkölcs forrásának, amelyet a behódoló államoknak kötelező volt elfogadni.

Ezen mini, Japán központú hatalmi rend és nemzetközi kapcsolatrendszer fennállt és funkcionált egészen addig, amíg Perry amerikai admirális hajóinak megjelenése – általánosabban tekintve a nyugati behatolás – új helyzetet nem teremtett.

*A nyugati behatolás és az egyenlőtlen szerződések rendszere*¹⁷

A nyugati behatolás Távol-Keletre több, egymást követő periódusban zajlott le. Az első szakasz az első ópiumháborútól az 1860-as évekig tartott. Ezen időszak alatt egyidejűleg kötettek egyenlőtlen szerződések szinte minden kelet-ázsiai országgal.¹⁸ A szerződések az európai nemzetközi jog egy sajátos fajtájára támaszkodtak, amellyel a nyugati hatalmak egyoldalúan hozzácsatolták a nyugati hegemon világrendhez a korábbi kínai világrend államait, és kiszolgáltatott helyzetbe hozták azokat a maguk hasznára. Az 1860-as években új szakaszába lépett a nyugati behatolás Kelet-Ázsiába. Ebben a szakaszban a kelet-ázsiai országok közötti hagyományos kapcsolatok teljesen átalakultak és a nyugati hatalmak pillanatnyi erőpolitikájától függő gyarmati politikává degradálódtak.

A hollandok távol-keleti tevékenységével és területi terjeszkedésével kapcsolatban: BOXER, 1965.; SCHÖFFER, 1979.; FURBER, 1981. HALL, 1966. 267–273.; PÁLVÖLGYI, 1961.; SZOMMER, 2000. 849–879.

¹⁷ Az „egyenlőtlen szerződések rendszere” kifejezést Nagai Kazu használta először.: NAGAI, 1986.

¹⁸ A kereskedelmi szabadság joga és kötelessége, valamint a keleti, barbárnak tekintett népek európai szemszögből elfogadhatatlan szokásjoga közötti ellentmondás feloldása céljából nyertek végső alakot a korábbi barátsági szerződésnek nevezett nemzetközi megállapodások. Ezeket a modern szakirodalom mindinkább egyenlőtlen szerződéseknek nevezi. A fenti jogalkotás kezdetei a spanyol nemzetközi jogi iskola megszületésével esnek egybe: „*Egészen speciálisak azok a nemzetközi szabályok, amelyek ún. barátsági szerződésbe foglalva egy civilizált államnak egy félig civilizált államhoz való viszonyát rendezték.*” BÚZA, 1935. 3.

A 19. század kezdetén Japán regionális nagyhatalom volt. A *sinkoku siszó* eszméjének megfelelően a kicsi Japán-központú hatalmi rendszer a Tokugava-korszakban magába olvasztotta a kis csendes-óceáni királyságot, Rjúkjút, és Hokkaidó szigetének elmaradottabb népeit. A sógunátus behódolásnak tekintette a Koreával és Hollandiával fennálló kereskedelmi kapcsolatokat is. Ugyanakkor a külső fenyegetettség érzése ismeretlen volt a japánok számára.¹⁹ A 18. század végétől – elsősorban a nyugatiak kínai tényerése következtében – egyre fokozódott az a nyomás, amely az ország megnyitását követelte. Az első kezdeményezés Oroszország irányából érkezett. A cár a 18–19. század fordulóján Japánba küldött követei a kereskedelmi kapcsolatok felvételét követelték.²⁰ Ezeket a *bakufu* tétovázás nélkül elutasította.

A sógunátus eleinte nem sokat törődött az idegenek egyre gyakoribb megjelenésével, a 19. század fordulójára azonban egyre növekvő aggodalommal figyelte, hogy a „nyugati barbárok” semmibe veszik az állam törvényeit. 1764 és 1823 között 21 idegen hajó tűnt fel Japán partjainál, elsősorban oroszok, majd az angol²¹ és az amerikai flotta hajói. 1823 után ehhez a sorhoz csatlakoztak az újonnan megjelenő francia hajók.²² A külső veszélyeztettség érzése utolérte Japán kormányát és népét. 1825-ben a sógunátus elrendelte, hogy a kínai és holland hajók kivételével űzzék el a japán partokhoz közeledő idegen hajókat.²³ Így, amikor 1837-ben a Morrison nevű amerikai kereskedelmi hajó, fedélzetén japán hajótöröttekkel megjelent

¹⁹ Japán földjére soha nem lépett inváziós hadsereg. A mongolok két, 13. század végi kísérletét megghiúsította a *kamikaze* (isten szél), amely elpusztította az inváziós hajókat, fedélzetén a mongol haderővel. A spanyolok és portugálok majd száz évig (1543–1640) tartó gazdasági és diplomáciai behatolási kísérlete szintén kudarcot vallott. A japán samuráj-állammal szemben pedig a konkviztádorok leszármazottai nem mertek és nem is tudtak nyílt erőszakot alkalmazni.

²⁰ 1778-ban orosz hajó futott be a hokkaidói Akkesi öbölbe; 1792-ben A. K. Laxmann cári követ érkezett a hokkaidói Nemuróba; 1804-ben a cár követe N. P. Rezanov, Nagaszakiba érkezvén a kereskedelmi kapcsolatok felvételére szólította fel a sógunátust.

²¹ 1808-ban egy Phaeton nevű angol hadihajó hatolt be Nagasaki kikötőjébe. A hajó a napóleoni Franciaországot szolgáló holland kereskedelmi hajókat kereste. Miután nem talált a kikötőben egyetlen holland hajót sem, vizet és élelmet követelt, majd távozott.

²² A témáról részletesen: SHINOBU, 1974.

²³ JAMADZSI, 1989. 247.

a japán partoknál, a hadsereg ágyúlövésekkel kényszerítette visszafordulásra. (1843-ban a sógunátus visszavonta a szigorú rendeletet.)

1844. február 15-én kelt levelében a holland király, II. Vilmos javasolta a *bakufunak* az ország megnyitását: „*Ha alázattal átgon-
doljuk a múlt és a jelen világ folyását, azt mondhatjuk, hogy az ég
alatt az emberek gyorsan összebarátkoznak, s ezt a folyamatot em-
beri erő nem akadályozhatja meg [...] Ezért tisztelettel tanácsolom
Felségednek, ha nem akarja, hogy jelenleg boldog országa hábo-
rúskodás miatt romba dőljön, enyhítsen az idegeneket sújtó tilalom
törvényén [...] A béke ugyanis abban rejlik, hogy egymást közt
összinte, jó kapcsolatot létesítsünk.*”²⁴ Ehhez az esethez hasonlóan
1846-ban J. Biddle amerikai követ érkezett az Uraga-öbölbe és
követelte a kereskedelmi kapcsolatok felvételét.²⁵ A *bakufu* mindkét
esetben hideg, elutasító magatartást tanúsított.

Az Egyesült Államok továbbra is intenzíven érdeklődött Japán
íránt. A japán rendelkezések viszont komoly hátrányt jelentettek az
USA számára. Óriási időkiesés volt, hogy a japán állam tiltó intéz-
kedéseinek következtében az amerikai hajóknak a New York-
Jóreménység foka–Kanton kerülő úton kellett közlekedniük. 1846-
ban az USA kormánya szerződésben állapodott meg Új-Granadával
a Panama-földszoros használatáról. Ezzel egy időben elhatározta,
hogy bármi áron érvényre juttatja akaratát Japánnal szemben.²⁶

1852. november 24-én Norfolk kikötőjéből egy tíz hajóból álló
flotta indult útnak. A különítmény magában foglalta az Egyesült
Államok öt gőzerővel hajtott hadihajójából hármat: a Mississippit, a
Susquehannát és a Powhatant. A hajóraj Matthew C. Perry admirá-
lis, az USA Kelet-Indiai Flottájának főparancsnoka irányítása alatt
állott. Fillmore elnök parancsa egyértelmű volt: Perry érje el, hogy
Japán elfogadja az amerikaiaknak a kereskedelmi kapcsolatok fel-
vételére vonatkozó követeléseit.²⁷ Perry 1853. július 8-án délben ért
az Edo-öböl bejáratához, ahol a japán őrhajók meg sem próbálták
feltartóztatni a hatalmas, gőzzel hajtott hadihajókat. Az admirális
átadta az amerikai követeléseket tartalmazó okmányt a japánoknak

²⁴ Közli: JAMADZSI, 1989. 247.

²⁵ STORRY, 1960. 84–92.

²⁶ SZERDAHELYI, 1998. 72.

²⁷ A témára vonatkozólag a következő munkából merítettünk: KATO, 1988.

és meggyőződött arról, hogy a levél eljut Japán legmagasabb vezetőihez. A követelések a következők voltak: a hajótörött amerikai tengerészek biztonságának szavatolása, ellátása és hazajuttatása; élelmiszer, ivóvíz és szénlerakatok biztosítása a japán partoknál az amerikai hajók számára; kikötők megnyitása kereskedelmi célból.

Az amerikaiak ugyanakkor hangsúlyozták: az Egyesült Államok alkotmánya tiltja más nemzetek politikai ügyeibe való beavatkozását. Így Amerikát alapvetően békés célok vezérlik Japánnal szemben.²⁸ Ennek azonban ellentmondani látszott az a tény, hogy Perry a levél átadásakor világosan megfenyegette Japánt; amennyiben nem fogadják el a feltételeket, az USA megszállja Rjúkjút. (Az USA nem tekintette a mai Okinavát a Japán állam részének.)

Perry ideiglenes távozása után Abe Maszahiro – az 1845-ben a sóguni kormányzat élére kerülő főminiszter – próbált úrrá lenni az egyre súlyosbodó problémákon. A rendkívüli helyzetben Abe kikérte a helyi hatalmasságok véleményét, köztük olyanokét is, akik a sóguni dinasztiával hagyományosan ellenséges érzelmeket tápláltak. Ez a meglepőnek tűnő lépés egyenes következménye volt az eddig még soha nem tapasztalt külső fenyegetettség érzésének. A Tokugava-*bakufu* kétszázötven éves, de egyre súlyosbodó belső bajokkal küzdő rendszere, ugyanakkor végleg megrogyni látszott. A japán kormányzat tanácstalan volt a számára eddig ismeretlen helyzetben. Csak egyvalamiben értett egyet mindenki: a tárgyalások során annyi haladékot kell nyerni, amennyit csak lehet. A helyzet tovább bonyolódott, amikor Perry megjelenését követően, júliusban és decemberben E. V. Putyatyin, Oroszország követe is behajózott a Nagaszaki öbölbe.

1854. február 13-án Perry visszatért az Edo-öbölbe. A sógunátusnak nem maradt sem ereje, sem támogatottsága ellenséges, visszautasító magatartást tanúsítani. Március 31-én megkötötték az úgynevezett kanagava-szerződés Japán és az Egyesült Államok között. A szerződés főbb cikkei a következők voltak:²⁹ örök barátság és béke a két ország között (I. cikk.); Simoda és Hakodate kikötők megnyitása abból a célból, hogy amerikai hajókat tudjanak fo-

²⁸ STORRY, 1960. 85–90.

²⁹ Közli: SZERDAHELYI, 1998. 79. A szerződés teljes anyaga megtalálható: KASHIMA, 1970.

gadni fa, víz, élelmiszer és egyéb szükségleteik kielégítésére (II. cikk.); az amerikai hajótöröttek fogadása és ellátása (III., IV., V. cikk.); a legnagyobb kedvezmény megadása az Egyesült Államoknak (V.cikk.); az Egyesült Államok 18 hónappal a szerződés aláírása után konzulátust nyit Simodában (XI. cikk.)³⁰

Perry távozása után az amerikaihoz hasonló (nem kereskedelmi szerződések) születtek 1854 októberében Angliával, 1855 februárjában Oroszországgal és 1855 júliusában Hollandiával. Az események hatására a japán kormány Hotta Maszajosit nevezte ki miniszterré (*ródzsú*), aki – ekkor még sokakkal ellentétben – Japán megerősödésének útját a külkereskedelmi kapcsolatokban való aktív részvételben látta.³¹

A fenti szerződés értelmében Harris, az első amerikai konzul 1856 augusztusában meg is érkezett Japánba. Határozott szándéka volt, hogy kereskedelmi szerződést köt. Bár a sógunátus nem értette, hogyan léphetett a konzul az ő beleegyezése nélkül Nippon földjére, nem tett ellenlépéseket.

Harris és a sóguni kormányzat tárgyalásai 1856 augusztusától a kereskedelmi szerződés megkötéséig, 1858. február 25-ig tartottak. Harris jól felépített beszédben fejtette ki nézeteit, a minden államra érvényes nemzetközi szokások, jogok, kötelességek ismertetését, miszerint egyetlen nemzetnek sincsen joga visszautasítani a másokkal való kapcsolatokat. Hotta hosszas tárgyalások alatt, folyamatosan mérlegelte az amerikai konzul szavait. December 21-én utasított egy ötfős küldöttséget, hogy keressék fel Harrist és nyerjenek további információkat tőle a nemzetközi érintkezések nyugati formáiról. A tárgyalások nyelve holland volt, de Harris – akárcsak korábban Perry – elővigyázatosságból gondoskodott kínai tolmácsról is. Harris a tárgyalások során gyakran hivatkozott a nemzetközi jogra, amelyről mindaddig még a nyugati tudományokban jártas japánok sem hallottak egyetlen szót sem.

³⁰ Érdekességként megjegyzendő a két okmány közötti nyelvi eltérés, amely a konzulátus felállításáról rendelkezik: „...amennyiben ezt a két kormány közül bármelyik szükségesnek tartaná” (angol nyelvű változat); „...amennyiben mindkét kormány ezt szükségesnek tartaná” (japán nyelvű változat).

³¹ Nincs helyünk részletesen ismertetni Hotta elképzeléseit. Ezeknek összefoglalása magyar nyelven megtalálható Szerdahelyi G. István már sokszor emlegetett írásában: SZERDAHELYI, 1998. 86–89.

Harris magyarázata alapján a sógunátus nyugati kapcsolatokért felelős politikusai körében a nemzetközi jog mint a konfucianus természettörvény, az „Ég Útja” egyetemes erkölcsi követelménnyel azonosként jelent meg. Hotta és társa egy addig ismeretlen jogrendszerrel kerülhettek kapcsolatba. Döntő lépés volt ez a modern japán diplomácia születésében, amely diplomácia – mint látni fogjuk – az imperialista nagyhatalmak sorába emelte a szigetországot.

1858. február 25-re elkészült a kereskedelmi szerződés szövege. A szerződés 14 cikkelyt tartalmazott. A legfontosabbak a következők voltak:³² a szerződő felek kölcsönösen diplomáciai képviselőket nyitnak egymás országaiban (I. cikk.); az Egyesült Államok elnöke a japán kormány kérésére baráti közvetítő szerepet vállal, amennyiben valamilyen konfliktus támadna Japán és bármelyik európai hatalom között (II. cikk.); Kanagava, Nagaszaki, Niigata, Hjógo, Edo és Ószaka megnyitvatnak a külföldiek számára (III. cikk.); a szabad kereskedelem engedélyezése, kivétel a szigorúan tiltott ópium (IV. cikk.); megállapodás rögzített vámtételekről (IV. cikk.); megállapodás konzuli jogszolgáltatásról (VI. cikk.); megállapodás az idegenek mozgásának korlátozásáról³³ (VII. cikk.); szabad vállalkozás az amerikaiak számára (VIII. cikk.).

A kereskedelmi szerződés ratifikálásához azonban a sógunátus már nem érezte magát elég erősnek. A Tokugava-korszakban először fordult elő, hogy a politizálásból addig teljesen kirekesztett kiotói udvarban székelő császárt kérte fel a szerződés jóváhagyásához. A sógunátus azonban hiába várta a *tenno* beleegyezését. Erre júliusban Harris, kijátszva utolsó aduját kijelentette, hogy a második ópiumháború lezárását követően az angol–francia hajóhad Japán ellen fog vonulni. A kormányzat frissen kinevezett vezetője, Ii Naoszuke 1858. július 29-én aláírta a Japán–Amerikai Barátsági Szerződést, annak ellenére, hogy a kiotói udvar nem adott erre felhatalmazást.³⁴ Ezt követően hasonló szerződéseket írtak alá más nagyhatalmakkal is. Augusztus 18-án Hollandiával, 19-én Oroszországgal, 26-án Angliával, október 9-én Franciaországgal, 1866-ban

³² A szerződés teljes szövege megtalálható: KASHIMA, 1970.

³³ Csak a nyitott városok és kikötők 4 km-es körzetében tartózkodhattak.

³⁴ 1860-ban a *bakufu* küldöttsége a ratifikált szerződés kicserélésére Washingtonba utazott. A világtörténelemben először fordult elő, hogy egy japánok vezette hadihajó átkelt a Csendes-óceánon.

végül Belgiummal és Dániával is szerződést kötöttek. A sort 1869-ben az Osztrák-Magyar Monarchiával létrejött megállapodás zárta.

A szerződés császári jóváhagyás nélküli aláírás hírére az országban tiltakozási hullám söpört végig. A sógunátus rendőri terror alkalmazásával kívánta helyreállítani a rendet. Ez azonban mit sem változtatott a helyzeten. 1861. március 24-én xenofób samurájok egy csoportja meggyilkolta Ii Naoszukét. A sógunátus a megromlott politikai helyzet javítása érdekében közeledni próbált az udvarhoz. 1862-ben a kormány megkérte Iemocsi sógun számára Kómei császár húgának, Kadzunomija hercegnőnek a kezét. Ezzel egy időben ígéretet tett az udvarnak az „idegenek kiűzésére” (*dzsói*), és arra, hogy legkésőbb tíz éven belül felbontja a nyugatiakkal kötött szerződéseket.

A házasság létrejött. Az udvar azonban teljes egészében a legradikálisabb tartomány, Csósú-han (a mai Jamagucsi prefektúra) befolyása alatt állott, a „szonó dzsói” („tiszteld a Tennót, üzd ki az idegeneket”) mozgalom a tetőfokára hágott és tovább súlyosbította a japán diplomácia helyzetét. A sógunátus felszólította a konzulátusokat, hogy 1863. július 25-ig azonnali hatállyal hagyják el Japán területét. A megadott határidő lejártá után tűz alá vették a Simonoszeki-szoroson áthaladó minden nyugati kereskedelmi hajót. A nyugati hatalmak ennek ellenére sem tulajdonítottak jelentőséget a felszólításnak, sőt 1864 szeptemberében négy nyugati hatalom (Franciaország, Anglia, Egyesült államok, Hollandia) egyesült hadiflottája megtámadta Csósú tartomány part menti erődjét.

Csósú tartomány vezetőinek rá kellett döbenniük, hogy erejük nem elegendő a nyugati hatalmak kiűzésére. Ezzel egy időben a sógunátus elhibázott lépésként közeledett a franciák felé, azt tervezvén, hogy az ő segítségükkel verik majd le a lázadó Csósú vezetőit. A francia gyarmatpolitika aktivizálódása következtében Roche francia konzul Edóban a sógunátus és Franciaország távol-keleti kapcsolatainak megszilárdításáról kezdett tárgyalni. Jelentős kölcsönök, gép-, fegyver- és hajóeladások szerepeltek a francia tervben, amiért cserébe az európai ország egy francia-japán kereskedelmi társulás keretében monopolizálni kívánta a selyemkereskedelmet. Roche végzetes diplomáciai rövidlátással nem vette észre, hogy a sógunátus napjai meg vannak számlálva.

A tartományi politika élén ekkor nagy jelentőségű személycserék zajlottak le. Vezető pozícióba kerültek azok az alacsonyabb rangú szamurájok – Itó Hirobumi, Kidó Takajoshi és társaik –, akik később a japán nagyhatalom megalkotóivá váltak. A politika színterére lépő, eddig ismeretlen vezetők a császár tisztelete és Japán felemelkedése érdekében a nyugati eszközök igénybevételét tüzték ki céljukként. Ennek első lépéseként a császári hatalom visszaállítását látták szükségesnek. 1866-ban Csósú *bakufu*-ellenes szerződést kötött a hasonló politikai nézeteket valló Szacuma tartomány (a mai Kagosima prefektúra) vezetőivel.³⁵

Egyes nyugati hatalmak – elsősorban Anglia, Franciaországgal ellentétben – tisztán látták a japán belpolitikai helyzetet. 1864 júliusában az új angol konzul Parkes már azzal az utasítással érkezett Japánba, hogy lépjen szoros kapcsolatba Szacuma és Csósú vezetőivel,³⁶ mert a sógunátus már nem képes teljes mértékben uralni az országot és biztosítani a szabad kereskedelmet.³⁷

1865. november 22-én a császár váratlanul érvényesnek nyilvánította a megkötött kereskedelmi szerződéseket. Nem sokkal később Kómei császár máig tisztázatlan körülmények között meghalt. Utódja az a Mucuhito lett, aki 1867-ben Meidzsi császár néven vonult be a történelembe. A fennálló bel- és külpolitikai helyzetben a sógunátus további politikai szerepvállalása ellehetetlenedett. 1867. (a japán naptár szerint Keió 3. éve) november 8-án a tizenötödik sógun, Tokugava Josinobu formailag visszaadta a politikai hatalmat Meidzsi császárnak. A felségterület legnagyobb része viszont a sógun kezében maradt és a *bakufu*, a francia támogatás reményében, nyíltan ellenséges magatartást tanúsított az udvarral szemben. Erre Szacuma és Csósú vezetői, szövetkezve az udvari arisztokrácia néhány tagjával, 1868. január 3-án puccsot hajtottak végre, amelynek eredményeként Tokugava Josinobu minden méltóságát elveszítette.

Január 8-án Josinobu magához hívatta Parkes és Roche angol és francia követeket és közölte velük, hogy nem ismeri el a kiotói

³⁵ STORRY, 1960. 97.

³⁶ STORRY, 1960. 100.

³⁷ Ugyanakkor a franciák rosszul mérve fel a lehetőségeket, Roche francia konzul irányítása alatt a sógunátust támogatták, még kedvezőbb kereskedelmi jogokat remélve. Tévedésük rövid időn belül, 1867-re világhosszá vált.

kormányzatot. Roche francia konzul két nappal később találkozót szervezett az angol, amerikai, holland, olasz és porosz konzulok meghívásával és kijelentette, hogy a puccs törvénytelen. Egyúttal kérte a hatalmakat, ne avatkozzanak az ország belügyeibe. A konzulok várakozó álláspontra helyezkedtek. A január 27-én lezajlott Toba-Fusimi ütközetben a császári csapatok fölényes győzelmet arattak a sógunátus erői felett. A sógunátusok majd hétszáz esztendőn keresztül tartó uralma véget ért. A közvetlen politikai irányítás azonban nem az udvar, hanem a vele rokonszenvező Csósú és Szacuma vezetőinek, Itónak és társainak a kezébe került. Ezen politikusokat egyetlen cél fűtötte: Japán nem juthat Kína sorsára. Az istenek országának a *sinkoku siszó* eszméje szerint el kell foglalnia az őt megillető helyet a világ vezető nagyhatalmainak sorában.

A fordulat évei: a japán nagyhatalom születése

Az új kormányzatnak hamar szembe kellett néznie a külpolitika nehézségeivel. 1868. február 4-én a kiotói kormány parancsára Bizen tartomány csapatait rendfenntartó erőként Kóbe kikötővárosba rendelték. A városban tartózkodó külföldiek nem ismerték (vagy nem kívánták alkalmazni) a japán szokást, miszerint a samuráj csapatok előtt az utca népének saját sarkára ülve fejet kellett hajtania. A feldühödött samurájok nekimentek a külföldieknek, akiket csak a gyorsan helyszínre érkező európai katonák tudtak megvédelmezni. Az incidensnek mégis voltak halálos áldozatai. Parkes másnap levelet intézett a kiotói kormányzathoz és követelte az incidens kirobbantó samurájok megbüntetését. Az intézkedés értelmi szerzője az az Ernest Satow – ekkor még csupán konzulátusi titkár – volt, aki később komoly szerepet vállalt az 1902-es angol-japán szövetség létrehozásában.³⁸

Az új kormányzat számára óriási volt a tét. El kellett ismertetnie magát a nyugati hatalmakkal. A február 8-án Kóbéba érkező Higasikuze Micsitomi, a japán kormány külföldi ügyekkel megbízott minisztere, hosszas tárgyalásokat folytatott a nyugati konzulokkal. A császári küldött biztosította őket, hogy a rendfenntartó erők már útban vannak Kóbe felé és Bizen példásan meg lesz bün-

³⁸ ISHII, 1974. 757–761.

tetve. A konzulok – köztük még a sógunpárti Roche is – meglepetéssel fogadták Higasikuze hozzáállását az üggyhez és a nyugati hatalmak február 8-án deklarálták, hogy teljes semlegességet fognak tanúsítani. 1868. március 2-án Taki Zenzaburó, a rendbontó szamurájok parancsnoka a kóbei Eifukudzsi kolostorban végrehajtotta a kiotói kormányzat által kiszabott halálos utasítást: hírneve és becsülete megóvása érdekében *szeppukut*³⁹ követett el. A Meidzsi-kormányzat bemutatkozása a nyugati hatalmak előtt kiválóan sikerült.

A kiotói kormányzat egyre határozottabb viselkedése jó benyomást tett a konzulokra, akik elhatározták, hogy hivatalos látogatást tesznek az udvarnál és átnyújtják a császárnak megbízólevelüket. A látogatásokra március 23-án került sor. Roche és von Polsbroek holland konzul be is léptek a trónterembe, az angol diplomáciai küldöttség viszont nem jelent meg. Az angol konzult és kíséretét ugyanis – útban a palota felé – váratlan támadás érte. A tervezett látogatás meghiúsult.⁴⁰ A kiotói kormányzat tisztában volt vele, hogy legfontosabb támasza az angol diplomácia. Még aznap magas rangú küldöttség jelent meg az angol rezidencián és bocsánatot kért Parkestől, ígéretet téve a bűnösök kemény megbüntetésére.⁴¹

1868. április 7-én a császári csapatok megkezdték Edo, a volt sóguni székhely ostromát. Egy nappal az ostrom előtt Meidzsi császár kihirdette híres öt pontból álló esküjét. Az ún. „öt pontos eskü”-t a modern japán állam első „alkotmányának” lehet tekinteni.⁴²

1. Nagy Nemzetgyűlést kell összehívni és az ország ügyeit közösen meghatározni.
2. Minden – magas vagy alacsony rangú - ember lelkét nemzeti egységbe kell kovácsolni. Ez a nemzet felvirágoztatásának záloga.

³⁹ Rituális öngyilkosság. A nyugati irodalom számára ismertebb másik elnevezése, a *harakiri*.

⁴⁰ ISHII, 1974. 811.

⁴¹ Parkes éles szemmel megfigyelte, hogy a *szeppuku* dicsőséges halálba vetett hite, a *bushido* (szamuráj erkölcs) szerint a szamurájokat egyenesen csábítja az újabb és újabb merényletek elkövetésére. Ezért arra kért és kapott garanciát, hogy a tetteseknek a legmegalázóbb halálban lesz részük: a szamuráj rendből való kizárás és fővesztés lesz az osztályrészük.

⁴² Közli: SZERDAHELYI, 1998. 106.

3. Lehetővé kell tenni mindenki akaratának érvényesülését, a harcosokét, a hivatalnokokét és a népét, hogy senki se maradjon elégedetlen.
4. El kell vetni a régi, bűnös szokásokat és a világmindenség mindenkiére érvényes törvényei szerint kell élni.
5. Az ismereteket az egész világból össze kell gyűjteni, hogy ezzel is erősíteni lehessen a birodalom alapjait.

Az első három pont belpolitikai irányvonalat vázolt, még az utolsó két pont egyértelműen a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozott. A „régibűnös szokások” az idegengyűlöletet, az idegenek kiűzésének szándékát jelentette. A „világmindenség mindenkiére érvényes törvényei” ugyanakkor egy elég bonyolult fogalmat takartak. A korábbi fogalom párosításához – mely szerint a nemzetközi jog megegyezik az „Ég Útjával”, vagyis a konfuciánus természet törvénnyel – ezzel egy harmadik is csatlakozott. Japán számára e harmadik fogalom vált legfontosabbá: az isteni Tennó akarat.

Május 3-án Edo kapitulált. 22-én Parkes hivatalosan is értesítette a kiotói kormányzatot, hogy őt tekinti Japán legitim kormányának. Június 27-én az ellenállók utolsó fészke is megadta magát és ezzel kezdetét vette az egész országra kiterjedő hatalommal bíró, nemzetközileg is elismert japán kormány működése. Létrejött a modern keretek felé törekvő, egységes japán állam.

A japán kormány augusztusi átszervezése (ez a kormány 1885-ig irányította az országot), a modern keretek megteremtése után Kiotó hozzáláthatott a japán nagyhatalmiság eszméjének átmentéséhez. A belpolitikai helyzet konszolidálásának végeztével a kormány külpolitikájának homlokterébe kimondatlanul ugyan, de újra a *sinkoku sziszó*, vagyis az istenek országának ideológiája került.

1869 elején a Meidzsi-kormányzat számára világos volt, hogy Japánnak erős, modern hadseregére van szüksége a nyugati hatalmakkal való azonos külpolitikai megítélés kikényszerítéséhez. Ennek előfeltétele a gazdaság erősítése volt. Ezrével indultak fiatalok a tengerentúlra, hogy megismerjék a veszedelmes Nyugat titkait. Ugyanakkor ezrével érkeztek külföldi szakemberek is, hogy tanítsanak, irányítsanak és dolgozzanak. A japán nép eddig soha nem tapasztalt módon azonosult a *Tennó*, és ez által a kormány akaratával. A nagy kereskedőházak – a Micui, a Szumitomo, a Micubisi, a Jaszuda – egymással versengve álltak a kormány gazdasági célkitű-

zésének és akaratának érvényesítése mellé. Bankok, hajógyárak és más nagyüzemek kezdték meg működésüket, az országban megkezdődött a vasútvonalak lefektetése.

A külügyminisztérium felállításával megteremtődött annak lehetősége, hogy a kormány a nemzetközi diplomácia követelményeinek megfelelően érintkezzen a nyugati hatalmakkal. A japánok felismerték mekkora szakadék tátong a nyugati diplomácia „minden országra érvényes közös törvények” szerinti szerződéskötésének elmélete és az általuk aláírt, néhány éve rájuk kényszerített, egyenlőtlen kereskedelmi szerződések között. Ezek revíziójával kapcsolatban azonban még egyetlen – nyugati diplomáciában járatlan – japán vezetőnek sem volt határozott elképzelése. 1870. január 11-én Szava Nobujosi külügyminiszter mégis értesítette a tokiói konzulátusokat, hogy Japán élni kíván a szerződésekben biztosított korrekciókat kezdeményező jogával.⁴³ Szava azonban nem jelölte meg a cikkelyeket, amiken változtatni akart.⁴⁴ A japán kormány szerződésrevíziós törekvéseinek megindulását az ún. Ivakura-misszió indította meg.

Ivakura Tomomi mint teljhatalmú követ 1871. szeptember 23. és 1873. szeptember 13. között járta körbe kísérete élén Amerikát és Európát. Az Ivakura-misszió az Amerikai Egyesült Államokból Angliába, majd Franciaországba és Belgiumba valamint Hollandiába utazott, onnan Németországon keresztül Oroszországba ment, majd Dánia, Svédország és újra Németország voltak a célállomások. Utolsók között Olaszországot és Ausztriát⁴⁵ látogatták meg és a sort Svájc zárta.

A misszió résztvevői megfigyeléseikről folyamatosan tájékoztatták a kiotói kormányzatot.⁴⁶ A küldöttség tagjaira Bismarck és Moltke gyakorolták a legnagyobb hatást. Bismarck 1873. március 12-én fogadta a japánokat. Hosszan beszámolt nekik Németország

⁴³ KASHIMA, 1970. 34.

⁴⁴ SZERDAHELYI, 1998. 114.

⁴⁵ 1873. június 28-án a Ballhausplatzon Andrássy Gyulával is tárgyaltak. Bécs azonban nem engedélyezte a japán delegáció magyarországi utazását, mert úgy vélte, hogy a nemzeti éledés fokán álló japánok látogatása potenciális veszélyforrás lenne egy olyan országban, ahol 1848–1849 emléke még élénken él.

⁴⁶ Tapasztalataikat később egy ötkötetes, kétezer oldalas munkában foglalták össze.

múltjáról és jelenéről. Háborúkról és az erők és a gyengék közötti kegyetlen különbségtételekről beszélt. Kifejtette, hogy a nemzetközi jog csak egy névleges dolog, a valóságban a legerősebb hatalmak addig alkalmazkodnak hozzá, amíg érdekeik azt diktálják, és ha kell, katonai erővel sértik meg azt. Moltke a katonai erő jelentőségére fektette a fő hangsúlyt. Talán ők sem sejtették, hogy a diplomácia minden addig megszokott formáját nélkülöző, nyílt magatartásuk és beszédük sokkhatásként éri a japán küldöttség tagjait.⁴⁷ Ivakura fejében valami új gondolatrendszer körvonalai fogalmazódhattak meg.

Az Ivakura-misszió tapasztalatai még inkább megerősítették a japán vezetésben a *sinkoku siszó* eszméjének gyakorlatban való megvalósítása utáni vágyat. Az ideológia első lépéseként Japán régi nagy óhaját, Korea függő helyzetbe hozatalát célozta meg.

Korea hatalmas szomszédja, Kína mellett csak egyetlen országgal, Japánnal tartott fenn rendszeres diplomáciai kapcsolatot. Korea korábban a Kína által uralt kelet-ázsiai hatalmi rendszer államai közé tartozott, de diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatai révén Japán is saját vonzáskörzete részének tekintette. A sógunátus bukását követően Korea kérdése bizonytalanná vált. 1869-ben Cusima tartomány küldöttsége megjelent Puszanban, ahol azonban a szöuli udvar megtagadta azon levél átvételét, amely az új *tenno* beiktatásáról és a kapcsolatok felvételének követeléséről szólt. Korea számára a *tenno* elnevezés csak hűbérurát, a kínai császárt illette meg.

A japán vezetésen belül ezután több álláspont alakult ki. Az első Kido Takajosió, aki a koreai kérdés megoldását és ezzel nem utolsósorban az oroszok előrenyomulásának megakadályozását a kereskedelmi szerződés kikényszerítésében látta, amelyhez ha kell, katonai fellépés is társulhat. Mások véleménye szerint Japán nem volt abban a helyzetben, hogy háborút viseljen Koreával, de így féltő volt az oroszok nagymértékű térnyerése a térségben. A Szacumaklikk és Ivakuráék álláspontja a sikert a kínai–koreai kapcsolatok kihasználásában látta. A vitából ez utóbbi álláspont került ki győztesen. Tokió figyelme Kínára koncentrálnak, ⁴⁸ habár a japán törté-

⁴⁷ A találkozóról részletesebb beszámolót kaphatunk: TANAKA, 1977.

⁴⁸ A japán–koreai kapcsolatokat megfelelő terjedelemben a következő mű dolgozza fel: UENO, 1985.

nelem folyamán még soha nem sikerült megfelelő diplomáciai kapcsolatokat létesíteni Kínával.

1871-ben a japán vezetés számára már világos volt az egyenlőtlen szerződések jellege. Megszületett hát a válasz, hogyan lehetne kapcsolatokat létesíteni Kínával. A szerződéstervezet mintájául teljes egészében a német-kínai kereskedelmi szerződés szolgált, csupán annyi változtatással, hogy a Német Birodalom szó helyére Nagy Japán került. De Tiencsinben a japánokkal tárgyalóasztalhoz ülő Li Hung-csang azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a tárgyalás alapjául a kínai tervezet szolgáltson. A japánok erre a fordulatra nem voltak felkészülve. Date Munenari küldött a kínaiak kitartását látva kénytelen volt elfogadni a tervezetet. 1871. szeptember 13-án aláírták az első olyan nyugati típusú megállapodást, amely két kelet-ázsiai ország között kötött.

A külügyek egyik fő területének számító déli határok kérdésében Rjúkjú mindig is a japán érdeklődés homlokterébe tartozott. 1872 októberében a japán kormány értesítette Rjúkjú uralkodóját, hogy kinevezi a tartomány vezetőjévé és ezzel a szigetet saját fennhatósága alá tartozónak nyilvánította. 1874-ben a japán kormány kifejtette Kínának, hogy mivel Tajvan soha nem tartozott a Csing-kormányzat fennhatósága alá, ezért a senki földjének tekinthető.⁴⁹ Parkes angol konzul azonban kijelentette, hogy Rjúkjú esetleges japán megszállását Japán és Kína közötti háborús oknak tekinti. Ehhez a kijelentéshez csatlakozott a többi nyugati konzul is.⁵⁰ A megváltozott helyzetben Japán el kívánta halasztani a tervezett inváziót.

Szaigó Cugumicsi, a 3600 fős inváziós had vezetője azonban május 2-án mégis támadásba lendült. Rjúkjú hamar elesett, Peking pedig mozgósította flottáját. Ókubo Tosimicsi tisztában volt azzal a ténnyel, hogy Japán nincs felkészülve egy Kína elleni háborúra. Augusztusban Pekingbe utazott, ahol Thomas Wade angol konzul vállalta a közvetítő szerepet. Az 1874. október 31-én megszületett megállapodásban Kína visszavonta háborús szándékát, Japán pedig elismerte, hogy Tajvan kínai felségterület és ígéretet tett csapatai azonnali kivonására. A következő években Tokió megtiltotta

⁴⁹ SZERDAHELYI, 1998. 138.

⁵⁰ SZERDAHELYI, 1998. 139.

Rjúkjú királyának, hogy adót fizessen Kínának és megszüntetve a királyság kapcsolatait Kínával, megszüntette az ország önállóságát is. Így 1874-re Japán, a nyugatiakhoz hasonlóan újabb rést ütve a Mennyei Birodalom hűbéres területein, megszilárdította déli határait.

Északon Oroszország volt az egyetlen olyan nyugati hatalom, amellyel Japánnak közös határai voltak. A Meidzsi-kormány hatalomra jutása után azonnal szembesülni kényszerült Szahalin (Karafuto) megoldatlan kérdésével. A korábbi – még a sógunátus által lefolytatott – határtárgyalások nem tisztázták Szahalin hovatarozását. A közvetlen tárgyalásokon 1872 decemberében Bucov tokiói orosz konzul javasolta, hogy Japán mondjon le Szahalinról, cserébe Oroszország átenged hármat a Kuril-szigetektől. Tokió, helyesen felmérve a pillanatnyi erőviszonyokat, elfogadta Bucov javaslatát. 1874 novemberében azután Tokió, kihasználva Oroszország Törökországgal és Afganisztánnal szembeni konfliktusait, Szahalinért cserébe már az egész Kuril-szigetcsoportot (Csisima) követelte. Tokió ugyanakkor élvezte az angolok hathatós támogatását az ügyben. Oroszország, aki nem kívánt még egy súlyos gondot a nemzetközi politika hadszínterén, meghátrált. 1875. május 7-én Enotomo Takeaki és Gorcsakov aláírták a „Szahalin-Kuril csere-szerződés” okmányait.

1875-ben Japán elérkezettnek látta az időt a koreai kérdésre való visszatérésre és annak végső rendezésére. Korea félelemmel szemlélte Japán egyre nagyobb sikereit a térségben. Miután Szöul a Morijama által eléjük tárt szerződést elutasította, Tokió a fegyveres demonstráció politikájához nyúlt. 1876. január 6-án Kuroda Kijotaki teljhatalmú megbízott, hat hadihajóval és háromszáz katonával a fedélzetén, elhagyta Japánt. A nyugati hatalmak ekkor már semmit sem tettek, semmit sem tehettek a japán előrenyomulás ellen. 1876. február 26-án megszületett a „Barátsági Szerződés Nagy Japán és Nagy Korea között.”

Alig két évtizeddel a rájuk kényszerített kereskedelmi szerződések után, immáron a japánok vittek egyenlőtlen szerződést egy másik kelet-ázsiai országnak. A világ számára addig ismeretlen nagyhatalmi szimbólum vált ismeretté: a Hinomaru, a felkelő nap vörös gömbje. E szimbólum később megállíthatatlanul tört előre az 1885–1886-os kínai–japán háborúban; ott volt az 1902-es angol–japán

szövetségi szerződés megkötésénél; illetve az 1905 és 1907 között lezajló orosz-japán összecsapásban, és a világtörténelemben először egy nyugati hatalommal szemben hirdette egy ázsiai ország sikeres agresszióját.

A huszadik század hajnalára Japán valóra váltotta azon nagyhatalmi elképzeléseit, amelyeket még Tojotomi idejében a *sinkoku siszó*ban jelöltek meg Nippon politikai vezetői. Az ideológiai kontinuitást a célok megfogalmazódása (16. század vége) és a célok megvalósítása (19. század második fele) között egyértelműen „az istenek országának ideológiája” jelentette, s tartotta életben a japán politikai elit hódításra sarkalló vágyát. A 19. században újonnan hatalomra kerülő modern japán vezetés, a korábban megfogalmazott célokat pontról-pontra a *sinkoku siszó* logikája mentén hajtotta végre (hatalmi fölény megteremtése a kelet-ázsiai térségben Ezo, Rjúkjú, Korea, Kína és az „európai barbárok”-kal szemben). A fent leírtak alapján a dolgozat írója egyetért azon modern elméletet valló kutatókkal, akik szerint a szigetország imperialista felemelkedésének elméleti alapjai nem a Meidzsi-restauráció terméke, viszont gyakorlati kiteljesedését a meidzsi éveket követő fél évszázad tette lehetővé. Így talán belátható, hogy Japán – történelmi mércével mérve – nem pillanatok alatt és nem is a csodával határos módon lépett az imperialista nagyhatalmak sorába. A nagyhatalmi lépések gyakorlati végrehajtásának pontos terve kétszázötven esztendő óta várta a megfelelő történelmi pillanatot a beteljesülésre.

RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOMJEGYZÉK

ANDREWS

1984 ANDREWS, Kenneth Robert: *Trade, Plunder and Settlement*. Cambridge, k. n., 1984.

BITÓ

1992 BITÓ, Maszahide: *A japán történelem korszakolása. (Nihon shi no jidai kunbun). Mi az, hogy Edo-korszak? (Edo jidai to wa nanika)*. Iwanami Shoten, 1992.

BOXER

1963 BOXER, Charles Ralph: *Four Centuries of Portuguese Expansion (1415–1825)*. Johannesburg, k. n., 1963.

1965 BOXER, Charles Ralph: *The Dutch Seaborne Empire (1600–1800)*. H. n., k. n., 1965.

1969 BOXER, Charles Ralph: *The Portuguese Seaborne Empire*. London, k. n., 1969.

BÚZA

1935 BÚZA László: *A nemzetközi jog tankönyve*. Budapest, k. n., 1935.

COLCUTT–JANSEN–KAMAKURA

2000 COLLCUTT, Martin – JANSEN, Marius – KAMAKURA, Isao: *A japán világ atlasza*. Budapest, Helikon, 2000.

FAIRBANK

1942 FAIRBANK, John K.: Tributary Trade and China's relations with the West. In: *The Far Eastern Quarterly*. Vol. I. No. 2. 1942.

1968 FAIRBANK, John K.: *The Chinese World Order*. H. n., Harvard University Press, 1968.

FAIRBANK–TENG

1941 FAIRBANK, John K. –TENG, S. Y.: On the Ch'ing Tributary System. In: *Harvard journal of Asiatic Studies*. Vol. VI. 1941.

FURBER

1981 FURBER, Holden: *Rival Empires of Trade in the Orient (1600–1800)*. Minneapolis, k. n., 1981.

- HALL**
1966 HALL, Daniel: *A History of South Asia*. New York, k. n., 1966.
- HAMASHITA**
1990 HAMASHITA, Takeshi: *A Kína-központú világrend az újkorban – Az adózó kereskedelem rendszere és az újkori Ázsia. (Kindai chugoku no kokusai teki keiki – Choko boeki shisutemu to kindai ajia)*. Tokyo Daigaku Shuppankai, 1990.
- HANI**
1967 HANI, Goro: *A japán nép története*. H. n., Gondolat, 1967.
- ISHII**
1966 ISHII, Takashi: *A Meidzsi-restauráció nemzetközi környezete. (Meiji ishin no kokusai teki kankyo)*. Yoshikawa Kobunkan, 1966.
- 1972 ISHII, Takashi: *Japán megnyitásának története. (Nihon kaikoku shi)*. Yoshikawa Kobunkan, 1972.
- 1978 ISHII, Takashi: *A Meidzsi-korszak kezdeti szakaszának nemzetközi kapcsolatai. (Meiji shoki kokusai kankei no gaikan)*. Yoshikawa Kobunkan, 1978.
- JAMADZSI**
1989 Jamadzsi, Maszanori: *Japán – Történelem és hagyományok*. Budapest, Gondolat, 1989.
- KASHIMA**
1970 KASHIMA, Shunnosuke: *Japán diplomáciatörténet. (Nihon gaiko shi). Vol. I.* Kashima Kenkyu Shuppankai, 1970.
- KATO**
1982 KATO, Yuzo: *Kína kikötőinek megnyitása és Japán kikötőinek megnyitása (Chugoku no kaiko to Nihon no kaiko)*. Tokyo Daigaku Shuppankai, 1982.
- 1988 KATO, Yuzo: *A fekete hajó-incidens. Perry kísérelte. (Kurofune ihen. Peri no chosen)*. Iwanami Shinsho, 1988.

- NAGAHARA**
1986 NAGAHARA, Keiji: *A modern kor előtti közhatalom és a Tennó. (Zen kindai ni okeru to tenno).* Rekishigaku Kenkyukai, Aoki Shoten, 1986.
- NAGAI**
1986 NAGAI, Kazu: *A kelet-ázsiai nemzetközi kapcsolatok átalakulása és a japán modernizáció. (Higashi ajia ni okeru kokusai kankei no hen'yo to nihon no kindai).* Nihon shi kenkyu, 1986.
- PÁLVÖLGYI**
1961 PÁLVÖLGYI Endre: *Németalföldi tengerjárók.* Budapest, k. n., 1961.
- SAKAZORI**
1993 SAKAZORI, Masashi: *A Ka-I szemlélet különböző megnyilvánulási formái. (Ka-I shiso no shoso).* Tokyo Daigaku Shuppankai, 1993.
- SCHÖFFER**
1979 SCHÖFFER, Frank: *Dutch-Asiatic Shipping. Vol. I.* The Hague, k. n., 1979.
- SHINOBU**
1974 *A japán diplomácia története. (Nihon gaiko shi). Vol. I.* Szerk: SHINOBU, Seizaburo. Mainicshi Shinbun Sha, 1974.
- STORRY**
1960 STORRY, Richard: *A history of modern Japan.* Middlesex, Penguin Books 1960.
- SZERDAHELYI**
1996 SZERDAHELYI G. István: A Tennó, mint hagyomány és politikai eszköz Japánban. In: *Társadalmi Szemle*, 1996/1.
- 1998** SZERDAHELYI G István: *A modern japán külpolitika születése, a japán történelem korszakolása vitájának tükrében.* PhD disszertáció. ELTE, 1998.
- SZOMMER**
2000 SZOMMER Gábor: Angol–holland kereskedelmi versengés Japánban. In: *Történelmi Szemle*, 2000/4.

TANAKA
1977

TANAKA, Akira: *Az Ivakura-misszió. (Ivakura shisesudan)*. Kodansa Gendai Shinsho, 1977.

UENO
1985

UENO, Takashi: A sógunátus utolsó éveinek és a Meidzsi-restauráció időszakának Korea-politikája. (Bakumatsu Ishin ki no Chosen seisaku to Tsushima han). In: *Veszélyérzet a japán diplomáciában. (Nihon gaiko no kiki ishiki)*. Szerk.: WATANABE, Kitaoka. Yamagawa Shuppansha, 1985.

Az elfeledett nagyhatalom Hettiták az ókortörténeti kutatásban

Az 1872. november 25-ről 26-ra virradó éjszakán a szíriai Hama városában kisebbfajta lázadás tört ki. A zavargások kirobbantó oka az a titokzatos jelekkel telerótt nagy fekete kő volt, amelynek a helyiek reumát gyógyító erőt tulajdonítottak, és amelyet most két, láthatóan európai idegen magával akart vinni. Subhi pasa, a terület előljárója a két európaít rezidenciájába menekítette, melyet fegyveres őrséggel vett körül, reggelre pedig megszületett a megoldás: az idegenek elvitték a csodatévő követ és még néhány, ugyancsak jelekkel teleírt darabot (némelyiket a város házainak falából bontották ki!), cserében pedig a pasa egy zacskó arany felhasználásával elhallgattatta az elégedetlenkedők vezéreit. A kövek így Konstantinápolyba kerültek, másolatuk pedig a londoni British Museumba.

A hamaiak haragját magára vonó két idegen Kirba Green damaszkuszi brit konzul és William Wright damaszkuszi misszionárius volt, akik két évvel az említett események előtt szereztek tudomást a hamai kőről, és az ókori világ iránt igencsak érdeklődő Wright el is határozta, hogy megnézi azt. Vágya akkor válhatott valósággá, amikor Hama élére keményvonalas politikát folytató elődje helyett a felvilágosult Subhi pasa került, aki nemcsak megengedte a kövek megtekintését, hanem, mint láttuk, meg is védte a két idegent a felbőszült helyi lakosoktól.¹

Egy ismeretlen nép első nyomai

A hamai kő létezéséről először az Ibrahim sejk néven utazgató svájci Johann Ludwig Burckhardt adott hírt 1809–1817 között folytatott közel-keleti utazásait megörökítő feljegyzéseiben, melyeket azonban nem adott ki.² A becses értesülés ily módon az érdeklődők számára is ismeretlen maradt, és a lelet nagyobb nyilvánosságot tulajdonképpen csak Wright 1872-es felfedezése után kapott.

¹ A történetről részletesebben ld. ZAMAROVSKÝ, 1972. 15–16.

² ZAMAROVSKÝ, 1972. 31–33.

Wright azt is hamarosan megállapította, hogy a követ díszítő titokzatos jelek egy addig nem ismert írás jegyei – az 1822-ben megfejtett egyiptomi hieroglifáktól könnyen meg lehetett különböztetni őket –, amelyeket egy közelebről nem azonosítható népből származó kőfaragó vésett fel a bazalttömbre.

Ennek megállapítása után Wright azt kezdte vizsgálni, hogy melyik lehetett az a nép, amely a felirattal kapcsolatba hozható. Pap lévén, az első könyv, amelyet figyelmesen elolvasott, a Biblia volt, annak is az ószövetségi része, és csodálkozva tapasztalta, hogy milyen sok utalás esik egy bizonyos hettita³ (héberül „hittim”) népről, illetve hettita nemzetiségű személyekről.

Először is szembeötlő, hogy milyen sok bibliai alaknak volt hettita felesége, mint például Ézsauak,⁴ vagy a jelentősebbek közül Dávid királynak – az ő egyik felesége nem volt más, mint az álnokul elpusztított hettita Uriás özvegye, Batseba,⁵ aki egyébként Salamon anyja volt,⁶ vagyis az igazságosságáról híressé vált király anyai ágon hettita származású volt. Mi több, azt is tudjuk róla, hogy maga is igen nagyon szerette a hettita nőket, hiszen háremében hettita feleségei is voltak.⁷

E forráshelyek kétségtől a két nép szoros kapcsolatára utalnak, vagyis a hettitákat valahol az izraeliek szomszédságában kell földrajzilag elhelyeznünk. Ezt a gondolatmenetet a Biblia is megerősíti, hiszen az Úr által Ábrahámnak adott föld leírásakor a hettitákat is megemlíti a szomszédos népek között.⁸ Azt is megtudhatjuk, hogy az izraeli törzsektől mely irányban kell keresnünk a hettita szomszédságot, hiszen Jákob történetéből értesülhetünk, hogy a hettita feleségeket – akiket melleleg Izsák és Rebekka nagyon nem szenvedhetett – „*Kánaán leányai közül*”⁹ volt szokás hozni. Salamon királyról szólva pedig a Királyok első könyvének

³ Az általam használt római katolikus bibliafordítás (Szent István Társulat, Budapest, 1979.), melyre még többször is hivatkozni fogok, a „hettita” szóalakot használja a népnév megjelölésekor.

⁴ 1Móz 26, 34.

⁵ 2Sám 11, 3–27.

⁶ 2Sám 12, 24.

⁷ 1Kir 11, 1

⁸ 1Móz 15, 18–21.

⁹ 1Móz 27, 46.

szerzője megemlíti, hogy az izraeliek királya Egyiptomból hozatott a maga számára harci szekereket, sőt azokat „...az ő közvetítésükkel szállították a hetiták királyainak és az arámok királyainak is”, vagyis geográfiai szempontból az izraeliek az egyiptomiak és a hetiták között helyezkedtek el.¹⁰

Mindezeknek Wright is tudatában volt, és a bibliai források utalásai alapján hajlott arra, hogy a hamai követ a hetitáknak tulajdonítsa. Vélekedésében megerősítette még egy forráshely, amely az arámi háborúk kapcsán azt meséli el, hogy az arámiak felhagytak Szamaria ostromával, mert távolról nagy lódobogást hallottak és úgy vélekedtek, hogy „*Izrael királya biztos fölbérelte a hetiták királyait meg Egyiptom királyait, hogy rajtaütésszerűen támadjanak meg bennünket.*”¹¹ Ebből az idézetből, amely egymás mellett említi Egyiptomot és a hetitákat, Wright azt a következtetést vonta le, hogy a hetiták Egyiptomhoz hasonlóan a térség jelentős hatalmi potenciáljának számítottak. Egy ilyen hatalmas nép pedig bizonyosan képes volt arra, hogy írott emlékeket hozzon létre.

Wright tehát a hamai követ létrehozó népet a hetitákkal azonosította, és ennek szellemében jelentette meg a témáról írott könyvét is 1884-ben.¹² A mű azért is nagy feltűnést keltett, mert a hetiták államát „*Empire*”-nek, vagyis birodalomnak nevezte, amely megtisztelő címet az angol történészek igencsak szűkmarkúan mérték a történelmi államalakulatoknak: saját Brit Birodalmukon kívül legfeljebb csak Rómát, Nagy Károly birodalmát és a Német-Római Birodalmat illették hasonló jelzővel, esetleg – bár nem szívesen – Napóleon hódításait. A címválasztással tehát Wright azt akarta sugalmazni a közönségnek, hogy nem egyszerűen egy új népet, hanem – Egyiptom és AsszírIA mellett – egy eddig ismeretlen nagyhatalmat fedezett fel.¹³

Wright természetesen a felfedezés pusztá tényénél és a bibliai hivatkozásoknál nem sokkal többet közölhetett művében, lévén, hogy a hamai követen talált feliratot nem tudták elolvasni, és így az sem volt kizárólagos biztonsággal megállapítható, hogy a hamai

¹⁰ 1Kir. 10, 29.

¹¹ 2Kir 7, 6.

¹² WRIGHT, William: *The Empire of the Hittites*. London, 1884.

¹³ Vö. ZAMAROVSKÝ, 1972. 11.

kövön talált felirat tényleg hettita-e. A feliratos kőhöz részletesebb vizsgálat céljából elsőként egy másik pap, az ekkor már némi régészeti és ókortörténeti múlttal rendelkező Archibald Henry Sayce közeledett, aki hamarosan megállapította, hogy a felirat bustrophedon.¹⁴ Sayce fő célja az volt, hogy az ismert ókori keleti forrásokban és régészeti emlékekben fellelje a hettiták nyomait. Munkáját elősegítette, hogy Petrie ekkoriban bukkant rá Tell-El-Amarna közelében az eretnek Ehnaton fáraó levéltárára, melynek bőséges forrásanyaga számos új ismerettel gazdagította a kutatókat.

Kutatásainak eredményeiről Sayce 1888-ban számolt be a londoni Biblia Társaságban tartott előadásában, és ugyanebben az évben jelentette meg könyvét is *The Hittites – The Story of a Forgotten Empire* (A hettiták – egy elfeledett birodalom története) címmel, amely később számos kiadást megért.¹⁵ Könyvében Sayce sorra veszi a hettitákról fennmaradt régészeti és szöveges forrásokat. A fennmaradt ábrázolások alapján megállapította, hogy a hettiták antropológiai felépítése eltért a velük szomszédos amoritákétól, mivel alacsonyabbak és zömökebb felépítésűek voltak náluk, bőruk pedig sötétebb, mint magasabb, világos bőrű szomszédaiké.¹⁶ Ezután sorra vette a már Wright által is ismertetett bibliai utalásokat, majd rátért az egyiptomi és mezopotámiai forrásokból származó ismeretekre. Megállapította, hogy egyiptomi megjelenésük a különféle ábrázolások alapján a XVIII. dinasztia korára tehető és IV. Thot-mesz többször is háborúzott ellenük,¹⁷ csakúgy, mint a XIX. dinasztiabeli II. Ramszesz. Az asszír forrásokat vizsgálva pedig arra a következtetésre jutott, hogy az óbabiloni kornak véget vető „Ht” népnév a hettitákat takarja, csakúgy, mint I. Tukulti-apal-Esarra évkönyveinek egy bizonyos, tőlük nyugatra található népre használt „Khummu” megnevezése.¹⁸ A kortárs források taglalása után

¹⁴ ZAMAROVSKÝ, 1972. 17.

¹⁵ SAYCE, 1925.

¹⁶ SAYCE, 1925. 15–20

¹⁷ SAYCE, 1925. 24. Sayce azonban itt téved, valójában a hettita hatalom Tutanhamon előtt csak közvetett módon, vazallusainak fellázításával próbálta Egyiptomot gyengíteni; az első közvetlen háborús összecsapásra Tutanhamon uralkodásának végén került sor, mely áthúzódott Horemheb uralkodásának elejére is; Vö. KÁKOSY, 1998. 160.

¹⁸ SAYCE, 1925. 31–43.

Sayce sorra vette Kis-Ázsia tárgyi emlékeit, és arra a következtetésre jutott, hogy sok, más népeknek tulajdonított emléket – különösen a sziklarajzokat – valójában a történelmi emlékezetből kihullott hettiták hagytak hátra,¹⁹ mint például a Hérodotosz által II. Szeszósztrisznak tulajdonított emlékműveket is, melyek lándzsásnyilas katonákat ábrázolnak.²⁰ Mindezek alapján Sayce megállapította, hogy II. Ramszesz idején a hettiták voltak az urak Kis-Ázsia túlnyomó részén és Karkemisben is, sőt szíriai jelenlétükre utalt az ókorban a sok hettita eredetű helynév Kadestől északra.²¹ Mindezekből arra lehet következtetni, hogy egy igazi korabeli nagyhatalommal állunk szemben, amely jelentős befolyást gyakorolt az ókori keleti hatalmi politika alakulására.²²

Időtálló megállapításai mellett Sayce számos téves, de legalábbis túlon túl merész következtetést is levont a rendelkezésére álló forrásanyagból. Egyértelmű tévedésének tekinthető az a megállapítás, hogy a Boğazköy török falu mellett felfedezett romok – melyekről később látni fogjuk, hogy azok a hettita főváros, Hattusas maradványai – egy főpapok által kormányzott szent város romjai lennének,²³ de a Habsburgok kétfejű sasának a hettita sziklarajzokra való visszavezetése²⁴ sem tűnik túl szerencsés ötletnek. Kudarcot vallott azon törekvése is, hogy egy pecsét felirata alapján megfejtse a hettita írásjeleket.²⁵ Mindemellett Sayce hatalmas érdeme, hogy könyve volt az első, az ismert korabeli írott és régészeti források teljességére támaszkodó történelmi összefoglalás, mely bemutatta a hettitákat és megfelelő súllyal értékelte világtörténelmi szerepüket.

Munkában a régészek

1834-ben egy francia utazó, bizonyos Charles Félix Marie Texier vetődött el egy isten háta mögötti, zömében kurdok lakta törökországi faluba, a Kizil-Irmak folyó (az antik Halüsz) közelében talál-

¹⁹ SAYCE, 1925. 86–87

²⁰ Vö. Hérod. II. 102 és II. 106.

²¹ SAYCE, 1925. 105.

²² SAYCE, 1925. 95-99.

²³ SAYCE, 1925. 114.

²⁴ SAYCE, 1925. 108.

²⁵ ZAMAROVSKÝ, 1972. 19.

ható Boğazköybe. A falu melletti magaslatról nagyszerű kép tárult elébe: egy régi, hatalmas város romjait látta maga előtt erődítményeivel, faragott kapuival, templomaival és sziklára épített fellegrárával. Nem messze a romvárostól, egy sziklafalra vésvé embereket ábrázoló reliefek tűntek az utazó szemébe. Texier felfedezéséről beszámolt pár évvel később közzétett útleírásában,²⁶ amely azonban tudományos berkekben szinte teljesen visszhang nélkül maradt,²⁷ így a romváros iránt csak akkor nőtt meg igazán az érdeklődés, amikor Sayce könyve már megjelent. Az 1880-as évektől kezdve több régészeti expedíció is megcélózta Anatóliát és tágabb környezetét; Karl Humann vezetésével német ásások folytak Szendzsirliben, ahol napvilágra került egy hettita erődítmény,²⁸ a liverpooli egyetem expedíciója pedig Sir John Garstang vezetésével Karkemist kutatta – az expedíció tagja volt maga Sayce is.

Garstang expedíciója viszonylag sikeres volt, Karkemis romjai közül szép számmal kerültek elő domborművek és hettita hieroglifákkal telerótt táblák. Az angol tudós emellett abban a szerencsében részesült, hogy beutazhatta Anatóliát; többek között látogatást tett a Boğazköyben ásató Wincklernél is. (Winckler ásásairól a későbbiekben még részletesebben lesz szó.) Az utazások során látottak képezték a magját Garstang 1910-ben megjelent könyvének²⁹ – előszavát maga Sayce írta –, amely első fejezetét teljesen a táj leírásának szenteli.³⁰ Mai szemmel talán megmosolyogtató, ahogy Garstang a 20. századi Törökországban is mindenütt a hettitákat kereste – leírta többek között, hogy a közép-anatóliai kurdok arcvonásaiban van valami „hettitás”,³¹ a helyi épületekbe, például a minaratekbe pedig rengeteg ókori emléket építettek be³² –, ő azonban komolyan megvizsgálta minden apróságot, ami a hettiták nyomára vezethetett. A könyvben viszonylag részletesen összefoglalta a hettita állam történetének ekkor ismert elemeit; a történeti összefoglalás azonban itt nem állt meg, hanem továbbment az időszámí-

²⁶ TEXIER, 1839–49.

²⁷ Texier felfedezéséről bővebben ld. ZAMAROVSKÝ, 1972. 24–29.

²⁸ ZAMAROVSKÝ, 1972. 34–38

²⁹ GARSTANG, John, 1910.

³⁰ GARSTANG, 1910. 4–47.

³¹ GARSTANG, 1910. 12.

³² GARSTANG, 1910. 40.

tásunk szerinti 12–13. századig, vagyis az arab-szeldzsuk invázióig. Itt világított rá arra a tényre, hogy az egységes, nagy Hettita Birodalom bukása után még évszázadokig léteztek kisebb hettita államalakulatok a térségben.³³ Garstang emellett meglehetősen részletességgel számbavette a Kisázsiaiában található hettita tárgyi emlékeket, amelyek közül különösen nagy teret szentelt a Winckler által kutatott Boğazköy melletti romvárosnak.

Boğazköyben ugyanis időközben nagy dolgok történtek. A sors furcsa fintora, hogy a romvárosban végzendő ásatásokra először Garstang és csapata kapta meg a szultáni fermánt, ám később ezt a Berlin–Bagdad vasút körüli diplomáciai adok-kapok „melléktermékeként” a Porta visszavonta azt és II. Vilmos német császárnak, pontosabban az általa tetszőlegesen kijelölt személynek adományozta, Garstangék pedig „kárpótlásul” mehettek Karkemisbe.³⁴ II. Vilmos az ásatások lebonyolításával a kiváló, bár kissé bogaras assziriológia-professzort, Hugo Wincklert bízta meg, aki 1905-ben előzetes terepszemlét tartott, majd az 1906-os nyári szezonban megkezdte az ásatásokat; ekkori és 1907-es felfedezéseit 1907-ben publikálta a Német Keleti Társaság Közleményeiben.³⁵ Ásatásainak céljaként azt jelölte meg, hogy a Kis-Ázsiai civilizáció kutatása szempontjából történetileg is megfogható „szilárd középpontot” találjon.³⁶ Az eredmények azután még a legvérmesebb reményeit is felülmúlták.

A professzort már 1905-ben lenyűgözte a romterület sokat sejtető hatalmas mérete és bizakodással töltötték el az ott talált szokatlan formájú tárgyak.³⁷ Az ásatásokat egy Büyükkale nevű dombon kezdték, ott, ahol 1905-ben az előzetes kutatások során már több táblatöredék is előkerült, és amelyről később kiderült, hogy ez volt

³³ Garstang az ilyen államokra a „hittite colonies” terminust használja; ld. GARSTANG, 1910. 65.

³⁴ A történetről részletesebben ld. ZAMAROWSKY, 1972. 40.

³⁵ Winckler beszámolóját ld.: WINCKLER, 1907. 1–59.; a következő ásatási szezonról pedig WINCKLER, 1908.

³⁶ „...der erstmaligen Besichtigung des Platzes gab uns [...] die Hoffnung auf kelinasiatischem Boden einmal geschichtlich einen festen Mittelpunkt zu gewinnen...” WINCKLER, 1905. 8.

³⁷ WINCKLER, 1907. 6–8.

a város akropolisza.³⁸ Innen lefelé folytatták az ásatást a hegyoldalon, és ekkor bukkantak rá a fellegrvár épületeiben és a hegyoldalon a szenzációs leletegyüttesre: több mint tízezer³⁹ ékírásos agyagtáblára.⁴⁰ A táblák nagy része diplomáciai levelezést tartalmazott, amelyet az i.e. 2. évezredben akkád nyelven bonyolítottak, és így módon az orientális nyelvekben járatos Winckler az akkádul írt szövegeket el tudta olvasni. Ebből rögtön kiderült számára a lelet fontossága, és nem minden büszkeség nélkül írhatta beszámolójában: „*War damit also kein Zweifel mehr, daß das königliche Archiv des Chattireiches und damit die Hauptstadt hier gewesen war...*”⁴¹ – vagyis magát a hettita fővárost, Hattusast (ő maga a Chatti nevet tulajdonította neki⁴²) és benne a királyi levéltárat találta meg.

Beszámolója hátralévő részében Winckler főleg az előkerült szövegekkel foglalkozik. Leírja például sok már ismert, de rosszul vokalizált név helyes kiejtését: felismerte, hogy az egyiptomi és más szövegekben említett 'Sapalulu' azonos Suppiluliumas hettita királlyal, akinek Winckler – ma már tudjuk, tévesen – egy új uralkodói dinasztia alapítását tulajdonította;⁴³ 'Maurasar' nem más, mint Mursilis, 'Mutallu' Muwattallis, 'Chetasar' pedig Hattusilis.⁴⁴ Kibontakozott tehát előtte a Hettita Birodalom nagy hatalmi korszaka, amelynek történetét a diplomáciai levelezés segítségével egészen a bukásig végig tudta követni. A diplomáciai szövegek azonban nem csak a hettita történelem eddig ismeretlen eseményeire és személyiségeire derítettek fényt, hanem a szomszédos mezopotámiai hatalomra, Mitannira is, melynek történetét és uralkodóinak családfáját Winckler megpróbálta a birtokába került ismeretek alapján rekonstruálni.⁴⁵

³⁸ WINCKLER, 1907. 12.

³⁹ Az 1970-es évek elejére kb. 27 ezer írást tartalmazó tábla vagy táblatöredék került elő Hattusasz romjai közül. A táblák számáról részletesebben ld. HOFFNER, 1980. 283–332.

⁴⁰ WINCKLER, 1907. 12.

⁴¹ WINCKLER, 1907. 13.

⁴² WINCKLER, 1907. 13.

⁴³ WINCKLER, 1907. 17.

⁴⁴ WINCKLER, 1907. 18–20.

⁴⁵ WINCKLER, 1907. 30–39.

Winckler ásatásainak ugyanakkor megvolt a maga árnyoldala is, amelyről cikkeiben mélyen hallgat. Feltűnő ugyanis, hogy annak ellenére, hogy ezek a cikkek voltaképpen egy régészeti feltárás beszámolóí, magáról a feltárt városról alig szolgáltatnak információt, sőt egyetlen helyszínrajz vagy térkép sincs bennük. Erre a magyarázatot Winckler meglehetősen sajátos ásatási módszerei szolgáltatják, amely módszereket bármelyik mai régész a „barbárság” jelzővel illetné. Winckler ugyanis azután, hogy az első tábla előkerült, szinte el sem hagyta a sátrát, ahol a frissen előkerült agyagtáblák lefordításával foglalatoskodott. Mivel – bogaras ember lévén – asszisztensének, az ifjú Ludwig Curtiusnak megtiltotta, hogy az érdemben bármibe is beleszóljon, helyszínrajz nem készült, pedig ez sokat segíthetett volna az egyes táblákra írt szövegek egymáshoz való viszonyának tisztázásában, a szövegösszefüggések megállapításában is.⁴⁶ Az ásatásokat tehát, lévén hogy Curtius tétlenségre volt kárhóztatva, voltaképpen egy bizonyos Hasszán, a munkavezetői feladatok ellátásával megbízott helyi kurd férfi vezette. A sokat szenvedett Curtius beszámolója szerint – aki később éppen e módszerek elleni tiltakozásul ott is hagyta az ásatást – Hasszán és emberei találomra kezdtek el ásni a Büyük kale egyes pontjain, méghozzá csákánnyal; a rendezett sorokban megtalált agyagtáblákat sebtében és minden rendszer nélkül egy krumpliskosárba dobálták és úgy vitték nagy diadallal Wincklernek a sátrába, míg a helyszínen napvilágra került háromezer éves kerámiákat egyszerűen félredobták.⁴⁷ Mindezzel azonban akkor szinte senki sem törődött, az expedíció szenzációsnak nevezhető sikere ugyanis elhomályosította a negatívumokat, ha mégoly jelentősek is voltak azok.

A Hattusas romjai közül előkerült leletanyagnak csak egy része íródott akkád nyelven. Más szövegek ékírással íródtak, de nyelvük ismeretlen volt a kutatók számára. Azt mindenki sejtette, hogy ez a nyelv a hettita, de megfejtésére még egy évtizedet várni kellett.

⁴⁶ Vö. HOFFNER, 1980. 287.

⁴⁷ Winckler módszereiről és Curtius beszámolójáról részletesebben ld. ZAMAROVSKÝ, 1972. 50–52.

Mint már láthattuk, az Amarna-levéltár – a hattusasihoz hasonlóan – főleg akkád nyelvű diplomáciai levelezést tartalmazott. A napvilágra került táblák között ugyanakkor voltak olyanok is, amelyek ékírással íródtak, de ismeretlen nyelven, akárcsak Hattusasban. Ez utóbbi csoportba tartozott az a két Amarna-levél is, amelyet később a tudomány „Arzawa-leveleknek” keresztelt el. E két levél ugyanazon az ismeretlen nyelven íródott; az egyiket III. Amenhotep egyiptomi fáraónak címezte egy bizonyos „Arzawa királya” (innen a név is), a másiknak mind a címzettje, mind a feladója ismeretlen volt. Egy norvég kutató, J. A. Knudtzon 1902-ben arra a következtetésre jutott, hogy e két szöveg nyelve indogermán eredetű, de a bejelentését követő hatalmas felzúdulás arra készítette, hogy nézeteit visszavonja, így 1915-ben megjelent könyvében az Arzawa-levelek nyelvét már a mitannival hozta szorosabb kapcsolatba.⁴⁸ Knudtzon ugyanakkor azt is megállapította, hogy az egyik levélen említett Arzawa országa valahol Kis-Ázsiában lehetett és részben talán hettita befolyás alatt állhatott.⁴⁹

Hattusas feltárása és a királyi levéltár anyagának napvilágra került után Winckler megállapította, hogy az ottani táblák tekintélyes hányada is ékírással íródott, ámde ismeretlen nyelven, ez a nyelv pedig megegyezik az Arzawa-levelek nyelvével.⁵⁰ Innen adódik a következtetés, hogy az Arzawa-levelek nyelve hettita, amelynek megfejtésén egész sor kiváló tudós munkálkodott. A sort maga Winckler kezdte, aki azonban az 1910-es évek elején elhunyt, mielőtt a kérdésre érdemi megoldást adhatott volna; őt követte a boğazköyi levéltár első szöveggyűjteményét kiadó Friedrich Delitzsch, valamint Ernst Weidner,⁵¹ akiknek a próbálkozásait azonban keresztülhúzta az első világháború. Mivel ekkorra Knudtzon is visszavonta nézeteit, 1914–1915-ben úgy tűnt, hogy a hettita probléma megoldására még jó néhány évet várni kell.

⁴⁸ KNUDTZON, 1915. 1074.; ld. továbbá ZAMAROVSKÝ, 1972. 53.

⁴⁹ Vö. KNUDTZON, 1915. 1075.

⁵⁰ WINCKLER, 1907. 40–41.

⁵¹ ld. erről ZAMAROVSKÝ, 1972. 53.

Ehhez képest 1915 decemberében szinte bombaként hatott a hír, amelyet egy addig szinte ismeretlen cseh orientalista, bizonyos Bedřich Hrozný tett közzé a Német Keleti Társaság Közleményeiben: megfejtette a hettita nyelvet,⁵² és ami még megdöbbentőbb: a most megfejtett hettita nyelvről kiderült, hogy indoeurópai!⁵³

Paradox módon Hroznýt éppen a háború segítette hozzá a megoldáshoz: csakúgy, mint Delitzschet vagy Weidnert, őt is besorozták katonának; K. u. K. Hoch- und Deutschmeister lett belőle, és az volt a dolga, hogy a raktárkészletekre ügyeljen. Ez a frontszolgálat-hoz képest kétségkívül nyugalmas beosztás elég sok szabadidőt engedett neki, amit – sok többi katonától eltérően – nem ivászáttal töltött, hanem ókori keleti szövegek, közte hettita források olvasgatásával. Mivel pedig az általa őrzött raktárból nem loptak – olvasás közben ugyanis mindig az ajtó előtt ült – felettesei is szemet hunytak a dolog felett.⁵⁴

Hrozný – saját bevallása szerint – a végződések vezették nyomra.⁵⁵ Feltűnt neki ugyanis, hogy egyes szavak -ant, -and végződése az indoeurópai nyelvek hímnemű singularis praesens participiumainak végződésére hasonlít.⁵⁶ Ezután szisztematikusan kezdte csoportosítani a szavakat végződések szerint, és ennek alapján össze tudott állítani egy hat esetből álló deklinációs rendszert (nominativus, accusativus, genitivus, dativus-locativus, ablativus és instrumentalis).⁵⁷ Tovább erősítette a hettita nyelv indoeurópai voltának gyanúját egyes szavak töveinek változása singularis genitivusban, pl. *wa-a-tar* (Nom.) → *weteni* (Gen.) (megfigyelhető a tövek r/n változása), csakúgy, mint egyes indoeurópai nyelvekben, pl. az ógörögben a *hydór* (Nom.) → *hydatos* (Gen.).⁵⁸ Hasonló egyezéseket mu-

⁵² HROZNÝ, 1915. 17–50.

⁵³ „Aus alledem ergibt sich m. E. wünschenswertesten Sicherheit, daß das Hethitische eine indogermanische Sprache ist.” – HROZNÝ, 1915. 29.

⁵⁴ ZAMAROVSKÝ, 1972. 57.

⁵⁵ HROZNÝ, 1915. 23.

⁵⁶ HROZNÝ, 1915. 23.

⁵⁷ HROZNÝ, 1915. 24.

⁵⁸ HROZNÝ, 1915. 25.

tattak a névmások is; álljon itt bizonyítékul néhány Hroznýtól kölcsönzött példa.⁵⁹

HETTITA	MÁS INDOEURÓPAI
uga, ug →	ego (lat.) „én”
zig, ziga →	syge (gör.) „te”
kuiš, kuit/d →	quis, quid (lat.) „melyik”
kuiški →	quisque (lat.) „senki”
kuitki, kuidki →	quidque (lat.) „valami”

Az igeragozásban is előfordultak bizonyos egyezések; erre példaként Hrozný a hettita „i-ia-u-wa-ar” („tenni, csinálni”) és a hasonló jelentésű óind „yāmi” igék praesens activumát hozta fel; singularisban például a két ragozás összevetése a következőt eredményezi:⁶⁰

	„I-IA-U-WA-AR” (HETT.)	„YÁMI” (ÓIND)
Si ng. 1	i-ia-mi	yāmi
Si ng. 2	i-ia-ši	yāsi
Si ng. 3	i-ia-zi	yāti

Ezek után nem meglepő, hogy az adverbiumok is hasonlítottak más indoeurópai nyelvekére, pl. (hett.) *pa-a-ra* → (gör.) *para*; vagy (hett.) *kat-ta* → (gör.) *kata*,⁶¹ stb. Mindezekhez járultak bizonyos szókincsbeli átfedések (pl. hett. *da-a-i* „ad” → lat. „dat”), amelyek nagyban segítettek a nyelv megfejtését.

Lássuk most a gyakorlatban, hogyan is dolgozott Hrozný. Egyik legelső megfejtett mondata hettita eredetiben a következőképpen hangzik:⁶²

⁵⁹ HROZNÝ, 1915. 25–26.

⁶⁰ HROZNÝ, 1915. 27.

⁶¹ HROZNÝ, 1915. 27.

⁶² A mondat megfejtésének részletes leírását ld. HROZNÝ, 1915. 33–34; idézi ZAMAROVSKÝ, 1972. 101.

„nu NINDA-an e-iz-za-at-te-ni wa-a-tar-ma e-ku-ut-te-n[i?]”⁶³

Ebből a mondatból az elején nem volt más ismert, csak a „NINDA” ékírásos ideogramma, amelyet az orientalista Hrozný már előzőleg is jól ismert, és amelynek jelentése: „kenyér”. Ehhez járult az –an végződés, amelyről – a szövégek tanulmányozása és a deklinációs rendszer tisztázása után – ekkor már tudni lehetett, hogy ez a singularis accusativus esetragja. Adott tehát a szó: „kenyeret”. Hrozný ekkor feltette a kérdést: mi az a szókapcsolat, amelyben a kenyér tárgyasetben szerepel, és úgy találta, hogy a legvalószínűbb: „kenyeret enni”. Vélekedését csak megerősítette, hogy az „e-iz-za-at-te-ni” mutatott némi hasonlóságot a latin „edo 3 edi, esus” – „enni” igével, végződése pedig láthatóan igei végződés volt – mint később kiderült, pluralis 2. személyben, jelen időben. A másik szókapcsolatból: „wa-a-tar-ma e-ku-ut-te-n[i?]” a wa-a-tar igen hasonlított egyes indoeurópai népek „víz” megnevezéseire (pl. angol „water”, ózsász „watar” stb.), ráadásul a víz sokszor szerepel a kenyér ellenpontjaként. Ha pedig a víz a kenyér ellenpontja, akkor az „enni” ellenpontja valószínűleg az „inni” lehet, és a vízzel is általában ezt szokták tenni, ha az tárgyasetben áll. Mi több, az e-ku-ut-te-n[i?] Hroznýt erősen emlékeztette a latin „aqua” – víz szóra, és ez megerősítette abban a feltevésben, hogy az e-ku-ut-te-n[i?] jelentése: „isztok”. A mondat elején álló „nu” szócska ezekután már nem okozott gondot, ugyanis az óind „nū”, a görög „nún”, sőt az akkád „nu” is egyaránt azt jelenti, hogy „most”. A mondat fordítása tehát – a jelen időt a szövegekörnyezet miatt jövő időként értelmezve – a következőképpen hangzik: „Most KENYERet⁶⁴ fogtok enni, azután [pedig] vizet fogtok inni.”

A fenti módszerrel fordította le Hrozný Mursilis krónikájából Suppiluliumas és Tutanhamon özvegye, Anheszenamon híres levélváltását;⁶⁵ minél több szöveget fordított le, szótára annál vastagabbá vált. Növekvő ismeretanyaga azt is lehetővé tette, hogy megkísérel-

⁶³ HROZNÝ, 1915. 33. A szövegben – lévén az ékírás szótagírás – az egyes szavak szótagjai kötőjellel elválasztva szerepelnek. Nyomatott nagybetűvel az egyes gyakrabban használt fogalmakra alkalmazott ideogramták super vokalizációja szerepel.

⁶⁴ A „NINDA” ideogramma fordítását is nyomatott nagybetűvel írva

⁶⁵ HROZNÝ, 1915. 35–37

je a hattita nyelv indoeurópai nyelvcsaládon belüli közelebbi helyének meghatározását; ennek során rájött, hogy az az indoeurópai nyelvek két nagy csoportja, az ún. centum- és satem-nyelvek⁶⁶ közül a hattita a centum-csoportba tartozik.⁶⁷ Ez a „találgató” módszer ugyanakkor – és erről a Hrozný-tanítvány Zamarovský is hallgat – számos hátulütővel is járt. Hrozný ugyanis nem volt indoeurópai filológus, és így számos szó jelentését akkor is valamely indoeurópai szóhoz való hasonlóság vagy találgatás alapján adta meg, amikor ez egyáltalán nem volt indokolt – például azért, mert az adott szó valamely indoeurópai szóhoz hasonló hangzású akkád szó jelentésével bírt. Ezen értelmezési hibáknak köszönhetően a korrekció elvégzéséig számos tudós egy az egyben elutasította a hattita nyelv indoeurópai eredetének elméletét.⁶⁸

A későbbiekben arra is fény derült, hogy létezett Kis-Ázsiában egy, a miáltalunk hattitának nevezett indoeurópai nyelv mellett egy másik, annál archaikusabb nyelv is, amelyet talán Kis-Ázsia őslakói, a háttik beszélhettek. Hrozný azon a véleményen volt, hogy tulajdonképpen ezt az archaikusabb hattit nyelvet kellene hattitának nevezni, míg a rátelepült indoeurópai népcsoport nyelvét – amelyet jelenleg hattitának nevezünk – „našili”-nak (Kaniš városa nyomán, ahonnan az első hattita dinasztia kiemelkedett).⁶⁹ E felfedezésen kívül jelentősnek mondható Hroznýnak az a megállapítása is, hogy a hattita nyelvre valószínűleg jelentős hatást gyakorolt egy mezopotámiai nyelv, melyet ő a „Mitanni-Sprache” terminussal jelölt, és amelyet – részben Winckler nyomán – a hurri kérdéssel hozott kapcsolatba.⁷⁰

Az első összefoglaló hattita nyelvtan még a két világháború között elkészült. Szerzője nem Hrozný volt, hanem egy amerikai orientalista, E. H. Sturtevant.⁷¹ Sturtevant műve⁷² első fejezetét rövid

⁶⁶ A csoportosítás alapja a „száz” számnév kétféle variációja.

⁶⁷ HROZNÝ, 1915. 29–30

⁶⁸ Vö. GURNEY, 1990. 7–8.

⁶⁹ Vö. HROZNÝ, 1915. 47–48; ZAMAROVSKÝ, 1972. 107–108.

⁷⁰ HROZNÝ, 1915. 40–41.; ld. még WINCKLER, 1907. 30–39.

⁷¹ Hattita nyelvtani összefoglalással már Sturtevant előtt is próbálkozott a francia Louis Delaporte, aki azonban 1929-ben Párizsban megjelent „*Éléments de la Grammaire Hittite*” című művében még nem tudta a hattita nyelvtan egészét feldolgozni.

tudománytörténeti áttekintés mellett a hettita nyelv jellegzetességei áttekintésének szentelte, amelyen belül jelentős teret szentelt a mezopotámiai ékírás és a hettita nyelv kapcsolatának, megállapítva, hogy a hettita ékírásos rendszer jelentős hurri hatásokról árulkodik.⁷³ A fejezet végén pedig megkísérelte a hettita nyelvet beilleszteni az indoeurópai nyelvcsaládba, csinos kis családfát is rajzolva neki.⁷⁴

Hrozný felfedezésének jelentősége messze túlmutat a hettita nyelv megfejtésének kérdésén. Maga a tény ugyanis, hogy a hettita indoeurópai nyelv, számos, addig alapvetőnek számító elképzelést döntött meg. Harmatta János szavaival élve „*Míg korábban általánosan elterjedt volt az az elképzelés, hogy a Földközi-tenger medencéjében és a Balkán-félszigeten a görögök bevándorlása előtt az ún. »mediterrán nyelvek«-et beszélő lakosság élt, addig most egyszerre világos lett, hogy legalábbis Kis-Ázsiában a görög megjelenését már egész sor indoeurópai nyelv előzte meg.*”⁷⁵ Ez a momentum pedig – a pelasg nyelv kutatásában elért eredményekkel együtt – egyértelműen cáfolta a „mediterrán elmélet” állításainak helyességét, egyben pedig új színfolttal gazdagította a korai görög fejlődésről meglévő ismereteinket annyiban, hogy világossá tette: a görögség fejlődésének e korai szakasza más, nála magasabb kulturális szinten álló indoeurópai népek között, velük kölcsönhatásban ment végbe.⁷⁶ Miután pedig a hettita nyelven ékírással írt történeti források is hozzáférhetővé váltak, további összefüggésekre derült fény.

1924-ben Emil Forrer meglepő hírt tárt a világ elé: azt állította, hogy a hettita újbirodalmi forrásokban görög neveket talált, mégpedig a homérosi eposzok szereplőinek neveit.⁷⁷ Mint állította, a görögök nyomára Kis-Ázsia földrajzi viszonyainak kutatása és a terület feltérképezésének kísérlete közben bukkant; ekkor ugyanis olyan helynevek és személynevek tűntek fel neki, mint Ta-ru-i-sa, La-azpa, illetve Ta-va-ga-la-va-as, amiket ő Trójaként, Lesbosként, illet-

⁷² STURTEVANT, 1951.

⁷³ STURTEVANT, 1951. 2–3.

⁷⁴ STURTEVANT, 1951. 9.

⁷⁵ HARMATTA, 1965. 77.

⁷⁶ HARMATTA, 1965. 77.

⁷⁷ FORRER, 1924a, valamint FORRER:1924b

vé Eteoklésként azonosított.⁷⁸ A forrásokban időről időre felbukkan egy uralkodó, akinek országa Ah-hi-ia-va-a névre hallgat; ezt Forrer Achaianak értelmezte⁷⁹ és annak bizonyítékeként értékelte, hogy a mykénéi görögség politikai kapcsolatban állt a Hettita Birodalommal.⁸⁰

Forrer bejelentése megosztotta a tudományos közvéleményt; voltak, akik elfogadták nézeteit, mint például Hrozný is; tudósok egy másik csoportja viszont Johannes Friedrichhel az élen – főleg nyelvészeti érvekre hivatkozva – elutasította azt.⁸¹ A vita frontvonalai hamarosan megmerevedtek, mivel „kiderült, hogy az Ahhiyawā – ’Αχαιοί azonosítással szemben nyilvánított nyelvészeti aggályok nem hagyhatók figyelmen kívül, de nem is tekinthetők teljesen meggyőzőnek.”⁸² Az idő múlásával azonban az erőviszonyok egyre inkább azok javára tolódtak el, akik támogatták az Ahhiyawā nép és a mykénéi görögség azonosítását. Segítette őket ebben, hogy időközben egyrészt újabb Ahhiyawā-szövegek is ismertté váltak, másrészt pedig többen próbálták meg – lényegében sikerrel – hatástalánítani a nyelvészeti ellenérveket, köztük a magyar Harmatta János.⁸³

A második világháború után megjelent első nagyobb monográfia, O. R. Gurney műve már az óvatos helyeslés álláspontjára helyezkedett,⁸⁴ és hasonló álláspontra jutott még többek között hettita monográfiájában F. Cornelius,⁸⁵ a tengeri népekről írott könyvében N. K. Sandars,⁸⁶ valamint az i.e. 2. évezred nemzetközi viszonyait feldolgozó M. Liverani is.⁸⁷ Velük szemben továbbra is elutasítja az

⁷⁸ FORRER, 1924a. 14.

⁷⁹ FORRER, 1924a. 9; 1924b col. 114.

⁸⁰ FORRER, 1924b col. 115.

⁸¹ Az ellenérvekről részletesebben ld. GURNEY, 1990. 43–46, speciálisan a nyelvészeti ellenérvekről és az azokat képviselő személyekről HARMATTA, 1967. 17–18.

⁸² HARMATTA, 1967. 17.

⁸³ HARMATTA, 1967. 18–24.

⁸⁴ Vö. GURNEY, 1990. 38–47.

⁸⁵ Vö. CORNELIUS, 1976. 177. skk.

⁸⁶ Vö. SANDARS, 1978. 68. skk.

⁸⁷ Vö. LIVERANI, 1990; térképes ábrázoláson ld. 299–300.

Ahhiyawā–mykénéi görög azonosságot J. G. Macqueen a hettiták-ról és a többi Kis-Ázsiai népről szóló művében.⁸⁸

„*Lovat ló mellé, pajzsot pajzs mellé tettem*”

Bár Hrozný a hettita nyelvet 1915-ben megfejtette, ez nem jelentette azt, hogy minden forrás hozzáférhetővé vált a kutatók számára. A régészeti feltárások során előkerült írásos leletanyagoknak csak egy része volt ugyanis ékírással írva; más része viszont ismeretlen írással íródott, ismeretlen nyelven. Ez volt az az írás, amelyet Wright még 1872-ben a hamai kövön felfedezett, és végső soron ez volt az, amely a hettiták nyomára vezette, ugyanis nem hasonlított semmilyen ismert írásra, ami által egy addig ismeretlen népcsoport jelenlétét kellett feltételezni a térségben.

Az ún. „hieroglif hettita” írás megfejtésével a két világháború között számos tudós próbálkozott, köztük az akkor már jelentős szaktekintélynek számító Hrozný is,⁸⁹ ám próbálkozásai – néhány apróbb eredménytől eltekintve – lényegében nem jártak sikerrel. Munkájukat nagyban nehezítette, hogy nem állt rendelkezésükre olyan ismert bilingvis szöveg, mint amelyet például a híres rosette-i kő tartalmazott, és amelynek segítségével 1822-ben Champollion képes volt megfejteni az egyiptomi hieroglifák jelentését. A nehézségeket csak fokozta, hogy – mint az később kiderült – a hieroglif hettita írás nyelve nem volt teljesen azonos a hattusasi levéltárban felfedezett ékírással hettita táblák nyelvvel, hanem eltért attól mind geográfiai, mind kronológiai értelemben, vagyis más terület nyelv-járását tartalmazta egy későbbi korból.⁹⁰

A kutatásban fordulat akkor következett be, amikor 1946-ban Helmuth Theodor Bossert, az isztambuli egyetem professzora egy Karatepe nevű helyen hieroglif hettita feliratos, oroszánt ábrázoló szoborra bukkant. A következő évben ásatni kezdett nem messze az

⁸⁸ Vö. MACQUEEN, 1975, pp. 40–41. skk.

⁸⁹ Vö. HROZNÝ, 1933, ld. még ZAMAROVSKÝ, 1972. 149–151.

⁹⁰ Az ékírással hettita a tengeri népek megjelenése előtt, a hieroglif hettita pedig a tengeri népek vándorlása (és a Hettita Birodalom bukása) után volt használatos; másrészt pedig az ékírással írott szövegek zömmel Anatóliában, a Hettita Birodalom törzsterületein, a hieroglif hettiták pedig Észak-Szíriában, a hettita utódállamok területén kerültek elő; ld. bővebben ZAMAROVSKÝ, 1972. 133–136.

„oroszlánkő” megtalálási helyétől, és egy hieroglif hettita–ófoníciai bilingvis feliratot talált. A két szöveg összevetése azonban nem ment könnyen, mivel igaz ugyan, hogy igen szoros volt köztük az összefüggés, a két változat mégsem egyezett meg teljesen, ami számos félreértés forrásául szolgált.⁹¹

A megfejtés kulcsára végül Bossert egyik tanítványa, Franz Steinherr jött rá. Az anekdota szerint Steinherrnek egyik este lefekvés után folyamatosan a fejében zakatolt a felirat ófoníciai nyelven írt szövegének egyik mondata: „Lovat ló mellé, pajzsot pajzs mellé tettem”,⁹² és közben lelki szemei előtt megjelent egy hieroglif hettita sor a karatepei feliratról, amelyben egymás után szerepelt két, lófejet ábrázoló stilizált jel és a „tesz” jelentéssel bíró, ekkorra már megfejtett jelcsoport.⁹³ A Steinherrnek álmában megjelent sor vélhető megfejtése olyan támpontot adott, amelynek alapján már el lehetett indulni, és Bossert 1950-ben közzétett cikkében már nem csak a karatepei felirat régészeti bemutatásával tudott szolgálni, hanem közölhette a rajta lévő hieroglif hettita szöveg fordítását,⁹⁴ sőt megpróbálkozhatott az egyes jelek értelmezésével is.⁹⁵ És bár Bossert értelmezése nem volt hibátlan, az alapok helyesek voltak; ennek alapján pedig napjainkra már eljutottunk oda, hogy lényegében valamennyi hettita forrást el tudjuk olvasni.

Hettitakutatás a II. világháború után

A két világháború között a hettitakutatás kilépett az ismeretlenség homályából és az Anatóliát egykoron benépesítő nép szélesebb körben is ismertté vált.⁹⁶ Még ekkoriban készült el az első jelentő-

⁹¹ Vö. GURNEY, 1990. 11.

⁹² A felirat „hivatalos” magyar fordítása a következőképpen hangzik: „... lovat lóra, pajzsot pajzsra [...] halmoztam...”, (ford. Hahn István) ld. ÓKTCh IV/8, 247.

⁹³ A történetről részletesebben ld. ZAMAROVSKÝ, 1972. 179–181.

⁹⁴ BOSSERT, 1950. 14–15.

⁹⁵ BOSSERT, 1950. 29–42.

⁹⁶ Ennek egyik ékesszóló példája a két világháború közti Törökország nacionalista köreiben rendkívül népszerűvé vált „hettita-török kontinuitás” eszméje, amely persze minden valóságálapot nélkülözött, azt viszont jól mutatja, hogy milyen nagyra tartották akkoriban a hettitákat. Részletesebben ld. ZAMAROVSKÝ, 1972. 116.

sebb összefoglaló monográfia is, amelyet egy francia kutató, Louis Delaporte írt, és 1936-ban jelent meg Párizsban „*Les Hittites*” címmel.⁹⁷ Delaporte műve többé-kevésbé összefoglalta mindazt, amit akkoriban a hettitákról tudni lehetett; először kronologikusan ismertette a hettita történelmet a kezdetektől a hettita Újbirodalom bukásáig,⁹⁸ majd ezután az állam- és jogrend, a vallás, a művészet és a birodalomban használatos nyelvek tárgyalása következett; a végén a szerző külön fejezetet szentelt a neohettita államok történetének is.⁹⁹ A könyv a két világháború között jelentős szerepet töltött be a hettitákról szóló ismeretanyag elterjesztésében.

1945 után, különösen pedig a hieroglif hettita megfejtését követően, robbanásszerűen megnövekedett a hettitákkal foglalkozó szakirodalom mennyisége. Az örvendetes mértékben kibővült ismeretanyag már azt is lehetővé tette, hogy a nagy összefoglaló monográfiák mellett a hettitológia tudományának egyes részterületeiről is nagyobb lélegzetű munkák szülessenek. Az elkövetkezőkben ebből a tudományos sokszínűségből mutatok be néhány fontosabb munkát – hangsúlyozottan a teljesség igénye nélkül.

A háború utáni első összefoglaló monográfia 1952-ben jelent meg Garstang unokaöccse, O. R. Gurney tollából, amelynek népszerűségét az is jelzi, hogy 1952-es megjelenése óta összesen négy kiadást ért meg, legutoljára 1990-ben. Gurney munkájának tagoláskor Delaporte-hoz hasonlóan járt el: egy nem túl terjedelmes történeti összefoglalás után az élet egyes részterületeinek – jog, vallás, művészet stb. – tematikus ismertetése következett. A mű emellett részletesen kitér a hettita történelem néhány vitatott kérdésére, külön fejezetet szentel például az Ahhiyawā-kérdésnek.¹⁰⁰

A Gurney-mű újabb és újabb kiadásai mellett¹⁰¹ a hetvenes évek közepén közel egyszerre két jelentősebb átfogó munka is született. 1975-ben jelent meg J. G. Macqueentől *The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor*¹⁰², amely Delaporte-hoz és Gurney-hez hasonlóan a tematikus felosztást követte; különösen érdekessé

⁹⁷ DELAPORTE, 1936.

⁹⁸ DELAPORTE, 1936. 13–168.

⁹⁹ DELAPORTE, 1936. 315–339

¹⁰⁰ GURNEY, 1990. 38–47

¹⁰¹ A mű kiadásai: 1952, 1954, 1981, 1990

¹⁰² MACQUEEN, 1975.

teszi ezt a művet a benne található hatalmas mennyiségű kép, ábra és régészeti helyszínrajz. A másik összefoglalás egy évvel később, 1976-ban jelent meg egy német szerző, Friedrich Cornelius tollából;¹⁰³ ez főleg eseménytörténettel foglalkozik igen részletesen, és minden mást kérdést ennek vonatkozásában tárgyal, külön kiemelve a jogtörténeti és a történeti földrajzi problémakört. A legújabb és legkorszerűbb történeti összefoglalás 1998-ban keletkezett, melyet Trevor Bryce írt;¹⁰⁴ műve – Corneliushoz hasonlóan – a fő hangsúlyt az eseménytörténet részletes ismertetésére helyezi.

Sturtevant hettita nyelvtanát az idők során rengeteg kritika érte. „Utódát” az Ahhiyawā-kérdésben Forrer ellenlábasaként fellépett Johannes Friedrich készítette el 1940-ben *Hethitisches Elementarbuch* címmel,¹⁰⁵ amely olyan sikeres volt, hogy az 1960-as években ismét kiadták. A mű két kötetből állt: az elsőben volt a tulajdonképpeni nyelvtani összefoglaló, a második pedig rövidebb olvasmányokat és a hozzájuk való szöszedetet tartalmazta, tehát a kettő együtt egyfajta tankönyvként is funkcionálhatott. A nyelvkönyvhöz 1952-ben hettita–német szótár is csatlakozott, szintén Friedrich tollából.¹⁰⁶ Hettita szótárat jelentetett meg a chicagói egyetem Orientalisztikai Intézete is 1980-ban.¹⁰⁷

A hettitakutatás fejlődésével a „hettitológiai alapismeretek” mennyisége is egyre gyarapodott. Ezek összefoglalására tesz kísérletet H. A. Hoffner 1980-ban megjelent hosszú tanulmánya,¹⁰⁸ amely a torontói egyetem Közel-Keleti Tanszéke által az *Orientalia* folyóiratban indított ókori keleti historiográfiai sorozat részeként az ókori és a mai történetírás múlthoz való viszonyát és történeti érte-sültségét vizsgálja.¹⁰⁹ Hoffner sorra veszi az egyes forrástípusokat és azok műfaji jellegzetességeit, fennmaradásuk körülményeit és a fontosabb forráskiadványokat,¹¹⁰ majd igyekszik bemutatni a fonto-

¹⁰³ CORNELIUS, 1976.

¹⁰⁴ BRYCE, 1998.

¹⁰⁵ FRIEDRICH, 1960.

¹⁰⁶ FRIEDRICH, 1952.

¹⁰⁷ GÜTERBOCK–HOFFNER, 1980.

¹⁰⁸ HOFFNER, 1980.

¹⁰⁹ Vö. WEVERS, 1980. 137–139.

¹¹⁰ HOFFNER, 1980. 283–288.

sabb hettita forrásokot és azok jellegzetességeit, végül elméleti következtetéseket von le az addig leírtakból.

A hettitakutatás számos részterületén születtek kiváló művek. A hettita állam-és jogtörténet avatott szakértője volt Victor Korošec, aki összehasonlító jogtörténeti szempontból vizsgálta a hettita jog helyét az ókori kelet nagy törvénykorpuszai között,¹¹¹ valamint hasonló megközelítésben tárgyalta a hettita törvények számos jogintézményét. Szintén foglalkozott a hettita állammal és joggal a számos más területen – így a vallástörténet kutatásában – is jelentős műveket alkotó Hans Gustav Güterbock.¹¹² Számos vallástörténeti és egyéb témájú publikáció jelent meg Annelies Kammenhuber tollából. Jelentős kutatói életművet mondhat még magáénak Margarethe Riemschneider és a jelentősebb forráskiadványokba számos hettita szöveget lefordító Albrecht Goetze is.

A második világháború után teljesedett ki az a folyamat, melynek keretében a hettitakutatás kilépett a szűkebb értelemben vett hettitológia keretei közül és visszavonhatatlanul elfoglalta helyét a korszak egészével, illetve a hettitákkal szomszédos területek történetével foglalkozó tudományokban is. Az Ahhiyawā-kérdés esetében ez még 1924-ben végbement, most azonban felfedezték szakterületük hettita vonatkozásait az egyiptológusok és assziriológusok is. Különösen jó példája ennek az ókori Szíria, amelynek történetét – és annak számtalan hettita vonatkozását – a német Horst Klengel dolgozta fel több művében.¹¹³ Hasonló szellemben íródott Nancy K. Sandarsnek a tengeri népekről szóló monográfiája is, amely a hettitákat már egyenesen az i.e. 13. századi nemzetközi helyzet fő stabilizáló erejének nevezi.¹¹⁴ Itt kell még megemlíteni az olasz Mario Liveraninak az i.e. 1600–1100 közötti nemzetközi kapcsolattartás módozatairól és technikájáról írt vaskos könyvét,¹¹⁵ amelynek már a témaválasztása is figyelembe veszi a Hettita Birodalom külpolitikai aktivitásának kronológiai kereteit, és egyébként is nagy figyelmet szentel nekik.

¹¹¹ KOROŠEC, 1963

¹¹² GÜTERBOCK, 1954.

¹¹³ KLENGEL, 1977, politikatörténeti vonatkozásban KLENGEL, 1992.

¹¹⁴ Vö. SANDARS, 1978. 32.

¹¹⁵ LIVERANI, 1990.

Végezetül nem árt néhány szót szólnunk az ókortörténet-írás „legendás” kézikönyveiről, a híres Pauly–Wissowa-féle ókortudományi lexikonfolyamról. Ennek első, az előző századforduló táján megjelent sorozata még nem tartalmaz „hettita”, pontosabban „Hethitisch” vagy „Hethiter” címszót, sőt, ami meglepőbb, a később megjelent szupplementum-kötetek sem. Az elmúlt években megjelent „Neue Pauly” már nem szenved ebben a fogyatékoságban, sőt külön „Hethitologie” címszó is található benne.¹¹⁶

A bemutatott szerzők, művek és problémakörök kiválasztása talán esetlegesnek is tűnhet, hiszen mindig felvethető, hogy ez vagy amaz a szerző is jelentőset alkotott a hettitakutatás történetében, mégsem szerepel akkora súllyal, mint valamelyik másik. A szelektálás mellett szólnak ugyanakkor egyrészt a terjedelmi korlátok, másrészt pedig az, hogy még a történettudománynak egy ilyen kicsiny szelete is, mint a hettitológia, rengeteg más területhez kapcsolódik mind történeti, mind geográfiai, mind diszciplináris értelemben. E cikk célja ebből kifolyólag a különböző tudományterületekről származó ismeretanyag szinte áttekinthetetlen sokasága miatt nem is annyira ezek együttes áttekintése, hanem sokkal inkább – a kutatás főbb állomásainak bemutatásán keresztül – annak szemléltetése volt, hogy a történelemben, és így az ókortörténetben is „minden mindennel összefügg”, az egyes népek története és élete számtalan helyen és módon érintkezik és kapcsolatban van egymással, és a történész feladata az, hogy ezen kapcsolatok sokszor kuszának tűnő szárait kibogozza.

¹¹⁶ Neue Pauly, Bd. 14, col. 413–418.

BOSSERT

1950

BOSSERT, Helmuth Theodor Die Phönizisch-Hethitischen Bilinguen vom Karatepe. In: *Archiv Orientalní*, 1950. 18. fasc. 3. 10–42.

BRYCE

1998

BRYCE, Trevor: *The Kingdom of the Hittites*. Oxford, University Press, 1998.

CORNELIUS

1976

CORNELIUS, Friedrich: *Geschichte der Hethiter*. Mit besonderer Berücksichtigung der Geographischen Verhältnisse und der Rechtsgeschichte. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976.

DELAPORTE

1936

DELAPORTE, Louis *Les Hittites*. Paris, La Renaissance du Livre, 1936.

FORRER

1924a

FORRER, Emil: Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Boghazköi. In: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 63. (1924) 1–22.

1924b

FORRER, Emil: Die Griechen in den Boghazköi-Texten. In: *Orientalische Literaturzeitung*, 27. col. (1924) 113–118.

FRIEDRICH

1952

FRIEDRICH, Johannes: *Hethitisches Wörterbuch*. Heidelberg, Carl Winter–Universitätsverlag, 1952.

1960

FRIEDRICH, Johannes: *Hethitisches Elementarbuch*. 1. Teil: Kurzgefasste Grammatik. 2. Teil: Lesestücke in Transkription. Heidelberg, Carl Winter–Universitätsverlag, 1960².

GARSTANG

1910

GARSTANG, John: *The Land of the Hittites. An Account of Recent Explorations and Discoveries in Asia Minor, with Descriptions of the Hittite Monuments*. London, Constable & Co, 1910.

- GURNEY**
1990 GURNEY, Oliver Robert *The Hittites*. London, Penguin Books, 1990⁴.
- GÜTERBOCK**
1954 GÜTERBOCK, Hans Gustav: Authority and Law in the Hittite Kingdom. In: *Journal of the American Oriental Society*, Supp. 17. (1954) 16–24.
- GÜTTERBOCK–HOFFNER**
1980 GÜTTERBOCK, H. G.–HOFFNER, H. A.: *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Chicago, The Oriental Institute of the University of Chicago, 1980.
- HARMATTA**
1965 HARMATTA János: Pelasgok, görögök, hettiták. In: *Antik Tanulmányok*, 12. (1965) 77–81
1966 HARMATTA János: Ahhiyawā és az achájok. In: *Antik Tanulmányok*, 14. (1966) 17–24.
- HOFFNER**
1980 HOFFNER, Harry A.: Histories and Historians of the Ancient Near East: The Hittites. In: *Orientalia*, 49. (1980) 283–332.
- HROZNÝ**
1915 HROZNÝ, Bedřich: Die Lösung des Hethitischen Problems. Ein Vorläufige Bericht. In: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 56. (1915) 17–50.
1933 HROZNÝ, Bedřich: *Les inscriptions Hittites hieroglyphiques*. Praha–Paris–Leipzig, k. n., 1933.
- KÁKOSY**
1998 KÁKOSY László: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest, Osiris, 1998.
- KLENGEL**
1977 KLENGEL, Horst: *Az ókori Szíria története és kultúrája*. Fordította Tarnói Judit. Budapest, Gondolat, 1977.

- KLENGEL**
1992 KLENGEL, Horst: *Syria 3000 to 300 B. C. A Handbook of Political History*. Berlin, Akademie Verlag, 1992.
- KNUDTZON**
1915 KNUDTZON, J. A.: *Die El-Amarna-Tafeln*. Mit Einleitung und Erläuterungen. Anmerkungen und Register bearbeitet von Otto WEBER und Erich EBELING. Leipzig, J. C. Hinrich'sche Buchhandlung, 1915.
- KOROŠEC**
1963 KOROŠEC, Victor: Les lois hittites et leur évolution. In: *Revue d'Assyriologie*, 57. (1963) 121–144.
- LIVERANI**
1990 LIVERANI, Mario: *Prestige and Interest. International Relations in the Near East ca. 1600–1100 B. C.* Padova, Sargon, 1990.
- MACQUEEN**
1975 MACQUEEN, J. G.: *The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor*. Boulder (Colorado), Westview Press, 1975.
- SANDARS**
1978 SANDARS, Nancy K.: *The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250–1150 B. C.* London, Thames and Hudson, 1978.
- SAYCE**
1925 SAYCE, Archibald Henry: *The Hittites. The Story of a Forgotten Empire*. London, The Religious Tract Society, 1925⁴.
- STURTEVANT**
1951 STURTEVANT, E. H.: *A Comparative Grammar of the Hittite Language*. New Haven, Yale University Press, 1951².
- TEXIER**
1839–1849 TEXIER, Charles Félix Marie: *Déscription de l'Asie Mineure I–III*. Paris, k. n., 1839–1849.

WEVERS

1980

WEVERS, J. W.: Histories and Historians of the Ancient Near East: Preface. In: *Orientalia*, 49. (1980) 137–139.

WINCKLER

1907

WINCKLER, Hugo: Vorläufige Nachrichten über die Ausgrabungen in Boghaz-köi im Sommer 1907. In: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 35. (1907) 1–59.

WRIGHT

1884

WRIGHT, William: *The Empire of the Hittites*. London, k. n., 1884.

ZAMAROVSKÝ

1972

ZAMAROVSKÝ, Vojtech: *Egy eltűnt birodalom titkai nyomában*. Fordította: HIDEGHÉTY Erzsébet. Bratislava, Madách, 1972.

Csíky Balázs
Az angolkisasszonyok iskolája
Klotildligeten

A két világháború között Magyarországon felvirágzott a szerzetesi élet. Ez a korszakban megfigyelhető katolikus megújulás része és egyben egyik mozgatórugója is volt. Két tényezőben nyilvánult meg. Az egyik a már meglévő szerzetek számbeli növekedése és új szerzetek megjelenése, a másik pedig a szerzetesi aktivitás fokozódása, a szerzetesi szellem és fegyelem megszilárdulása. A szerzetesnők száma 1950-ig több mint háromszorosára emelkedett, ezen belül az angolkisasszonyok száma több mint másfélszeresére.¹ Számbeli növekedésük jele volt az önálló magyar rendtartomány megalakulása is 1938-ban.²

A két legfontosabb, legtöbb iskolával rendelkező női szerzet az angolkisasszonyok és az orsolyiták voltak.³ Az angolkisasszonyok a korszakban sorra alapították rendházaikat Zugligeten (1926), Nyíregyházán (1929), Klotildligeten (1937) és Észak-Erdély visszaszerzése után az erdélyi Élesden (1941). A házak mellett hamarosan intézeteket, gimnáziumokat és polgári iskolákat nyitottak.⁴ Ebbe a folyamatba illeszkedik tehát a klotildligeti házalapítás és mellette az iskola megnyitása is.

Ez a nagyarányú fejlődés indokolja a téma részletes feldolgozását, ami máig váratott magára, hiszen hiányoznak az egyes iskolák történetét bemutató tanulmányok. Ennek egyik oka, hogy a szerzetesrendek feloszlásával iratanyaguk szétszóródott, megsemmisült vagy hozzáférhetetlenné vált. Több monográfia tárgyalta egy-egy szerzetesi gimnázium történetét,⁵ az alsóbb iskolákra azonban nem

¹ GERGELY, 1999. 180, 193. skk. és SZÁNTÓ, 1988. 592–593.

² BEKE, 1992. II., 182.; az önálló rendtartomány megalakulását 1939-re teszi: DIÓS, 1993. 276.

³ GERGELY, 1999. 254.

⁴ PUSKELY, 1990. 103.

⁵ ld. pl. Mészáros István sorozatát a bencés gimnáziumokról: MÉSZÁROS, 1988., MÉSZÁROS, 1990., MÉSZÁROS, 1994a., MÉSZÁROS, 1994b. Női szerzet által fenntartott gimnáziumról: a megváltó nővérek Szent Margit Gimnáziumáról: SZÁLKA, 1991.

fordítottak kellő figyelmet. Önálló tanulmányok, sőt monográfia is született állami polgári iskolákról,⁶ az egyházi, szerzetesi fenntartásúak története azonban szinte feldolgozatlan.⁷

Általánosságban is elmondható, hogy kevés mű született a női szerzetek által fenntartott iskolákról. Annak ellenére, hogy az orszolyiták mellett a legnagyobb magyarországi tanítórend az angol-kisasszonyok szerzete volt, iskoláinak történetét szintén nem dolgozták még fel.⁸ A *Magyar Katolikus Lexikon* angol-kisasszonyokkal foglalkozó szócikke pedig meg sem említi a klotildligeti polgári iskolát.⁹

Mielőtt rátérnék az iskola történetének tárgyalására, röviden vázolni fogom az angol-kisasszonyok történetét, majd bemutatom a helyszínt, ahol az iskola működött.

Az angol-kisasszonyok

Az Angol-kisasszonyok Boldogságos Szűz Mária Intézete (Institutum Beatae Mariae Virginis) pápai jogú női tanító-nevelő kongregációt Mary Ward alapította, aki a katolikusüldözés elől menekült Angliából a kontinensre. Az volt a célja, hogy a hit terjesztését és védelmét segítse. 1609-ben a flandriai Saint Omer-ben alapította az első házat, kollégiumot és iskolát nyitott Angliából menekült katolikus nemesi családok leányai számára. Munkatársainak egy része visszatért Angliába, hogy a katolikus hit megmentéséért dolgozzon. Mary Ward az új közösség szabályainak mintájául a jezsuiták konstitúcióit választotta. Az új szerzetet közvetlenül a pápának szándékozott alárendelni, és nem lett volna a tagok számára klauzúra. Terveit ellenállás fogadta, és VIII. Orbán pápa 1631-ben feloszlatta a kongregációt. A következő évben azonban ismét

⁶ Állami polgári iskolák történetét feldolgozó művek: Általánosan legutóbb: SIMON, 1979.; Monográfiák: RUBINT, 1985., TÖLGYESI, 2000. (magánjellegű polgári iskoláról szól); vannak ezen kívül egyes települések teljes iskolatörténetét feldolgozó monográfiák is: pl. STIPKOVITS, 1996.; önálló tanulmányok: pl. NAGY, 1992. 331–355.

⁷ Csak egy önálló tanulmányt találtam, amely szerzetesi fenntartású polgári iskolával foglalkozik: TOMPAN, 1999. 96–121.

⁸ Az egyetlen ilyen tárgyú önálló tanulmány: SZITHA, 1990. 39–47.

⁹ DIÓS, 1993. 276.

engedélyezte a közösségi életet Rómában Mary Ward és társai számára, de eredeti tervein változtatnia kellett az alapítónőnek. Az alapszabályokat 1703-ban erősítette meg XI. Kelemen pápa, de a szerzetet csak 1877-ben hagyta jóvá IX. Pius pápa. A vatikáni Szerzetesi Kongregáció 1977-ben engedélyezte, hogy a szerzet a jezsuiták alapszabálya szerint éljen, ahogy Mary Ward már az alapításkor szerette volna.

Magyarországra Pázmány Péter hívta az angolkisasszonyokat. Az 1628-ban, Pozsonyban megnyílt ház alapításában maga Mary Ward is közreműködött. A szerzet 1631-es feloszlata miatt ez a ház is megszűnt. 1770-ben Mária Terézia hívta meg őket Budára, és ekkor az alapítás már tartósnak bizonyult. A közösség 1787-ben átköltözött a pesti Váci utcába. Itt nyitották meg 1856-ban az első magyar tanítóképzőt, majd a 20. század elején a Polgári Iskolai Tanárképzőt, 1917-ben pedig a Ward-kollégiumot. A 19. században alapították az egri, veszprémi és eperjesi házat és iskolát. 20. századi alapításairól fentebb esett szó.¹⁰ A társaság már 1922-ben kérte a veszprémi püspökön keresztül, hogy a püspöki kar járjon közben az önálló magyar provincia létrehozása érdekében. 1938-ra sikerült elérni, hogy a Szentszék intézkedésére létrejöjjön az önálló magyar tartomány, amely az osztrák, Sankt Pölten-i provinciából vált ki, de továbbra is a Sankt Pölten-i generalátus alá tartozott. Székhelye Budapesten volt. Az első magyar tartományfőnöknő Krigovszky M. Magdolna lett.¹¹

A helyszín: Klotildliget

1895-ben megnyílt az Esztergom–Budapest vasútvonal, és a kínáló lehetőséget kihasználva József Károly Habsburg főherceg piliscsabai uradalmából villatelkeket parcellázott ki a vasútvonal mellett. A kialakuló nyaralótelep feleségéről kapta a Klotildliget nevet. Főként a budapesti középosztály vásárolt itt nyaralót, de a piliscsabai katonai táborok közelsége miatt a katonai elit több tagja

¹⁰ PUSKELY, 1995. 49–51.

¹¹ BEKE, 1992. I., 95.; BEKE, 1992. II., 182.; A 18. században elszakadt mainzi és Sankt Pölten-i generalátusok 1953-ban egyesültek a római generalátussal. (PUSKELY, 1995. 49.)

is. A gyorsan fejlődő nyaralótelep 1925-ben vált el Piliscsabától és lett önálló kisközség. Neve ideiglenesen Klotildfalva, a következő évtől pedig Klotildliget lett. A Rákosi-rendszerben már kényelmetlen volt a Klotild főhercegnőre emlékeztető helynév, így 1949-ben a település nevét Pilisligetre változtatták. 1950-ben azután a nagyobb közigazgatási átalakítás keretében meg is szüntették az új rendszerben elítélendőnek és reakciónak vélt életformát és társadalmi réteget reprezentáló kisközséget.¹²

Klotildligeten helyi szinten játszódott le az a folyamat, amelyet országos méretekben fentebb vázoltam. 1898 és 1942 között öt szerzet telepedett le itt. 1898-ban a lazaristák vagy misszióspapok még a régi községrészen, Piliscsabán nyitották meg első magyarországi házukat. József Károly főherceg vadászbalesetben elhunyt László fia emlékére adta nekik vadászkastélyát és kápolnát építtetett mellé. 1905-ben a vincés nővérek, akik a lazaristák vezetése alatt állnak, már Klotildliget területén alapították meg házukat, amely néhány évig magyarországi központi házuk volt, azután pedig beteg nővérek otthonaként működött. A további három szerzet a két világháború között telepedett le. Az angolkisasszonyokról alább bővebben esik majd szó. A másik két szerzetet a tiszta levegő és az üdülés igénye motiválta, hogy itt vásároljanak maguknak házat. 1929-ben nyílt meg a Szent József Hospitium, amelyet egy egyesületen keresztül a Szentségi Jézus Szolgálói Kis Társasága nevű női szerzet működtetett. Ez hölgyüdülő volt és egyben a társaság magyarországi központi háza és novíciátusa. Végül 1942-ben a megváltós nővérek nyitottak Klotildligeten rendházat, amely a budapesti Szent Margit Intézet nyaralója is volt.¹³

Angolkisasszonyok Klotildligeten

Az angolkisasszonyok budapesti intézete Klotildligeten vásárolt telket és házat, amelyben 1937-ben kápolnát alakítottak ki és megnyitották a rendházat.¹⁴ Ez a rendházalapítás a fentebb vázolt országos és helyi folyamatokba illeszkedett bele, a szerzetesrendek korabeli

¹² GYALAY, 1997. 1160.

¹³ Schematismus, 1950. 78–80, 82, 87, 90.

¹⁴ SzfvPL No. 4512 – 2055/1937.

felvirágzásának egyik apró jele volt. Nyomós érv lehetett a házalapítás mellett a tiszta levegőn és szép természeti környezetben kívül az is, hogy a lazarista atyák elláthatták a nővérek lelki vezetésének feladatát, amint tették is ezt kezdettől fogva, egészen 1950-ig, a szerzetesrendek működésének betiltásáig.¹⁵ A letelepedés időben egybeesett egy másik folyamattal is. Eleinte Klotildligetnek főleg protestáns lakosai voltak, idővel azonban többségbe kerültek a katolikusok. A hívek lelkigondozását a rendházak kápolnáiban látták el, hamarosan felmerült azonban egy saját templom építésének igénye is. 1936-ban megalakult a Templomépítő Bizottság.¹⁶ 1937-ben pedig megszerveződött az önálló klotildligeti római katolikus egyházközség.¹⁷ Az egyházközség kiépítésének munkálataiba kapcsolódhatott tehát az angolkisasszonyok rendházának megnyitása.

A rendházban nemcsak nyaraltak a nővérek, hanem közösségi életük mellett újoncokat is felkészítettek a szerzetesi hivatásra. 1939-ben hat nővér készült örök fogadalomra Klotildligeten.¹⁸ Ekkoriban még csak nyáron lakták a nyaralót az angolkisasszonyok,¹⁹ 1940-ben azonban már hat nővér lakott itt Semsey Gizella vezetésével.²⁰ 1942-ben öt nővér és testvér újította meg Klotildligeten ideiglenes fogadalmát.²¹ A szerzetesi közösségre az iskola megnyitása után azért is szükség volt, hogy a nővérek lelkileg felkészülhessenek a nevelői munkára.

Az iskola megnyitása

Már 1938 nyarán kérték az angolkisasszonyok az egyházmegyei főtanfelügyelőtől,²² hogy magánjellegű polgári iskolát, azaz polgári iskolai előkészítő tanfolyamot²³ indíthassanak az 1938/39. tanévben. Egy hónap múlva azonban bejelentették, hogy nem tudják

¹⁵ SzfvPL No. 322N – 2162/1937., No. 7367K – 2716/1941., 839/1943., 954/1943., 1030/1946., 1216/1946.

¹⁶ SzfvPL No. 4512 – 2185/1936. A templom építési munkálatait 1941-ben kezdik majd el.

¹⁷ SzfvPL No. 4512 – 1099/1937.

¹⁸ SzfvPL No. 322 (vegyes) – 2071/1939.

¹⁹ SzfvPL No. 4512.sch. – 4594/1939.

²⁰ Schematismus, 1940. 100.

²¹ SzfvPL No. 7367K – 2035/1942.

megnyitni az iskolát, mert az Eucharisztikus Világkongresszus miatt későn hirdették meg a jelentkezést, és a gyerekek már beiratkoztak a szomszéd községbe.²⁴ Pilisvörösváron működött ugyanis egy állami polgári iskola, amelynek első osztályába Klotildligetről tizennégyen jártak be.²⁵ 1939 szeptemberében azonban a budapestvidéki tankerületi királyi főigazgató engedélyével már megindulhatott nyolc fiúval és kilenc lánnyal a polgári iskolai előkészítő tanfolyam első osztálya.²⁶ Fontos kérdés, hogy vajon mi volt az indoka az iskola megnyitásának.

Az intézmény nem volt előzmények nélküli, hiszen 1924-től néhány évig az irgalmas nővérek zárdájában már működött polgári iskolai előkészítő tanfolyam Klotildligeten.²⁷ Volt tehát lakossági igény az ilyen típusú iskola iránt, sőt tudjuk, hogy a helyi és környékbeli német ajkú lakosok kérték is az iskola felállítását.²⁸

Ezen kívül még két indok olvasható az iratokban. Az egyik, hogy beteg lányok a magaslati levegőjű, azaz szubalpin klímájú vidéken, gyógyító hatású környezetben folytathassák egy polgári leányiskolában tanulmányaikat. Az iskola azonban nem ezt a célt szolgálta. A másik indok, hogy a német ajkú és vallástalan vidéken a korszak neveléspolitikájának két alapelvét, a tanulók valláserkölcsei és hazafias nevelését²⁹ érvényre juttassák. Korabeli megfogalmazásban: *„az idegen nyelvszigeten, a minden tekintetben megbolygatott lelkeségű vidéken a mélyen vallásos érzésnek, a minden ízében magyar nemzeti gondolatnak őrhelyet építsen, hogy az onnan kikerült ifjúság Krisztus kezébe fogódzó hittel, izzó hazaszere-*

²² A katolikus polgári iskolákat ekkoriban egyházmegyei szinten irányították. 1943-tól kapcsolták be ezeket a központi irányításba, azaz a Katolikus Iskolai Főhatóság jogkörébe.

²³ Ez azt jelentette, hogy a tanulók vizsgáikat egy másik, nyilvánossági joggal rendelkező polgári iskolában teheték le.

²⁴ SzfvPL No. 4512.sch. – 4730/1938.

²⁵ SzfvPL No. 4512.sch – 4594/1939.

²⁶ SzfvPL No. 4512.sch – 5616/1939. Az első évfolyam létszámáról és nemek közötti arányáról különböző adataink vannak, én az iskola évkönyvének adatait fogadtam el. (Évkönyv, 1943. 31.)

²⁷ SzfvPL No. 4512.sch. – 108/1925.

²⁸ MOL K 501. 866. cs. 3. tétel Klotildligeti római katolikus polgári iskola, 154605/1942.

²⁹ Neveléstörténet, 1999. 612.

tettel legyen hűséges tagja a sokszor megpróbáltatott nemzetünknek.”³⁰ Ez az indok többször előkerült érvként, amikor a szerzet pénzt kért a minisztériumtól: „rendtagjaink hihetetlen erőfeszítéssel küzdenek ezen a németajkú és meglehetősen vallástalan vidéken. Ehhez a hazafias, szociális és kultúrmunkához kérem Nagyméltóságod kegyes támogatását.”³¹ Az érvelés hatásos volt, hiszen a minisztériumtól többször kapott anyagi támogatást a szerzet az iskola építéséhez. Shvoy Lajos székesfehérvári megyéspüspök is ezt az érvet hozta fel abban a levelében, amelyben támogatta, hogy nyilvánossági jogot kapjon az iskola: „az iskola igen szép missziót tölt be, amikor az erősen nemzetiségi jellegű vidéken hagyományos keresztény magyar szellemben neveli az ifjúságot.”³² Nyilvánvaló, hogy a minisztériumnál ilyen érveléssel, a hivatalos neveléspolitikai fráziszerű ismételtetésével lehetett célt érni. Ami a vallástalanságot illeti, az nem állja meg a helyét. Piliscsaba sváb és szlovák lakossága hagyományosan hívő katolikus volt, Klotildligeten pedig éppen ekkoriban kezdték el építeni az új katolikus templomot, ahogy már korábban említettem. Az viszont igaz, hogy az iskola tanulóinak nagy része nem tudott rendesen magyarul. Erről az iskola belső életét tárgyaló fejezetben részletesen fogok írni.

Az intézmény felállítását egyszerűen és természetesen okolta meg Krigovszky Magdolna, az angolkisasszonyok budapesti intézetének vezetője, az ekkoriban megalakuló önálló magyar rendtartomány elöljárója: „Nem szeretnénk, hogy házacskánk csak nyaralásra szolgáljon, hanem valami csekély apostoli munkát is szeretnénk kifejtteni azon a vidéken.”³³

Az iskola működése

1939 szeptemberében megindult tehát az oktatás, egyelőre polgári iskolai előkészítő tanfolyamként. A tanulók az angolkisasszonyok

³⁰ A budapestvidéki tankertületi királyi főigazgató jelentése az iskola létesítése, fenntartása és nyilvánossági joga tárgyában (Budapest, 1942. ápr. 20.). MOL K 501. 866. cs. 3. tétel Klotildliget, 148405/1942.

³¹ Dellamartina M. Anna klotildligeti főnöknő kérelme. MOL K 501. 866. cs. 3. tétel Klotildliget, 123172/1944.

³² MOL K 501. 866. cs. 3. tétel Klotildliget, 146106/1942.

³³ SzfvPL No. 4512.sch. – 4594/1939.

budapesti Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolájának gyakorló polgári iskolájában tehetők le vizsgáikat az 1939/40-es és az 1940/41-es tanévben.³⁴ Az intézmény szorosan kapcsolódott a budapesti rendházhoz és iskolákhoz, hiszen a klotildligeti ház is a budapesti létesítette. Ennek az volt az előnye, hogy a szerzet központi vezetésének közelében, figyelve középpontjában működött az intézmény, mivel 1939-től a magyar tartomány vezetését a budapesti ház főnöknője látta el.

Az 1941/42-es tanévben az iskola már „tudomásul vett iskolaként” működött, és utólag a minisztérium ideiglenesen megadta a nyilvánossági jogot az átmenetileg koedukált polgári leányiskolának azzal a kikötéssel, hogy a fiú testnevelési és mezőgazdasági órák megtartására férfi tanárt alkalmazzanak, és mihamarabb egészítsék ki a szertárakat és a könyvtárat.³⁵ Egy év múlva azután a végleges nyilvánossági jogot is megadták az iskolának.³⁶ Sikertült tehát megszerezni az engedélyt, mire az első évfolyam kijárta az iskolát.

Átmenetileg koedukált leányiskoláról volt szó, azonban a második évtől kezdve mindig többségben voltak a fiúk. Csak néhány osztály volt, amelybe valamivel többen jártak a lányok közül. A magántanulók között is több volt a fiú. A legtöbb magántanuló az 1943/44-es tanévben volt, ekkor az összes diák 20%-át tették ki. Az iskola tanulóinak létszáma egészen 1944-ig gyors ütemben nőtt: az első évben több mint háromszorosára, majd évenként másfélszerezésére. 1943/44-ben 214-en jártak az iskolába, a következő tanévben azonban már csak 104-en, ami egyértelműen annak a következménye volt, hogy Magyarországot is elérte a háború.³⁷

Az 1942/43-as tanévben az iskolába járók szüleinek nagy része kisiparos, az ipari segédszemélyzethez tartozó, kisbirtokos, kisbérelő vagy napszámos volt. Néhány gyermek szülője azonban nagyiparos, nagykereskedő, köztisztviselő, értelmiségi vagy tőkés volt. 1944/45-ben a legtöbb szülő kisiparos, mezőgazdasági napszámos, kiskereskedő. A statisztikánál figyelembe kell venni, hogy ha egy

³⁴ MOL K 501. 866. cs. 3. tétel Klotildliget, 72919/1940., 94751/1941.

³⁵ SzfvPL No. 4512.sch. – 4761/1942.

³⁶ MOL K 501. 866. cs. 3. tétel Klotildliget, 136208/1943.

³⁷ Évkönyv, 1945. 11. A részletes adatokat lásd a függelékben!

szülőnek több gyermeke is járt az iskolába, akkor a szülőt többször számolták, márpedig az alsóbb rétegek családjában általában több gyermek volt, mint a felsőbb rétegeknél. Megállapítható azonban, hogy a gyermekek szüleinek nagyobb része volt kisiparos, mint a többi foglalkozási ágban dolgozó, és a mezőgazdaságból élő szülők aránya is magas volt.

Összefügg a szülők foglalkozásával, hogy a tanulók mekkora része tudta kifizetni a teljes tandíjat, illetve hányan részesültek valamilyen tandíjkedvezményben. Annak ellenére, hogy az 1944/45-ös tanévben az 1942/43-as tanévhez viszonyítva a szülők között megnőtt a másoknál napszámosként, alacsonyabb bérért dolgozók aránya, a gyerekek döntő többsége továbbra is teljes tandíjat fizetett. Ez egyrészt a tandíj alacsony mértékét mutatja, másrészt pedig azt, hogy nem a diákok társadalmi összetétele változott meg, hanem szüleik szegényedtek el, hiszen a tanulók ugyanarról a környékről származtak az iskola fennállásának egész ideje alatt, amint azt az alábbi adatok bizonyítják.

Az 1942/43-as tanévben a tanulók 60%-a klotildligeti vagy piliscsabai volt, további 25%-uk pedig a környező vagy közeli településekről járt be. A legtöbben vasúton vagy autóbusszal utaztak, csak Tinnyéről és Pilisszántóról (ahonnan másképp nem is lehetett eljutni az iskolába) jártak át gyalog, Perbálról és Tinnyéről pedig kerékpárral. Négyen budapestiek voltak, két tanuló Biharból, egy pedig a Jászságból származott. Az angolkisasszonyok rendházában nyolcan, a lazaristáknál pedig hárman laktak internátusban, további három gyerek pedig kosztadónál lakott. Az 1944/45-ös tanévben már tizenketten laktak a nővéreknél, öten kosztadónál, de csak egy gyerek a lazarista atyáknál. A piliscsabaiak aránya 64%-ra emelkedett, további 19% pedig bejáró volt. A háborús viszonyok között nem meglepő, hogy csupán a környező településekről, Piliscséről, Pilisszántóról és Tinnyéről jártak be és csak gyalog. Két fővárosi és egy jászsági diákja volt ekkor az iskolának.³⁸ Összességében a tanulóknak 1943-ban 95%-a, 1945-ben pedig 97%-a származott Klotildligetről, Piliscsabáról vagy a környékről.³⁹ Ezek az adatok

³⁸ Évkönyv, 1943. 28–29., Évkönyv, 1945. 9–10.

³⁹ A környék alatt a Piliscsabával szomszédos településeket és a Piliscsaba és Esztergom között fekvő településeket értem.

világosan mutatják, hogy az iskola elsősorban a helyiek intézménye volt, és csak részben tekinthető kistérséginek. Figyelembe kell azonban venni, hogy a környéken több polgári iskola is működött, például a szomszédos Pilisvörösváron, így a gyerekek a hozzájuk közelebb fekvő iskolát választhatták.

A tanulók legnagyobb része római katolikus volt, az 1942/43-as tanévben egy evangélikus és hat református járt az iskolába, a reformátusok mind lányok voltak. Ez azonban úgy oszlott meg, hogy minden osztályban volt legalább egy református gyerek. 1944/45-ben viszont csak három református tanulója volt az iskolának, akik mindnyájan fiúk voltak.⁴⁰

A polgári iskola feladata az 1927-es törvény szerint, hogy a tanulóknak gyakorlati irányú általános műveltséget adjon, és vagy közvetlenül a gyakorlati életre, vagy középfokú szakiskolára készítse fel őket. Cél volt ezen kívül a művelt, magyar polgári háziasszonyok nevelése is.⁴¹ Ennek megfelelően alakult a klotildligeti iskolából kikerülő diákok élete is. Az első végzős osztályból, az 1942/43-as tanévben kereskedelmi középiskolába, postatanfolyamra, fémipari középiskolába vagy a katonasághoz mentek a tanulók. Az 1944/45-ben végzetek ipari és kereskedelmi pályára készültek, a lányok gazdasági és háztartási ismereteiket szerették volna bővíteni.⁴²

Az iskolaépület felépítése

Az új intézmény elhelyezésére új épületet kellett építeni. A nővérek erre a célra megvásárolták a házuk melletti telket.⁴³ A tervrajzokat és a költségvetést 1940-ben hagyták jóvá,⁴⁴ így megkezdődhetett az építkezés. Polgár István tervei alapján, Eidenpenz Mátyás vezetésével helyi kőművesek húzták fel a falakat. Így az építkezés munkát adott a piliscsabaiaknak, és fellendítette a helyi építőipart. A téglát a piliscsabai kegyúr, József főherceg szarvasi téglagyárából hozták,

⁴⁰ Évkönyv, 1943. 27–28., Évkönyv, 1945. 9.

⁴¹ SIMON, 1979. 65.

⁴² Évkönyv, 1943. 5., Évkönyv, 1945. 4.

⁴³ Visitatio, 1965. 10. gépelt kézirat a Klotildligeti Római Katolikus Plébánia Irattárában, kézírásos változata mikrofilmen: MOL X 7593. 21184. d.

⁴⁴ SzfvPL No. 4512.sch. – 4529A/1940.

de süttői mészkövet is felhasználtak.⁴⁵ Az építkezés teljes költsége 146.408 pengő volt, amelyből a növéreknek 136.000 pengő állt rendelkezésére. A minisztérium már a helyszíni szemlén megígért 10.000 pengő államsegélyt, amelyet később ki is utaltak. A tartományfőnöknő szerette volna, ha évenként kiutálnak 10.000 pengőt vagy legalább még ugyanennyit ad a minisztérium, és bár ezt ott elő is jegyezték, csak a már előbb említett összeg érkezett meg.⁴⁶ 1941. szeptember 28-án Shvoy Lajos székesfehérvári megyéspüspök már felszentelhette az új épületet, és ott meg is kezdődhetett a tanítás,⁴⁷ de még nem volt teljesen készen. A bentlakó lányok számára az angolkisasszonyok rendházában volt internátus, a fiúk pedig a lazarista rendházban lakhattak.⁴⁸ 1942-ben 20.000 pengőt kértek a befejezéshez a növérek, és 6000-et kaptak is a minisztériumtól.⁴⁹ 1944-re kiderült, hogy a kút nem képes ellátni az iskola vízszükségletét, és az iskolaudvart sem alakították még ki. A szerzet újabb 5000 pengő rendkívüli állami segélyben részesült a munkák elvégzésére, mivel a budapesti intézet anyagi segítsége nem volt elegendő.⁵⁰ Az iskola teljes befejezése, az iskolaudvar kialakítása azonban az államosításig nem sikerült. A hiányokra hívja fel a figyelmet az is, hogy amint már említettem, a nyilvánossági jog megadását a minisztérium a szertárak és a könyvtár kiegészítéséhez kötötte. Az 1944-es bombatámadások nem tettek kárt az iskolaépületben, a szovjet katonai megszállás azonban annál inkább. Az ifjúsági és a tanári könyvtár 38%-ban elpusztult, a kémiai és fizikai szertár állománya pedig 90%-ban megsemmisült. Megrongálták a vízvezetékeket, a világítást, az ajtókat, ablakokat, zárat. Az iskolai oktatás újraindulását leginkább a padok elpusztítása nehezítette. Az elhagyott piliscsabai katonai táborból sikerült padokat szerezni.⁵¹ Újra be kellett tehát rendezni az épületet, de 1945 után már másként folytatódott az oktatás, amelyről külön fejezetben fogok szólni.

⁴⁵ ERDŐSI, 1991. 8–9.

⁴⁶ MOL K 501. 866. cs. 3. tétel Klotildliget, 73120/1940., 73555/1940., 76665/1940.

⁴⁷ Uo. 148405/1942.

⁴⁸ Uo. 136208/1943.

⁴⁹ Uo. 154605/1942.

⁵⁰ MOL K 501. 866. cs. 3. tétel Klotildliget, 123172/1944.

⁵¹ Évkönyv 1945. 4.

Az illetékes tankerületi főigazgató a nyilvánossági jog megadásával kapcsolatban a következőképpen jellemezte az iskolát: „Az iskola belső élete kifogástalan irányban indul. Példásan lelkiismeretes nevelési és oktatási munka folyik. A tanárok felkészültsége jó, buzgalma példás. Az alacsony létszám mellett szinte egyénileg foglalkoznak a különben gyöngye összetételű tanulói anyaggal. Nemzeti szempontból is értékes nevelési munkát végeznek. A magyar nyelvkészség és helyesírás hiányosságai mellett az általános tanulmányi eredmény általában megnyugtató, több szempontból jó.”⁵² Egy év múlva már keményebb kritikát fogalmazott meg a főigazgató: „A tanulók tanulmányi eredményének biztosítása érdekében a tanári testület példaadó szorgalmat fejt ki, mert a tanulók összetétele nagyon gyöngye, értelmi szintje alacsony s a vegyes tannyelvű népiskolai oktatás miatt magyar nyelvi tudásuk és készségük is hiányos. Az eredmények mérlegelése és osztályozása egyes tárgyakból a magyar nyelvvel küszködő tanulóknál [...] jóindulatúan elnéző. A szigorúbb tárgyilagosság azonban megállapíthatóan fokozódik.”⁵³ A két kritizált pont a gyenge képesség és a magyar nyelv nem kellő ismerete volt. A kérdéses, 1942/43-as tanév iratait vizsgálva kitűnik, hogy a tanulók adottságaival az osztályfőnökök is tisztában voltak. Az első, második és negyedik osztály osztályfőnökei is úgy nyilatkoztak a tanári értekezleteken, hogy osztályuk gyenge képességű. A második osztály osztályfőnöke mondta: „Az osztály legnagyobb részben gyenge tehetségű tanulókból áll, akiknek nagy erőfeszítésbe kerül a közepes névóra való törekvés is. Szorgalom, igyekezet sokban van, de kevés az önbizalom s nem mutat a feleletük. Kifejezőképességük csekély, sokat küzdenek a magyar nyelvvel.”⁵⁴ A negyedik osztály osztályfőnöke a következőket mondta: „A tanulmányi eredmény az osztály gyenge szellemi összetételének megfelelően gyatra. Sokan kapnak intőt és róvót gyenge helyesírásukért és mennyiség-

⁵² ld. 30. jegyz.

⁵³ A budapestvidéki tankerületi királyi főigazgató jelentése az iskola megvizsgálásáról a nyilvánossági jog végleges megadása miatt (1943. ápr. 24.). MOL K 501. 866. cs. 3. tétel Klotildliget, 136208/1943.

⁵⁴ Az 1943. június 5-én megtartott második félévi osztályozó értekező jegyzőkönyve. SzfvPL No. 4512.sch. – 4648/1943.

tanban tanúsított rossz előmeneteliükért. Jeles előmenetelű tanuló nincsen, néhány jó rendűn kívül a zöme elégséges és elégtelen. Az osztálynak több mint 50%-a intót kapott. Az erős serkentés remélhetőleg nagyobb szorgalomra fogja bírni az osztályt.”⁵⁵ Az igazgató pedig összefoglalóan megjegyezte: „A tanulók előmenetelében a második félévben kevés javulás volt tapasztalható.”⁵⁶ A gyenge teljesítmény mögött több tényező húzódhat meg. Az egyik ok a magyar nyelv nem kellő szintű ismerete, amit a tankerületi főigazgató is kifogásolt. A már idézett osztályfőnökön kívül az első osztály osztályfőnöke is azt mondta diákjairól, hogy „a tanulók nagy része német és tót anyanyelvű s így nem bírják tökéletesen a magyar nyelvet”.⁵⁷ Egy másik tanár pedig „a magyar helyesírást kifogásolja a tanulóknál. Keveset beszélnek magyarul, ami nagyon meglátszik a legkisebb dolgozataikon is.”⁵⁸ A gyerekek tehát egymás között és otthon németül vagy szlovákul beszéltek. Nem meglepő, hogy a helyesírás és a magyar nyelvi kifejezőképesség terén produkáltak a legrosszabb eredményeket. A kérdéses, 1942/43-as tanévben 44% volt a német anyanyelvű és 15% a szlovák anyanyelvű diákok aránya.⁵⁹ Egyéb okok is szerepet játszottak a gyenge teljesítményben. A harmadik osztály osztályfőnöke sosem beszélt osztálya tehetségéről, azonban részletesen ismertette a gyerekek magánéleti problémáit: „Az osztály fiúnövendégeit nagyon lefoglalja a sok leventeszolgálat, különféle gyakorlatok, melyek egész délutánokat vesznek igénybe. A hét különböző napjain be vannak osztva összeírások végzésére, valamint folyóiratok gyűjtésére. Nagy kedvvel és kitarással dolgoznak, de sokszor a tanulás rovására. – A leánynövendékek sokszor helyettesítik a harctéren küzdő édesapjuk munkaterét betöltő édesanyjukat. Különféle házimunkák várnak otthon rájuk. Ezt szívesen végzik, de kevés idejük marad a tanulásra. A legtöbb háztartásban nem tartanak háztartási alkalmazottat, s így a fejlődő gyermekekkel végeztetik a munkákat. A gyengén táplált szervezet

⁵⁵ Az 1943. április 29-i ellenőrző értekezlet jegyzőkönyve. SzfvPL No. 4512.sch. – 4500/1943.

⁵⁶ ld. 54. jegyz.

⁵⁷ ld. 55. jegyz.

⁵⁸ Az 1942. október 22-i nevelési tárgyú értekezlet jegyzőkönyve. SzfvPL No. 4512.sch. – 5384/1942.

⁵⁹ Évkönyv, 1943. 27.

megsínyli ezt. Vannak, akik idegen házakban segítenek, csak hogy az otthoniakon segítsenek. Ezek még kevésbé bírják a tanulást.”⁶⁰ „A fejlődéssel járó gyöngeségen kívül 2 esetben tudóbajra való hajlam mutatkozott. A gyöngye táplálkozás erősen meglátszik e két növendéken.”⁶¹ Ráadásul az iskolaév megrövidítése miatt gyorsabban kellett haladniuk az anyagban, ami külön megterhelést jelentett.⁶² A negyedik osztály gyenge teljesítményében azonban az is szerepet játszhatott, hogy ez volt az iskola első, induló osztálya, amelynél még nem lehetett annyira megválogatni, hogy kit vesznek fel.

A fegyelem szempontjából két kérdést vizsgállok meg. Az egyik, hogy mit követeltek a gyerekektől, a másik, hogy milyen kihágásokat ítélték súlyosnak az intézményben.

A negyedik osztály osztályfőnöke katonás fegyelmet követelt meg. A leventeoktatás miatt ez a fiúknak nem is lehetett újdonság. Az osztályfőnök így jellemezte osztályát: „Az osztály fegyelmi állapota javuló irányt mutat. A tanulók katonásan köszönnek és tízpercekben a kívánt és közösen megbeszélt rendben sétálnak. Még mindig kívánalmak merülnek fel az iskolából való hazatérés alatti viselkedésre. Az egy irányba haladó tanulók egy-egy jobb magaviseletű tanuló vezetésével mennek.”⁶³ Egy hónap múlva elégedetten jegyezte meg, hogy „a fiúk magatartása katonásabb, a lányoké komolyabb.”⁶⁴ Az egész iskolára jellemző, hogy a vizsgált tanévben az igazgató egységesítette a viselkedéssel kapcsolatos szabályokat, és a tanároktól is a lehető legnagyobb pontosságot és az óravázlatok pontos elkészítését követelte meg.⁶⁵

A súlyosnak ítélt vétségek elkövetői mind fiúk voltak. A vétségek között a következőket találjuk: hamisította az apja nevét az ellenőrzőjébe, hazudozás, fegyelmezetlenség, lopás, hanyagság. A fegyelmi vétségek mögött is az egyik esetben az állt, hogy a tanulóknak sokat kellett otthon dolgoznia a gazdaságban és a népes, szűk

⁶⁰ ld. 55. jegyz.

⁶¹ Az 1943. február 22-i félévi osztályozó értekezlet jegyzőkönyve. SzfvPL No. 4512.sch. – 4252/1943.

⁶² ld. 54. jegyz.

⁶³ ld. 55. jegyz.

⁶⁴ ld. 54. jegyz.

⁶⁵ Az 1942. szeptember 29-i módszeres értekezlet jegyzőkönyve. SzfvPL No. 4512.sch. – 5294/1942.

otthonban nem tudott tanulni.⁶⁶ Két tanulót távolítottak el a vizsgált félévben. Egyikük gyümölcsöt lopott, kerítést tört ki, állandóan későn járt iskolába, leckéjét nem készítette el, ráadásul társai között követői akadtak. A másik gyerek obszcén viselkedése és beszéde negatívan hatott az osztályra, és a tekintély tisztelete ellen is vétett.⁶⁷ A legsúlyosabbnak tehát azt ítélték az iskola nevelői, ha egy gyerek viselkedésével rossz példát mutatott és követőkre talált osztályában.

Több ifjúsági egyesület is működött az iskolában. A Mária Kongregációt azért alakították meg a tanárok, hogy a végzős diákok továbbra is kapcsolatban maradjanak az iskolával. A fiúk tornatanára a növendékeinek alakított sportkört.⁶⁸ A Szívgyárda vezetői Lindmayer István lazarista hittanár atya és Legeza M. Ilona nővér voltak. A Szívgyárda hetenként tartotta gyűléseit. Ezeken imádkoztak, közösen énekeltek, szavaltak, kisebb jeleneteket adtak elő, játszottak és a gyűlésekre készített dolgozataikat olvasták fel a gyerekek az atya vezetésével.⁶⁹ A gyűléseken két gyakori téma volt: az egyik az engesztelés, a másik a rászorultak segítése. A pápa által szorgalmazott engesztelést a gyerekek gyakori gyónással és szentáldozással, valamint kilencedek imádkozásával végezték. A vallásos nevelés csúcspontja volt, amikor 1943. május 1-jén a tanulók felajánlották magukat iskolájukkal együtt Szűz Mária Szeplőtelen Szívének és utána gyertyás körmenetet tartottak. A Szívgyárda kereitei között szociális nevelés is folyt. A tagok teadélután rendeztek tombolával, amelynek jövedelmét a Vöröskeresztbe küldték az elesett katonák hozzátartozóinak megsegítésére. A szegény családoknak és a harctéren küzdő katonáknak is eljuttatták a *Szív* újságot. A katonáknak szeretetsomagokat is küldtek. A missziókat sztaniol, bélyeg és narancshéj gyűjtésével támogatták. A szociális nevelésre nemcsak a diákkörökben, hanem az iskola életének más területein is nagy hangsúlyt fektettek. A karácsonyi bazár bevételeiből a szegény tanulók kirándulásainak költségeit fedezték. A jó tanulók fog-

⁶⁶ ld. 55. jegyz.

⁶⁷ SzfvPL No. 4512.sch. – 4359/1943.

⁶⁸ Az 1943. március 4-i módszeres értekezlet jegyzőkönyve. SzfvPL No. 4512.sch. – 4247/1943.

⁶⁹ Az 1942. november 26-i ellenőrző értekezlet jegyzőkönyve. SzfvPL No. 4512.sch. – 5493/1942.

lalkoztak a gyenge képességűekkel, a gyerekek megosztották egymással tízórajukat. A használt tankönyveket továbbadták a következő osztálynak. Az elhunyt szülők temetésére koszorút vittek az osztálytársak és lelki üdvükért szentmisét mondtak.⁷⁰

A Prohászka Ottokár Önképzőkört a harmadik osztály osztályfőnöke, Tóth M. Ilona nővér vezette. Igyekezett a kör gyűléseit tematikusan megszervezni, hogy minden tantárgy és gyakorlati kérdés előkerüljön. A fellépést és a kifejezőkészséget fejlesztette ez a tevékenység. A vezető nagyon meg volt elégedve a kör tagjainak szorgalmával.⁷¹ Az önképzőkör vers- és prózamondó versenyt rendezett, de a diákok rajzban, műsorok készítésében és éneklésben is kitűntek. Az 1942/43-as évkönyv közölte Drevenka Antal második osztályos tanuló *Járór vagyok* című versét, amely a *Magyar Cserkészben* is megjelent. A költő egy, az orosz fronton szolgáló katona szerepébe képzeleli magát. A fontvonalon átkelve igyekszik kikémlelni az ellenséget. „*A hóba lapulok, mert jön az őr, / Szinte magától kezembem van a tör. / Felugrok, törömet belédöföm! / Meghalt! Egy kissé hóval elfödöm*” – szól a költemény.⁷² A katona észreveszi, hogy a házban egy magyar katonát vallatnak, belő az ablakon, majd a zűrzavarban elmenekül bajtársával, de közben megsebesül. „*Másnap kihallgatáson állok. / Vitézségi érmemet várom. / A fiúk isznak, hogy boldog legyek, / Mindenki azt mondja: »Vitéz gyerek!«*”⁷³ Ebből is látszik, hogy a harmincas évektől az állami neveléspolitikát két fő elve, a valláserkölcsi és a nemzeti nevelés közül az utóbbi került előtérbe,⁷⁴ még az egyházi iskolákban is. Az ebben az időben már súlyos vereséget szenvedő, szovjet fronton harcoló magyar katonák példaként álltak a fiatal fiúk előtt.

A tanulmányi kirándulások, részben anyagi okokból, részben pedig a kedvező természeti adottságok miatt leginkább a közeli erdőkbe, a helyi, a piliscsévi községi erdőbe vagy a Nagyszénás-hegyre vezettek. Többször kirándultak Budapestre is. Máriaremetére zarándokoltak, megnézték a Szentföldi Múzeumot, az Állatkeretet. Szórakoztak a Hungária Parkban, jártak a Margit-szigeten.

⁷⁰ Évkönyv, 1943. 11–12, 19.

⁷¹ ld. 61. jegyz.

⁷² Évkönyv, 1943. 20.

⁷³ Évkönyv, 1943. 20.

⁷⁴ Neveléstörténet, 1999. 630.

Megnéztek egy színdarabot a Madách Színházban és imádkoztak a Szent István Bazilikában. Ezek a programok más iskolákban is hasonlóak voltak.⁷⁵

December és április között havonta egy, de néha több filmet is vetítettek a gyerekeknek. A *Leányálmok*, *Fehér hajó*, *Alcazár*, *Csipkerózsika*, *Megfagyott gyermek*, *Bismarck*, *Hamis eskü* című filmek többségükben inkább szórakoztatóak voltak, mint oktatási vagy nevelési célt szolgáltak.⁷⁶ Emellett azonban a faliújságra kirakott képekkel és újságcikkekkel igyekeztek szélesíteni a tanulók látókörét, és felhívták figyelmüket egyes rádióadásokra.⁷⁷

Az 1944–1945-ös események

Az 1944-es és 1945-ös év során a nővéreknek és az iskolának számtalan nehézséggel kellett szembenéznie, ami nyilvánvalóan összefüggött a politikai viszonyok változásával és azzal, hogy a háború elérte Magyarországot.

1944 tavaszán az Iparügyi Minisztérium lefoglalta az iskola épületét.⁷⁸ A tanítást azonban nem hagyták abba. Októberben a gyakori légiriadók miatt az órákat délutánra kellett áttenni, október 29-től pedig a vallás- és közoktatásügyi miniszter további intézkedésig ideiglenes szünetet rendelt el.⁷⁹ Novemberben magyar katonai híradós csoport költözött az iskola épületébe, akikkel a nővérek jó kapcsolatot alakítottak ki. Ezek a katonák a szovjetek közeledtének hírére elmenekültek.⁸⁰ December 25-én érték el a szovjet csapatok Piliscsabát, és reggel 7 órakor rövid ellenállás után el is foglalták a községet.⁸¹ Délután jelentek meg az első katonák az angolkisasszonyok rendházában, és estére már 16–18-an voltak. A katonák alaposan leítették magukat, és azt kérdezték, hol alszanak a nővérek. Este 6-kor egy tiszt berontott a kápolnába, felugrott az oltár lépcsőjére és fegyverrel arra kényszerítette a nővéreket, hogy men-

⁷⁵ Évkönyv, 1943. 12–13., MÉSZÁROS, 2000. 261.

⁷⁶ Évkönyv, 1943. 7–9.

⁷⁷ SzfvPL No. 4512.sch. – 5294/1942.

⁷⁸ SzfvPL No. 7367K – 1247/1944.

⁷⁹ Évkönyv, 1945. 1.

⁸⁰ Krónika, 1945.

⁸¹ UNGVÁRY, 1998. 57.

jenek fel az emeletre. Egy másik szovjet tiszt mentette meg őket, és bezárkóztak az egyik emeleti szobába. A következő reggelen átmentek az irgalmas nővérek zárdájába, és onnan csak 1945. április 5-én költöztek vissza. Az iskolaépületben ez alatt az idő alatt szovjet elsősegélynyújtó kórház működött.⁸² Az irgalmas nővérek zárdájába kb. 400 nő menekült. A piliscsabai plébános, dr. Janisch Mihály, aki lazarista tartományfőnök is volt, egy oroszul tudó rendtársával a szovjet parancsnoktól kért védelmet a zárdák számára. A parancsnok két tisztet és őrséget helyezett el az irgalmas nővéreknél, akik megvédték a nőket. „5 hétig Timosenko kapitány, a marsall unokaöccse, igen finom és jó szívű férfi, volt a zárdába. Minden orosz katonát kikergetett, ha jöttek. Mikor el kellett mennie, a nővérek meg is siratták” – írta az eseményekről Janisch Mihály.⁸³ Tyimosenko kapitány Szemjon Konsztantyinovics Tyimosenko szovjet marsall unokaöccse volt, aki ekkoriban a 2., a 3. és a 4. Ukrán Front hadmozgásait koordinálta.⁸⁴

Általános iskola

1945. augusztus 18-án jelent meg a 6650. számú miniszterelnöki rendelet a kötelező 8 osztályos általános iskolák megszervezéséről. A Magyar Katolikus Püspöki Kar szeptember 12-i körlevelében a miniszterelnöki rendeletet a katolikus iskolákra vonatkozóan is életbe léptette, azaz az 1945/46-os tanévben ezeket az iskolákat is át kellett szervezni általános iskolákká.⁸⁵

Klotildligeten az általános iskola megszervezése tanárhiány és elnéptelenedés miatt először nem sikerült. A piliscsabai általános iskola a lakosság csökkenése miatt nem tudott kellő számú tanulót átadni, így a nővérek nem tudták kiépíteni az alsó tagozatot.⁸⁶ Az okozott problémát, hogy a németek kitelepítése jelentősen megváltoztatta Piliscsaba népességi viszonyait. Az elnéptelenedés miatt a nővérek meg akarták szüntetni a polgári iskolát is, és helyette bent-

⁸² Krónika, 1945.

⁸³ Janisch Mihály jelentése a püspöknek Piliscsaba hitélete tárgyában. SzfvPL No. 4512 – 30/1945.

⁸⁴ SIPOS, 1997. 453.

⁸⁵ MÉSZÁROS, 1989. 34. skk.

⁸⁶ SzfvPL No. 4512A.sch. – 5710/1946.

lakásos elemi iskolát kívántak nyitni betegeskedő fővárosi gyermekeknek.⁸⁷ A szülők, növendékek és a helyi elemi iskola igazgatója hiába kérte a tartományfőnöknőt, hogy változtassa meg döntését. Ekkor a püspökhöz fordult a piliscsabai plébánia adminisztrátora és egy szülő. Leveleikben azzal érveltek, hogy a kitelepített németek helyére érkező új telepésekkel a tanulók létszáma nemhogy csökkenne, de még nőni is fog.⁸⁸ A püspök a levelek hatására maga is azt kérte a tartományfőnöknőtől, hogy ne szüntesse meg az iskolát. Az ő kérését pedig már nem lehetett visszautasítani. A tartományfőnöknő végül is úgy döntött, hogy nem szüntetik meg a polgári iskolát, csak leépítik, azaz nem nyitnak első osztályt. Megjegyezte azonban a püspöknek írt válaszlevelében, hogy az elnéptelenedésnél is súlyosabb probléma a tanárhány, mivel a rendtagokra máshol van szükség.⁸⁹ Mindkét probléma megoldódott egy éven belül. A helyi szülők aláírásukkal kötelezték magukat, hogy gyermekeiket a megszervezendő általános iskolába fogják járatni, a romániai Élesden lévő rendházból pedig vissza kellett térniük Magyarországra a nővéreknek.⁹⁰ Az általános iskola leendő igazgatója, Kurzenreiter M. Margit nővér is az élesdi rendházból jött vissza, korábban már tanított Klotildligeten.⁹¹

Ekkoriban azonban egy újabb probléma merült fel. A piliscsabai és a pilisvörösvári általános iskola igazgatója propagandát folytatott a létesítendő iskola ellen. A piliscsabai igazgató és tantestület attól félt, hogy az új iskola miatt kevés lesz a tanuló, és el kell bocsátani tanárokat. Ezenkívül azért is sérelmezték, mert előzetesen nem kérdezték meg őket az iskola felállításáról. A piliscsabai igazgató, Medvedt Ede volt a helyi kántor, egyben a piliscsabai és a klotildligeti egyházközség jegyzője is. Ferenczy Pál lazarista atya, klotildligeti lelkész, szókimondó ember lévén, korábban szemére vetette, hogy előző meggyőzésével szemben baloldali lett és ezért köpö-

⁸⁷ SzfvPL No. 4512.sch. – 4666/1946.

⁸⁸ A németek helyére mezőkövesdi, szolnoki és rákóczipalvai szegényparasztok költöztek. Néhány hónappal később a helyi szlovákok áttelepülése és a felvidéki magyarok beköltözése változtatott a lakosság összetételén. (DOBROVITSNÉ, 1970. 11.)

⁸⁹ SzfvPL No. 4512.sch. – 4730/1946., 4775/1946.

⁹⁰ SzfvPL No. 4512A.sch. – 4579/1947.

⁹¹ SzfvPL No. 4512.sch. – 5329/1947.

nyegforgató. Személyes ellentét volt tehát közöttük, sőt az egész ügyet egyesek a piliscsabai és a klotildligeti egyházközség ellentétéként fogták fel.⁹² A szülők azonban eldöntötték a kérdést, amikor aláírásukkal kötelezték magukat, hogy gyermekeiket az új iskolába fogják iratni.

A katolikus általános iskola tehát az 1947/48-as tanévben megkezdte működését, részben osztott alsó tagozattal és osztott felső tagozattal, 148 diákkal. Nehézséget okozott a tankönyvek hiánya, és az, hogy a szülőkkel közösen megállapított tandíjat sem tudta fizetni sok szülő, így a tanulók 50%-a szinte tandíjmentes volt. A legtöbb pénzt a világi tanárok fizetése és az iskola felszerelése emésztette fel. A pénzügyi gondokat új állások szervezésével igyekeztek megoldani.⁹³ Nem kellett azonban sokáig törni a fejüket ilyen problémákon, mert a következő évben államosították az iskolákat.

Az iskola államosítása

Ortutay Gyula kiszgazda miniszter 1948. április végén bejelentette az egyházi iskolák államosításának szándékát, május 15-én pedig már a törvénytervezetről tartott sajtótájékoztatót.⁹⁴ A püspöki kar még május 11-én körlevélben tudatta álláspontját, és kérte a hívek támogatását az államosítással szemben. Az áprilisi bejelentés után mindkét oldalon elkezdődött a küzdelem a sajtóban, gyűléseken, aláírásgyűjtések, agitációk formájában.⁹⁵ Több mint 500 város és falu tiltakozott a miniszternél levélben vagy táviratban az egyházi iskolákat ért támadások és az államosítás ellen.⁹⁶ A másik oldal is erőteljes kampányt folytatott, élvezve a helyi pártszervek és községi elöljáróságok támogatását.⁹⁷ Klotildligeten is tüntettek a szülők az iskola államosítása ellen. Erre az MKP helyi szervezete, piliscsabai tanítók és klotildligeti lakosok tömeggyűlést szerveztek, amelyen az államosítás előnyeit fejtegették.⁹⁸ Pócspeletriben június 3-án este a

⁹² SzfvPL No. 4512A.sch. – 4579/1947. és No. 4512A – 1397/1947.

⁹³ SzfvPL No. 4512A.sch. – 5094/1947.

⁹⁴ GERGELY, 1985. 63.

⁹⁵ MÉSZÁROS, 1989. 131–161.

⁹⁶ MINDSZENTY, 1989. 207.

⁹⁷ MÉSZÁROS, 1989. 158.

⁹⁸ DOBROVITSNÉ, 1970. 102.

községi képviselőtestület azért gyűlt össze, hogy a helyi katolikus iskolával kapcsolatban állást foglaljon. Előre lehetett tudni, hogy felsőbb utasításra az államosítást fogják támogatni. A községháza előtt összegyűlt lakosság az államosítás ellen tiltakozva várta a döntést. A két helyi rendőr felszólította az embereket, hogy menjenek haza, de azok nem tettek eleget a felszólításnak. A tömegben az egyik rendőr saját puskájával halálra sebezte magát. Az eset kivizsgálására Budapestről érkeztek nyomozók. Háromnapos hallgatás után, június 6-án jelent meg a belügyminisztérium közleménye, amely szerint a plébános felbujtására a községi segédjegyző lőtte le a rendőrt. Június 10–11-én rögtönítélő bíróság halálra ítélte a segédjegyzőt és azonnal ki is végezték. A plébános életfogytiglani börtönbüntetést kapott. A történeteket az állami propaganda jól ki tudta használni, és innentől kezdve felgyorsultak az események. Zár alá vették az egyházi iskolák ingó és ingatlan vagyonát és benyújtották a parlamentben az államosítási törvényjavaslatot. A püspöki kar már június 7-i ülésén, előre látva a törvény elfogadását, megtiltotta a szerzeteseknek és papoknak, hogy az államosított iskolákban tanítsanak, aminek nagy többségük eleget is tett. Június 16-án azután az országgyűlés elfogadta az iskolák államosításáról szóló 1948:XXXIII. törvénycikket.⁹⁹ A klotildligeti iskolát a piliscsabai alá rendelték, azaz csak alsó tagozata volt, a felső tagozatosok pedig a piliscsabai iskolába mint körzeti iskolába jártak egészen 1956 szeptemberéig.¹⁰⁰ Az az ember, Medvedt Ede, a piliscsabai igazgató lett az iskola vezetője, aki egy évvel korábban hevesen ellenezte az intézmény létrejöttét.

Az iskolák államosításáról szóló törvényhez tartozó végrehajtási rendelet megengedte, hogy ha az államosított iskola helyiségeit nem csak tanítási célra használták, továbbra is használhatják más célra, ameddig a máshol való elhelyezésről nem gondoskodnak.¹⁰¹ Mégsem lehetett ezután diákmisét tartani az iskola kápolnájában. A helyiség ugyanis úgy volt kialakítva, hogy a szentélyt eltolható fafalak segítségével, két tanterem egybenyitásával lehetett kápolná-

⁹⁹ GERGELY, 1985. 67. skk., MÉSZÁROS, 1989. 159–175., MINDSZENTY, 1989. 205–209.

¹⁰⁰ DOBROVITSNÉ, 1970. 113. Az iskolát államosító rendelet: 2700/1949. V.K.M. eln. sz.

¹⁰¹ 8000/1948. VKM-rendelet 8. § (3) In: *Magyar Közlöny*, 1948. 1458.

vá bővíteni az istentiszteletek időtartamára. Az igazgató azonban ezt a két tantermet lezáratta, a szentély használatának engedélyezése pedig önmagában nem volt elég.¹⁰² A diákmiséket ezután a pilisligeti templomban tartották.

1949 szeptemberében az Elnöki Tanács 5/1949. számú törvényerejű rendelete megszüntette a kötelező vallásoktatást a magyar iskolákban. Ezzel összefüggésben vették le az akkor már pilisligetinek nevezett iskola tantermeinek faláról is a keresztet. A helyi lelkes, Hír Antal lazarista atya tiltakozott ez ellen az iskola igazgatójánál, de eredménytelenül.¹⁰³ Ha az igazgató eleget tesz a tiltakozásnak és visszahelyezi a keresztet, legjobb esetben is állásának elvesztésével fizetett volna érte.

Az említett két eset tragikumában rejlett, hogy egy olyan, válását gyakorló katolikus ember volt ekkor az iskola igazgatója, aki évtizedeken keresztül kántor és jegyző volt a piliscsabai és klotildligeti egyházközségekben.

Az iskola államosításával kapcsolatos viták évekig elhúzódtak. 1948. szeptember 16-án a helyszínen bizottság tárgyalta az angolkisasszonyokkal, és a klotildligeti ingatlanok megosztására tett javaslatot a minisztériumnak. Mivel a minisztériumtól nem érkezett válasz, a helyi kéttagú államosító bizottság 1950. február 4-én úgy döntött, hogy nemcsak az iskolaépületet, hanem a nővérek minden ingó és ingatlan vagyonát is államosítják. Arra hivatkoztak, hogy a többi épület tanítói lakás volt, a telkek pedig az iskola fenntartására szolgáltak. Egyébként is az angolkisasszonyoknak mint tanítórendnek a gyermekek nevelése lett volna a feladata, az államosítás után azonban nem akartak tovább tanítani. Ezenkívül az iskolának a többi épületre is szüksége volt, hogy tanulószobákat, úttörő otthonokat alakítson ki, és a jövőben bentlakásos általános iskolává válhasson. *„Tekintettel arra is, hogy az angolkisasszonyok itt léte a növendékek nevelésére káros hatással lenne annyiban, hogy az iskola növendékeit érintkezés folytán nem a mai kor szelleméhez méltó irányítást adnának (!) itt létük káros a nevelés tekinteté-*

¹⁰² SzfvPL No. 4512A – 2716/1949.

¹⁰³ SzfvPL No. 4512A – 2721/1949.

ben.”¹⁰⁴ A nővérek által az iskolából elvitt ingóságokat pedig visszakövetelik, és ha nem kapják meg, büntetőfeljelentést tesznek a nővérek ellen. Az angolkisasszonyok természetesen fellebbezést nyújtottak be a minisztériumhoz és továbbra is a rendházban éltek. Arra hivatkoztak, hogy a törvény és végrehajtási rendelete csak az iskolákat és tanulóotthonokat államosította, a többi épületet és területet azonban meghagyták a szerzeteseknek; a rendház már az iskola létesítése előtt is megvolt, a szerzetestanárok pedig nem tanítói lakásban, hanem rendházban laktak. Ezenkívül rendi bútorokat vittek el az iskolaépületből, amelyeket csak ideiglenesen tároltak az igazgatói irodában.¹⁰⁵

A kérdést vizsgálva először is meg kell jegyeznünk, hogy nem arról volt szó, hogy az angolkisasszonyok nem akartak tanítani az államosítás után. Igaz ugyan, hogy az államosításról szóló törvény szerint az állam átveszi az alkalmazottakat,¹⁰⁶ de amint már korábban említettem, a püspöki kar a hittanárok kivételével megtiltotta a szerzetestanároknak, hogy az államosított iskolákban tanítsanak.¹⁰⁷ Másrészt a törvény 3.§. (1) kimondja: *„Azoknak a kisdédóvóknak, iskoláknak és tanulóotthonoknak, amelyeknek fenntartását az 1.§. rendelkezése alapján az állam veszi át, épülete, berendezése, felszerelése és a kisdédóvoda, az iskola fenntartását szolgáló egyéb vagyona (tanítói föld, lakás, stb.), mint közművelődési célvagyon, az állam tulajdonába megy át.”*¹⁰⁸ Csakhogy ebben az esetben nem tanítói lakásról volt szó. Az természetesen nehezen választható szét, hogy mi szolgált az iskola fenntartására és mi a nővérek ellátására, hiszen a nővérek feladata a tanítás volt. Ugyanígy nehezen volt szétválasztható, hogy a rendház melyik része szolgált rendház céljára és melyik része volt tanulóotthon. A törvény végrehajtásáról szóló miniszteri rendelet pedig, amire a nővérek fellebbezésükben hivatkoztak is, kivételt tesz: *„Nem veszi át az állam az egyébként a törvény 1.§. (1) bekezdése alá eső tanulóotthonnak azt a részét,*

¹⁰⁴ A kéttagú államosító bizottság jegyzőkönyve (1950. február 4.). MOL XIX-I-1-n 75. doboz 1215-46P/1950. Pilisligeti volt r. kat. iskola

¹⁰⁵ Krigovszky Magdolna tartományfőnöknő fellebbezése (1950. február 11.) MOL XIX-I-1-n 75. doboz 1215-46P/1950. Pilisligeti volt r. kat. iskola

¹⁰⁶ 1948:XXXIII. 2.§. In: CJH, 203.

¹⁰⁷ GERGELY, 1985. 67.

¹⁰⁸ CJH, 203–204.

amelybe rendtagok, papnövendékek vagy lelkészi szolgálatra készülő növendékek rendszeresen el vannak helyezve.”¹⁰⁹ Az ingatlanok megosztása tehát az akkori törvények szerint is jogos kérés volt. Az első tárgyalóbizottság meg is állapodott a nővérekkel, ahogy már korábban említettem, csak hogy a javaslatra a minisztérium nem adott választ, az idő pedig a szerzetesek ellen dolgozott, és a kéttagú államosító bizottság már a nővérek számára kedvezőtlenebb politikai helyzetben, 1950 elején hozta meg döntését. Egyértelműen mutatja ennek a döntésnek a valódi indokát nemcsak a jogszabályok önkényes értelmezése, de a nővéreknek a gyerekekre gyakorolt káros hatásáról szóló fejtegetés is. A minisztérium a nővérek felbbevezését április 22-én elutasította, indoklásában megismételve a bizottság érveit: ezek szerint a nővérek hiába lakják jelenleg is az épületet és hiába volt az már tulajdonukban az iskola létesítése előtt is, a törvény alapján minden tanítói, kántortanítói természetbeni lakás és földingatlan az állam tulajdonába kerül. A szerzetesrend tagjai elsősorban pedagógusok voltak és csak másodsorban szerzetesek, így az iskolával együtt természetesen a közvetlen szomszédságában lévő természetbeni lakást is államosítják. Mire azonban augusztus 15-én megszületett a véghatározat, hogy az ingatlanokat a Magyar Államkincstár tulajdonaként jegyezzék be,¹¹⁰ a kérdés már más oldalról is megoldódott.

Július 31-ről augusztus 1-re virradó éjszaka ugyanis, a tervek szerint 23.00 és 24.00 között, a szerzetesek elhurcolásának utolsó, negyedik szakaszában a klotildligeti rendházban lakó tíz angolkisasszony nővért Zircre vitték.¹¹¹ Szeptember 7-én pedig megjelent az Elnöki Tanács 34/1950. számú törvényerejű rendelete, amely betiltotta a szerzetesrendek működését Magyarország területén. Ezzel lezárult az angolkisasszonyok klotildligeti történetének egy szakasza, hogy a történet majd a rendszerváltás után folytatódjon.¹¹²

¹⁰⁹ 8000/1948. VKM-rendelet 2.§. (2) In: *Magyar Közlöny*, 1948. 1456.

¹¹⁰ MOL XIX-1-1-n 75. d. 1215-46P/1950. Pilisligeti volt r. kat. iskola

¹¹¹ BL, Közrendészeti Főosztály, VI. Rendőrhatósági Osztály, Ikt. szám: 00421/1950., 43. raktári szám

¹¹² 1992 szeptemberétől ugyanis újra tanítanak angolkisasszony nővérek az általános iskolában, és beköltözhetek volt rendházukba is. Az iskolát 1995 szeptemberétől vette át a szerzet. Az intézmény jelenleg Ward Mária nevét viseli, általános iskolaként és nyolcosztályos gimnáziumként működik, világi tanárok

A klotildligeti polgári iskola megszületése egy országos folyamatba illeszkedett, amelynek keretében a két világháború között Magyarországon a szerzetesi élet felvirágzott. A kedvező helyi adottságok segítették létrejöttét. A szerzetesrendek felvirágzása tehát részben öngerjesztő folyamatnak tekinthető, hiszen például egy újabb szerzet megtelepedését egy településen elősegítette az, ha ott már egy másik szerzet vagy egyházi intézmény működött.

Ezt a fejlődési folyamatot előbb a háború, majd pedig az iskolák államosítása és a szerzetesrendek betiltása akasztotta meg. A klotildligeti polgári iskola már a második világháború idején szerveződött meg, így csak néhány éve maradt a nevelőmunkára.

Az iskola tevékenységét megnehezítette, hogy a zömmel német és szlovák ajkú lakosság otthon is németül vagy szlovákul beszélt, az elemi iskolai képzés kétnyelvű volt, így a polgári iskolába kerülő gyerekek nem tudtak kellő szinten magyarul, nehézségeik voltak a helyesírással, fogalmazással, és kifejezőképességüket is gátolta a magyar nyelv hiányos ismerete. Ez megmutatkozott tanulmányi eredményükben is.

Az iskolában, mivel katolikus szellemű volt, mindig is előtérben állt a valláserkölcsi nevelés. Az állami neveléspolitikában az 1930-as, 1940-es években itt is éreztette hatását, amelynek következtében hangsúlyossá vált a nevelés nemzeti, sőt a fiúk esetében katonás jellege.

Az iskolaépület felépítése és felszerelése végig probléma volt, ráadásul a nehezen megszerzett felszerelés nagy része 1944–45-ben elpusztult. 1945 után először a megfogyatkozott tanulói létszám és a tanárhiány okozott nehézségeket, és akadályozta az általános iskolává való átalakulást, majd pedig a szomszédos iskola igazgatója gördített akadályokat az intézmény átalakulása elé. Mire 1947-re sikerült úrrá lenni a nehézségeken, már küszöbön állott az iskolák államosítása, így csupán egy évig tudott az iskola katolikus általános iskolaként működni, pedig a szülőknek volt igénye egy ilyen típusú intézményre.

Az államosítással kapcsolatos vitás kérdéseket az angolkiszaszonyok és az állam között a szerzetesrendek betiltása „oldotta meg”, évtizedekre lehetetlenné téve, hogy a nővérek bármilyen módon részt vehessenek az iskola életében.

FÜGGELÉK

A polgári iskola igazgatói:

Krigovszky M. Magdolna	1939–1940
Semsey M. Gizella	1940–1942 (†1942)
Borbély M. Jozefine	1942–1943
Peller M. Irén	1943–1946
Krigovszky M. Magdolna	1946–1947

Az általános iskola igazgatója:

Kurzenreiter M. Margit	1947–1948
------------------------	-----------

A tanulók létszámának alakulása 1939 és 1945 között¹¹³

Fiúk:

Tanév	Nyilvános tanulók					Magántanulók					Nyilvános és magántanulók együtt
	I.	II.	III.	IV.	össz.	I.	II.	III.	IV.	össz.	
1939-40	8	-	-	-	8	-	-	-	-	-	8
1940-41	12	17	-	-	29	-	-	-	-	-	29
1941-42	21	12	17	-	50	-	-	1	-	1	51
1942-43	21	25	20	15	81	4	2	2	3	11	92
1943-44	17	28	26	20	91	10	6	10	3	29	120
1944-45	9	12	15	17	53	-	-	-	1	1	54

Lányok:

Tanév	Nyilvános tanulók					Magántanulók					Nyilvános és magántanulók együtt
	I.	II.	III.	IV.	össz.	I.	II.	III.	IV.	össz.	
1939-40	9	-	-	-	9	-	-	-	-	-	9
1940-41	16	9	-	-	25	-	-	-	-	-	25
1941-42	13	16	12	-	41	-	-	-	-	-	41
1942-43	12	13	19	11	55	2	-	1	1	4	59
1943-44	24	19	16	19	78	6	4	4	2	16	94
1944-45	10	17	11	10	48	-	-	-	2	2	50

Fiúk és lányok együtt:

Tanév	Nyilvános tanulók	Magántanulók	Nyilvános és magántanulók együtt
1939-40	17	-	17
1940-41	54	-	54
1941-42	91	1	92
1942-43	136	15	151
1943-44	169	45	214
1944-45	101	3	104

¹¹³ Évkönyv, 1945. 11.

RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOMJEGYZÉK

1. FORRÁSOK

1.1. KIADATLAN FORRÁSOK:

- BL** Belügyminisztérium Levéltára, Közrendészeti Főosztály, VI. Rendőrhatósági Osztály, Ikt. szám: 00421/1950., 43. raktári szám
- MOL** Magyar Országos Levéltár
K 501 Vallás- és közoktatásügyi minisztériumi levéltár, Polgári iskolákra vonatkozó iratok 866. csomó 3. tétel Klotildligeti római katolikus polgári iskola
X 7593. 21184. doboz Székesfehérvári Püspöki Levéltár
Visitationes Canonicae
XIX-I-1-n Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Államosítási iratok 75. doboz 1215-46P/1950. Pilisligeti volt r. kat. iskola
- SzfvPL** Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár
No. 322N Angolkisasszonyok iratai
No. 322 Női szerzetekre vonatkozó vegyes iratok, 1938–1939
No. 7367K Angolkisasszonyok iratai
No. 4512 Piliscsaba plébánia iratai
No. 4512A Klotildliget lelkészség iratai
No. 4512.sch. Piliscsabai iskolaügyek
No. 4512A.sch. Klotildligeti iskolaügyek

1.2. KÉZIRATOS ÉS NYOMTATOTT FORRÁSOK

BEKE

1992 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. I–II. köt. Összeállította és bevezette: BEKE Margit. München – Budapest, Aurora, 1992 (Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae XII–XIII.).*

CJH

Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici. Milleniumi emlékkiadás. 1948. évi törvénycikkek. Jegyz.: VINCENTI Gusztáv, GÁL László. Franklin-Társulat kiadása, h. n., é. n.

CsÍKY

- 1992** CsÍKY Gábor: Angolkisasszonyok. In: *Piliscsabai Polgár*, 1992. márc., 12.
- 1995** CsÍKY Gábor: Veni Sancte! In: *Piliscsabai Polgár*, 1995. szept., 1.

DOBROVITSNÉ

- 1970** DOBROVITS Mátyásné: *Piliscsaba felszabadulási emlékkronikája 1945–1970*. Kézirat. Piliscsaba, 1970. Pest Megyei Levéltár XXXII. 5-a 81. doboz Krónikák levéltári gyűjteménye, Budapesten őrzött pályázatok.

ERDŐSI

- 1991** ERDŐSI (Eidenpenz) Ferenc: Én is építettem a ligeti iskolát. In: *Piliscsabai Polgár*, 1991. máj., 8-9.

Évkönyv

- 1943** *Az Angolkisasszonyok Sancta Maria Intézetének Róm. Kat. Polgári Iskolája Klotildliget évkönyve az 1942–43. iskolai évről. Az iskola fennállásának 4. évében.* Közzétette: M. BORBÉLY M. Jozefine. Klotildliget, 1943.
- 1945** *Az Angolkisasszonyok Klotildligeti Sancta Maria Intézete Róm. Kat. Polgári Iskolájának évkönyve az 1944–45. iskolai évről.* Szerk.: M. PELLER M. Irén. Kézirat. SzfvPL No. 4512.sch. – sz. n.

Krónika

- 1945** *A klotildligeti rendház krónikája az 1944–45. iskolai évben.* Gépelt kézirat. Az angolkisasszonyok klotildligeti rendházának tulajdonában.

Magyar Közlöny

- 1948** *Magyar Közlöny*, 144. szám, 1948. június 27.

MINDSZENTY

- 1989** MINDSZENTY József: *Emlékirataim*. 4. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 1989.

Schematismus

- 1940** *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Albaregalensis ad annum Domini MCMXL.* Székesfehérvár, Vörösmarty Nyomda, 1940.

Schematismus

1950 *Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Albaregalensis. Ad annum Domini jubilarem MCML.* Székesfehérvár, Vörösmarty Nyomda, 1950.

Visitatio

1965 *Canonica Visitatio Pilisliget, 1965.* Gépelt kézirat. Klotildligeti Római Katolikus Plébánia Irattára.

2. SZAKIRODALOM

DIÓS

1993 DIÓS István: Angolkisasszonyok. In: *Magyar Katolikus Lexikon.* 1. köt. Főszerk.: DIÓS István. Budapest, Szent István Társulat, 1993. 276.

GERGELY

1985 GERGELY Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1985.

1999 GERGELY Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.* 2. jav. kiad. Budapest, Pannonica Kiadó, 1999.

GYALAY

1997 GYALAY Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon.* 2. köt. 2. kiad. Budapest, 1997.

MÉSZÁROS

1988 MÉSZÁROS István: *A pápai bencés gimnázium.* Pannonhalma, k. n., 1988.

1989 MÉSZÁROS István: *Mindszenty és Ortutay.* A szerző kiadása. Budapest, 1989.

1990 MÉSZÁROS István: *Iskola Szent Márton hegyén. A pannonhalmi Bencés Gimnázium története.* S. a. r. BORIÁN Elréd. Pannnhalma, k. n., 1990.

1994a MÉSZÁROS István: *A soproni bencés gimnázium.* Budapest, Bencés Kiadó, 1994.

1994b MÉSZÁROS István: *A budapesti és csepeli bencés gimnáziumok.* Pannonhalma, Bencés Kiadó, Efo Kiadó és Nyomda, 1994.

MÉSZÁROS**2000**

MÉSZÁROS István: *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Budapest, Szent István Társulat, 2000.

NAGY**1992**

NAGY Mária: *Tapolca Felsőbb Népiskolájának és polgári iskoláinak története (1868–1948)*. In: *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2. 1991. Tapolca, 1992. 331–355.

Neveléstörténet**1999**

PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András: *Neveléstörténet*. 7. kiad. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

PUSKELY**1989**

PUSKELY Mária: *Szerzetesek*. 2. bőv. kiad. Budapest, Zrínyi Nyomda Kiadója, 1990.

1995

PUSKELY Mária: *Keresztény szerzetesség*. 1. köt. Budapest, Bencés Kiadó, 1995.

RUBINT**1985**

RUBINT Ágnes: *A békési polgári leányiskola története*. Békéscsaba, Békési Városi Tanács, 1985.

SIMON**1979**

SIMON Gyula: *A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1979.

SIPOS**1997**

Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk.: SIPOS Péter. Szerk.: RAVASZ István. Budapest, Petit Real Könyvkiadó, 1997.

STIPKOVITS**1996**

Körmend iskolatörténete. Szerk.: STIPKOVITS Ferenc. Körmend Város Önkormányzata, 1996.

SZÁLKA**1991**

SZÁLKA Irma: *A budai Szent Margit Intézet története 1920–1948*. Budapest, a szerző kiadása, 1991.

SZÁNTÓ**1988**

SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története*. 2. köt. 2. kiad. Budapest, Ecclesia, 1988.

SZITHA

1990

SZITHA Mária: A nyíregyházi Angolkisasszonyok iskolájáról. In: *Pedagógiai Műhely Nyíregyháza*, 1990/3., 39–47., 1990/4., 72–82.

TOMPAN

1999

TOMPAN Magdolna: Fejezetek a battonyai római katolikus polgári leányiskola történetéből 1935 és 1947 között. In: *Belvedere meridionale* 11 (1999), 3–4., 96–121.

TÖLGYESI

2000

TÖLGYESI József: *A devecseri polgári iskola története 1925–1948*. Devecser, k. n., 2000.

UNGVÁRY

1998

UNGVÁRY Krisztián: *Budapest ostroma*. h. n., Corvina, 1998.

Ekler Péter
**Az Országos Széchényi Könyvtár,
a nemzet könyvtára**

1. Bevezetés, történet

Magyarország nemzeti könyvtára a magyar és magyar vonatkozású írott kulturális örökség gyűjtésével, feldolgozásával, megőrzésével és közrebocsátásával foglalkozik. Az írott örökség a kéziratos kódexektől a nyomtatott dokumentumokon keresztül az elektronikus kiadványokig terjedő változatos dokumentumtípusokat foglalja magába.

Könyvtárunk közel 140 évig Pesten, a Magyar Nemzeti Múzeum épületében látta el feladatát. A gyűjtemény története szorosan összekapcsolódik nemzetünk önazonosság-tudatának kialakulásával. Széchényi Ferenc a saját erejére támaszkodó hazai és külföldi beszerzésekkel gyarapított könyvtárával egy leendő nemzeti könyvtár alapját vetette meg. A mintegy 13000 nyomtatott könyv, 1200-nál több kézirat, sok száz térkép, címer, metszet felajánlása óriási lépés volt a nemzeti kultúra fejlődése szempontjából. Szándéka jóváhagyása céljából az osztrák császárhoz és magyar királyhoz, I. Ferenchez folyamodott. A bécsi magyar kancellária a budai magyar helytartótanács véleményét kikérve az államtanács, majd az uralkodó elé terjesztette a gróf könyvtáralapítási szándékát. A beleegyezés után Széchényi elkészítette az ajándékozó és alapító okiratot, amelyet november 25-én nyújtott be a kancelláriához, és azt az uralkodó másnap alá is írta. A mindenki számára hozzáférhető nyilvános könyvtár 1803-ban Pesten nyílt meg, első otthona a pálos rend egykori kolostora volt a mai egyetemi templom mellett. Ezután a Királyi Egyetem épületébe (ma az ELTE ÁJK épülete) költözött. Az 1807-es országgyűlés a nemzet tulajdonába vette a könyvtárat, és közadakozásra szólította fel a nemzetet. Az országos rendek – összegyűlt tökegyenre támaszkodva – az 1808. évi VIII. törvénycikkkel életre hívták a Magyar Nemzeti Múzeumot Magyarország történeti, régészeti és természeti emlékeinek gyűjtésére. A magyar országgyűlés által 1808-ban hozott törvény a Széchényi Könyvtárat

a Magyar Nemzeti Múzeum szervezeti keretébe illesztette. Ezután a nemzeti könyvtár a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára nevet viselte. A múzeum részére érkező adományozások közül kiemelkedett az alapító feleségének, Festetics Juliannának ásványgyűjteménye, mellyel megvetette a későbbi Természettudományi Múzeum alapját. Az ajándékozások mellett a gyarapodás másik forrása a vásárlás volt, így jutottak hozzá Jankovich Miklós gyűjteményéhez. Széchényi Ferenc haláláig folyamatosan gyarapította a könyvtárat. Jelentős mértékben gyarapodott az állomány gróf Illésházy István könyvajándékával és Horvát István hagyatékával.

Az 1832–1836-os országgyűlés félmillió forintot szavazott meg a múzeum új, önálló épületének felállítására. A parlament pénzügyi támogatása mellett itt is nagy szerepet játszottak a mecénások, adományozók: Grassalkovich Antal herceg telket ajándékozott a múzeum számára, amit később arra az ingatlanra cseréltek, ahol a múzeum ma is áll. A nagy pesti árvíz után a Ludoviceumba költözött a könyvtár. A Magyar Nemzeti Múzeum mai épülete 1837 és 1845 között épült fel Pollack Mihály tervei szerint. Könyvtárunk a következő század derekáig itt kapott helyet. Az 1949-es múzeumi törvény kimondta a Széchényi Könyvtár önállósodását, a Nemzeti Múzeumtól való elszakadását. A könyvtár az 1846-ban elfoglalt közös épületből 1985-ben költözött a reprezentatív Budavári Palotába, ahol egykoron a magyar királyok székhelye és Mátyás király könyvtára is volt.

2. Kötelezpéldány-rendszer, hungarikumok

A nemzeti könyvtár állományának gyarapodásában jelentős szerepet töltenek be a kötelezpéldány-rendszer nyomán beérkező példányok. Már az 1802-es alapítólevélben lefektetett kötelezpéldányjog, majd ennek 1804-es helytartótanácsi rendelettel való megerősítése biztosította gyűjteményünk hazai könyvekkel való folyamatos gyarapodását. A kötelezpéldány egy ország területén kiadott, előállított, bármilyen tájékoztatást vagy gondolatközlést tartalmazó, nyilvános közlésre szánt sajtótermék archiválás és bibliográfiai számbavétel céljára, jogszabályi előírás alapján ingyenesen és kötelezően szolgáltatandó példánya. A könyvtár állománya jelentős

mértékben gyarapodik hungarika-beszerzésekkel is. Alapítása óta a nemzeti könyvtár gyűjtőkörébe tartozott:

- minden Magyarországon megjelent, bármilyen nyelven íródott mű;
- minden magyarul megjelent mű;
- minden nem magyar nyelven és nem Magyarországon, de magyar író vagy közreműködő által írt mű;
- végül minden magyar vonatkozású, nem magyarul és nem Magyarországon megjelent mű.

3. Különgyűjtemények

A nemzeti könyvtár kb. 7 millió egységet tud magáénak. A sok különféle dokumentumtípus a törzsgyűjteményben és a különgyűjteményekben található. A különgyűjtemények között kiemelkedik nagyságával a Kézirattár és a Kisnyomtatványtár. Előbbi többek között középkori hungarikum- emlékeink és latin nyelvű kódexeink miatt jelentős. Itt találhatóak a magyar nyelv korai írásos emlékei (*Halotti Beszéd, Ómagyar Mária-siralom*). A 15. század közepéről származik az első, teljes szövegében magyar nyelvű könyv, az Assisi Szent Ferenc legendáját tartalmazó *Jókai-kódex*. A latin nyelvű kódexek a medievisztikai kutatások szempontjából értékesek. Meg kell említeni a névtelen krónikaíró („P. mester”) *Gestáját*, vagy a *Képes Krónikát*. Szintén itt találjuk az első teljes magyar bibliafordítást, a *Vizsolyi Biblia* nyomdai kéziratának töredékét, Verancsics Antal, Istvánffy Miklós, Szamosközy István műveit, Mikes Kelemen kéziratát. Egyéb fontos forrástípusok: teljes hagyatékok, személyi levéltárak is találhatóak a Kézirattárban. Besenyei György műveinek kéziratai, Horvát István könyvtárőr, egyetemi tanár anyaggyűjtése, kéziratok művei, levelezése gazdagítják a Kézirattárat. A reformkor, szabadságharc és emigráció jelentős egyéniségei közül nagyobb gyűjtemény vagy hagyatékok őrzi Bajza József, Egri Gábor, Fáy András, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor és Pulszky Ferenc emlékét. A 19. század második fele írói hagyatékaiból Madách Imre, Jókai Mór és Justh Zsigmond anyagát kell megemlíteni. A 20. századból Ady Endre, Herczeg Ferenc, Krúdy Gyula, Schöpflin Aladár, Szabó Dezső, Balázs Béla, Dsida Jenő, Hamvas Béla, Jékely Zoltán, Keresztury Dezső, Kodolányi János,

Németh László, Ottlik Géza, Remenyik Zsigmond, Rejtő Jenő, Sík Sándor személyéhez kötődő emlékek érdemelnek említést. A múlt század politikusai és publicistái közül Bajcsy-Zsilinszky Endre, Jászi Oszkár, Károlyi Mihály, Mindszenty József iratanyagára hívnam fel a figyelmet. A legjelentősebb tudóshagyatékokat Alföldi András, Hóman Bálint, Ortutay Gyula életműve, a nyugati emigrációt Faludy György, Kéthly Anna és Mikes Imre iratanyaga képviseli.

A Kisnyomtatványtár a Magyarországon 1711 után megjelent röplapokat, szöveges és grafikai plakátokat, metszeteket, képeslapokat, gyászjelentéseket őrzi. Különleges értéket képviselnek az 1848–49-es és az 1956-os forradalom és szabadságharc dokumentumai, a különféle korokban illegálisan megjelentetett és terjesztett agitációs röplapok. A biográfiai kutatás szempontjából nagy forrásértékkel bírnak a gyászjelentések. A képes levelezőlapok a település- és művelődéstörténeti kutatások szempontjából fontosak.

A Régi Nyomtatványok Tárában találjuk a könyvtár állományának legrégebbi és kivételes értékű nyomtatványait. Az itt kutatható példányok a magyar könyvtörténet fontos állomásait jelzik, például az első Magyarországon nyomtatott könyvből, az 1473-ban Budán megjelent *Chronica Hungarorum*ból itt van hazánkban az egyetlen teljes példány. Sebald Heyden 1531-ben Krakkóban megjelent *Puerilium colloquiorum formulae* című munkája könyvtárunk legkorábbi nyomtatott magyar szöveget tartalmazó kötete. 1533-ban ugyancsak Krakkóban jelent meg az első magyar nyelvű nyomtatott könyv, Szent Pál leveleinek Komjáti Benedek által készített magyar fordítása. Szintén itt találjuk a Magyarországon nyomtatott első magyar nyelvű könyvet, a Sylvester János által 1541-ben fordított *Új Testamentumot*. A magyar történelem kutatói számára Antonio Bonfini, Brodarics István, Zsámboki János, Istvánffy Miklós történeti munkái, Zrínyi Miklós és II. Rákóczi Ferenc hadtörténeti művei érdemelnek említést.

A Színháztörténeti Tár nagy gyarapítói voltak: Bayer József, a magyar színház első történetírója, id. Szinnye József, a könyvtár Hírlaptárának egykori vezetője. Említést érdemel Szigligeti Edének, a Nemzeti Színház igazgatójának kéziratos színdarabgyűjteménye és Egressy Gábornak, az első nagy magyar Shakespeare-színésznek a hagyatéka. A kutatás számára forrásértékűek az itt kutatható dísz-

let- és jelmeztervek, színlapok. A rendezőpéldányok a legnevezetesebb magyar rendezők (Szigligeti Ede, Egressy Gábor, Paulay Ede, Hevesi Sándor) munkájának írásos emlékét őrzik.

A Térképtár alapját gróf Széchényi Ferenc 1500 műből álló adománya jelentette, amely főként Magyarországot és a szomszédos országokat ábrázoló, főleg 18. századi térképekből, atlaszokból és várképekből állt. A nyomtatott kiadványok közül a legjelentősebb hazánk legrégebb térképe, az úgynevezett *Lázár-térkép* 1528-ból, gazdag helységnévanyaggal. Figyelmet érdemel Lanfranconi Eneának metszetes gyűjteménye több neves 16–18. századi térképészítő (köztük W. Lazius, Zsámboky János, V. M. Coronelli, F. de Wit, Mikoviny Sámuel) Magyarországot és annak részeit ábrázoló műveivel. Jelentős értéket képviselnek a 18. és 19. század folyamán a közigazgatás, a birtokrendezés és a vízszabályozás terén kimagasló munkát végző mérnökök (Bedekovich Lőrinc, Balla Antal, a Kiss-fivérek, Beszédes József vagy Huszár Mátyás) munkái.

A Zeneműtár a zene magyar vonatkozásainak minden írott és hangzó megnyilvánulását gyűjti, akár kézírással, akár bármely nyomtatási, illetve sokszorosítási eljárással, akár hanglemezen vagy hangszalagon rögzítették. Itt őrzik a nem zenei (általában szöveges) hanglemezeket is. A 16. század előtti zenei kéziratokat a Kézirattár, a 18. századnál korábbi nyomtatványokat a Régi Nyomtatványok Tára őrzi. A barokk zene emlékei közül Johann Joseph Fuxnak, a legnagyobb osztrák barokk mesternek kétkórusos *Te Deuma* (1706) érdemel elsősorban figyelmet. Ez a kézirat könyvtárunk legrégebb datált és szignált autográf partitúrája. Szintén itt lehet megtekinteni Joseph Haydn közel száz kompozíciójának kéziratát, ami világviszonylatban is jelentős állomány. Mozart úgynevezett *Preludium*ának kézirata is itt látható, Mozart jelentős kortársainak kézirataival együtt. A Zeneműtár őrzi Erkel Ferenc és Mosonyi Mihály hangjegyes kéziratainak és első kiadásainak jelentékeny részét is.

A Történeti Interjúk Tára szervezetileg nem a Különgyűjteményi Főosztályhoz tartozik. A tár készíti és őrzi a közélet, a gazdaság, a tudomány és a kultúra hazai és határainkon kívül élő személyiségeivel készített video-emlékezéseket, amelyek korlátozott körülmények között kutathatóak. A tár a magyar filmhíradókat, dokumentumfilmeket, játékfilmeket, tehát a hungarika video-dokumentumokat is gondozza és feldolgozza. A saját adatbázisban feldolgozott

hungarika video-dokumentumokat VHS-minőségben lehet kutatni. Fontos részét képezik az állománynak a Szabad Európa Rádió (SZER) magyar osztályának Magyarországra került dokumentumai, amelyek többek között az 1956-os forradalom és szabadságharc vizsgálatához jelentenek nélkülözhetetlen forrásokat.

4. Törzsgyűjtemény

A könyvtár honlapja számos hasznos információval szolgál már kutatásunk megkezdése előtt is (www.oszk.hu). A könyvtár www.oszk.hu-szolgáltatásai külön oldalon vannak összegyűjtve (www.oszk.hu/szolg/index.html), célszerű közülük néhányat itt is megemlíteni:

- *Online Olvasói Katalógus*. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Könyvtártudományi Szakkönyvtár közös katalógusa, az 1992-től megjelent művek ebben kereshetők.
- *IKB – Magyar Periodika Adatbázis*. 1986 óta épül, tartalmazza a Magyarországon kiadott és az Országos Széchényi Könyvtárba beérkezett periodikumok bibliográfiai, besorolási és közhasznú adatait.
- *IKER – Magyar Időszaki Kiadványok Repertórium*a, 1993 óta épül. Tartalmazza a Magyarországon kiadott és az Országos Széchényi Könyvtárba beérkezett társadalom- és természettudományi időszaki kiadványok válogatott cikkanyagát.
- *Magyar Nemzeti Bibliográfia*. Könyvek bibliográfiája, tartalmazza a Magyarországon megjelenő könyvek és könyvjellegű dokumentumok hiteles leírásait.

A könyvtár törzsgyűjteményéhez a VII. emeleten lehet hozzájutni. Két nagy olvasóterem áll az érdeklődők rendelkezésére: a történelmi és irodalmi, illetve az általános olvasóterem. A törzsgyűjtemény állománya a Kárpát-medencében élő magyarság magyar nyelvű kiadványai miatt egyedülálló. Itt találhatóak a hazai kiadványok idegen nyelvű fordításai is. A nemzeti könyvtár a hungarika-kiadványok mellett az irodalomtudomány, a nyelvtudomány, a történettudomány kutatásához fontos külföldi irodalmat, kézikönyveket és adattárakat, az írás-, könyv- és könyvtártörténet válogatott külföldi irodalmát, az egyetemes emberi művelődés történetének időtálló irodalmi és tudományos alkotásait is gyűjti.

Ha a történet- és irodalomtudományok szóba kerültek, hadd említssem meg Horváth István, Fraknóy Vilmos, Majláth Béla, Fejérpataky László, Hóman Bálint, Lukinich Imre, Jakubovich Emil nevét, akik a könyvtár igazgatói voltak, és Kubinyi Ágoston, Rómer Flóris, Pulszky Ferenc nevét, akik a Magyar Nemzeti Múzeum falai között fejtették ki tudományos tevékenységüket.

Kötelempéldányként ország határain belül megjelenő sajtótermékek is megérkeznek a könyvtárba. Számuk már a 19. század 60-as éveitől kezdve oly mértékben megnövekedett, hogy a feldolgozás nem tudott ezzel lépést tartani. 1884-ben id. Szinnyi József Trefort Ágoston kultuszminiszter megbízására létrehozta az Országos Hírlapkönyvtárat. Évtizedes gyűjtőmunkája során számos hiányzó hírlap évfolyamait szerezte be pótlólag. Később a Széchényi Könyvtár állományába más nagy budapesti könyvtárak hírlapsorozatait is beolvasztották. Az egyre nagyobb problémát jelentő állománymegóvás érdekében 1952 óta a hírlapokat és folyóiratokat mikrofilmre veszik.

Nagymértékben megkönnyíti a kutatók munkáját, hogy számos tudományos folyóirat szabadpolcon is megtalálható, lehetővé téve a szabad böngészést. Mellettük számos szépirodalmi, közéleti és társadalomtudományi lap is helyet kap. Említsünk néhányat a teljesség igénye nélkül: *Acta Archeologica*, *Acta Historica*, *Acta Linguistica*, *Acta Litteraria*, *Akadémiai Értesítő*, *Antik Tanulmányok*, *Archeológiai Értesítő*, *Archeológiai Közlemények*, *Athenaeum*, *Budapesti Szemle*, *Egyetemes Philológiai Közlöny*, *Életünk*, *Figyelő*, *Filológiai Közlöny*, *Forrás*, *Hadtörténeti Közlemények*, *Helikon*, *História*, *Hitel*, *Holmi*, *Hungarológia*, *Hungarológiai Értesítő*, *Huszdik Század*, *Irodalomtörténet*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, *Irodalomtudományi Közlemények*, *Jászok*, *Jelenkor*, *Katholikus Szemle*, *Kortárs*, *Kritika*, *Látóhatár*, *Levéltári Közlemények*, *Levéltári Szemle*, *Liget*, *Magyar Csillag*, *Magyar Figyelő*, *Magyar Könyvszemle*, *Magyar Kultúra*, *Magyar Nyelv*, *Magyar Nyelvőr*, *Magyar Szemle*, *Magyar Tudomány*, *Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályú Közlemények*, *Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályú Közlemények*, *Múlt és Jövő*, *Múltunk*, *Műhely*, *Nagyvilág*, *Nyelvtudományi Közlemények*, *Nyugat*, *Palócföld*, *Pannonhalmi Szemle*, *Politikatudományi Szemle*, *Protestáns Szemle*, *Regio*, *Replika*, *Somogy*, *Századok*, *Századvég*, *Társadalmi Szemle*, *Tiszatáj*,

Történelmi Szemle, Új Idők, Új Írás, Válasz, Valóság, Vasi Szemle, Vigilia, Világirodalmi Figyelő, Világosság.

A történelmi olvasóteremben szabadpolcon lehet megtalálni a legfontosabb forrásgyűjteményeket, okmánytárakat. A teljesség igénye nélkül említek párat: *Codex Diplomaticus Hungariae, Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek, Írók, Fontes Rerum Transylvanicarum, Gróf Széchenyi István beszédei, levelei, hírlapi cikkei, Magyarország újabbkori történetének forrásai, Kossuth: Irataim az emigrációban, Magyar Történelmi Tár, Történelmi Tár, Monumenta Vaticana Hungariae, Magyarorszidi oklevéltár, Monumenta Historica Zagrabiae, Zichy-család oklevétára, Anjou-kori oklevéltár, Zsigmondkori oklevéltár.*

Az olvasóterem polcain korszakok szerint csoportosítva megtaláljuk a legfontosabb monográfiákat, politikusok beszédeit, leveleket, naplókat, egyháztörténeti és művelődéstörténeti írásokat. Külön találjuk a Budapest, Erdély és Horvátország történetét tárgyaló könyveket. A helytörténeti irodalmak szintén szép számban megtalálhatók az olvasóteremben, és értelem szerint az életrajzok, az országos név- és címtárak, a historiográfiai és segédtudományokat tárgyaló kiadványok is szabadpolcon vannak. A galéria főleg az egyetemes történettel foglalkozó műveket tartalmazza országonként csoportosítva, ezek mellett a jogtörténet, a gazdaságtörténet foglal helyet. Az általános olvasóteremben szintén fontos kiadványokat találunk: a múzeumi évkönyvek, az egyházi, vallási témájú monográfiák, segédletek itt állnak szabadpolcon. A nélkülözhetetlen földrajzi könyvek mellett itt is vannak egyetemes történettel foglalkozó kiadványok. A szociológiába és közgazdaságtanba szintén az általános olvasóban elhelyezett kiadványok engednek közelebbi bepillantást.

**AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
VEZETŐJE ÉS ELÉRHETŐSÉGE:**

Főigazgató: Dr. Monok István
Cím: 1827 Budapest
Budavári Palota F. épület

Telefonszám: Központi telefon: 224-3700
Központi tájékoztatás: 224-3845, 224-3848
Központi fax: 202-0804

WEB cím: www.oszk.hu

RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOMJEGYZÉK

Alapító okirat

2002 *Az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum alapító okirata.* Budapest, OSZK, 2002.

BERLÁSZ

1981 BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867.* OSZK, Budapest, 1981.

SOMKUTI

2002 SOMKUTI Gabriella: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918.* Budapest, OSZK, 2002.

Tájékoztató

1998 *Országos Széchényi Könyvtár, a magyar nemzeti könyvtár.* (Tájékoztató füzet) Budapest, OSZK, 1998.

Az Országos Széchényi Könyvtár honlapja (www.oszk.hu)

Örményország kincsei – Titkok az Ararátról

Kiállítás a Károlyi Palota Kulturális Központban

2002. július 2. – 2002. október 31.

Az örmény történelmet és kultúrát bemutató budapesti tárlat az utolsó állomása volt annak a nagyszabású kiállítás-sorozatnak, amellyel a legősibb keresztény nép vallása felvételének 1700. évfordulóját ünnepelte. 1995 óta összesen tizenöt ország múzeumi adtak helyet az Örmény Állami Történeti Múzeum régészeti és néprajzi gyűjteményéből válogatott tárgyaknak. Budapesten a Károlyi Palota kilenc termében tárták a látogatók elé a közel kétszáz leletet. A kiállítás anyaga több mint hatezer év emlékeit ölelte fel, a legrégebbi lelet a Kr.e. 7–5. évezredből, a legfiatalabb a 19. századból származott. A tárlat rendezői vallásán keresztül igyekeztek bemutatni a kaukázusi ország történetét: a tárgyak egy része Transzkaukázia ős- és ókorának örökségébe, a többi az örmény kereszténység 1700 évének kultúrájába engedett betekintést. Az Ararát vidéke a legjelentősebb civilizációk határán helyezkedett el, kapcsolatban állt Mezopotámiával, Iránnal, az anatóliai és a kaukázusi népcsoportokkal is. Nem meglepő tehát, hogy az évszázadok során a „népek országútvá” vált, a hódítások pedig kultúráján is nyomot hagytak.

A kiállítás első termében az örmény történelem kezdeteivel ismerkedhettünk. Maga az Örmény-fennsík földrajzi és éghajlati viszonyainak köszönhetően jól védhető, így már a Kr. e. 6. évezredben is lakott terület volt. Ezt az időszakot idézte a bemutatott, különböző eszközök előállítására alkalmas obszidián magkő. A terem közepén helyezték el a kiállítás szenzációjának számító, mintegy 3500 éves ekhós szekeret, amely az 1950-es években szinte teljes épségben került elő egy, a Szeván-tóhoz közeli, lcsaseni férfisir feltárásakor. A több különböző fából készült kocsi stabilitását felépítése és tömör kerekei biztosították, így a hegyi utakon is jól használható volt. A terem tárlóiban az említett, illetve más egykorú sírokban talált kocsidíszeket láthattunk. A bronzszobrocskák állato-

kat, illetve harci szekereket jelenítettek meg, az utóbbiak érdekesége, hogy megfigyelhető volt rajtuk a hozzájuk hasonló kocsi-
veretek ábrázolása (vagy annak helye) is. A korabeli kaukázusi
civilizációt idézték a kiállított fekete színű, pontozott mintával,
illetve kígyó motívumával díszített kerámiaedények is.

A látogatók útja ezután a palota Dísztermébe, a kiállítás leggaz-
dagabb egységébe vezetett. Az itt elhelyezett tárgyak a Kr. e. 2–1.
évezred Transzkaukáziájának kultúráját mutatták be. A mai Grúzia,
Örményország és Azerbajdzsán területét magába foglaló tájegység
régészeti feltárása a 19. század végén kezdődött el. Az ásatások
során az első teremben látott kocsidíszekhez hasonló tárgyakon
kívül számos lelet került elő a földből. Megismerhettük például a
korabeli harcosok fegyvereit: a csatabárdot, a bronztőrt (a kiállított
darabot kígyóábrázolással díszítették), a kétélű kardot, a fából és
bronzból készített íjat a hozzátartozó nyilakkal (melyeknek csak
fémből készült hegye maradt meg) és tegezzel.

Az egyik tárlóban rituális célú tárgyakat láthattunk. Ilyen volt az
a két csatabárd, amely részben eltért a fegyverek között elhelyezet-
tektől. Az egyik ugyanis ezüsből készült, a másik felületére pedig
svasztikát véstek, ezért feltételezhető róluk, hogy hatalmi jelvény-
ként is szolgáltak, és ezeket kizárólag ünnepélyes alkalmakkor
használták. A kultikus céllal készített idolk a korai termékenységi
hiedelmekkel voltak összefüggésben: a földműveléssel foglalkozók
a női, míg az állattenyésztők a férfialakoktól vártak segítséget. A
kiállított, erősen stilizált muflonfej egykor valószínűleg egy házi-
oltárként is szolgáló rituális tűzhelyet díszített. A bemutatott edé-
nyeket szemlélve is kultikus motívumokra bukkanhattunk, ezeket
ugyanis termékenységi jelképekkel és különböző állatalakokkal
(kígyó, illetve oroszlán ábrázolásával) díszítették. A Kr. e. 2. évez-
red első feléből származó ékszerek a korabeli fémművesség fejlett-
ségéről tanúskodtak. Ezek nagy része aranyból készült, másokhoz
achátot és karneolt is felhasználtak. A nyakékek és gyöngysorok
mindegyikét aprólékos munkával készítették, és változatos, gyakran
kultikus motívumokkal díszítették.

Valószínűleg ugyanebben az időszakban, a Kr. e. 12–7. század-
ban jelentek meg a kaukázusi területen a mai örmények ősei. Erede-
tük kérdése források hiányában nehezen megválaszolható, erre vo-
natkozóan számos elképzelés létezik. A jelenleg leginkább

elfogadott elmélet szerint a fríg néppel együtt vándoroltak a Balkán-félszigetről Kis-Ázsiába, és a Kr. e. 13. században a Hettita Birodalom északkeleti tartományában telepedtek le. Az Ararát vidéke földművelésre nem alkalmas terület, ezért az itt élők transzhumáló állattenyésztéssel foglalkoztak. Történelmüknek ezt a szakaszát fő-ként kultikus tárgyak elevenítették meg. A feltárt, például meztelen harcost vagy ruhátlan istennőt ábrázoló bronzszobrocskák termékenységi jelképek lehetnek. Valószínűleg szimbolikus jelentésük volt a bronzból készült, körülbelül tíz centiméter átmérőjű, nyakba akasztható napkorongoknak is. A 3200 évvel ezelőtti csillagászati elképzelésekről a bemutatott asztrológiai modell alapján alkothattunk képet. A három részből álló tárgy egyes elemei ugyanis a Földet, az azt körülvevő vizet és légkört, illetve a meleget adó Napot jelképezték.

Ugyanebben a teremben kaptak helyet az Urartu történelmét bemutató leletek is. Ez az állam a Kr. e. 13. században jelent meg az asszír forrásokban, és mintegy hat évszázadon át volt a kaukázusi térség meghatározó hatalma. Mivel a korabeli források nem tájékoztatnak arról, hogy ebben az időszakban hol élt az örmény nép, gyakran azonosítják az urartui, később beolvadó hurri és az örmény népcsoportot. Az Urartuhoz kapcsolódó leletek között ékszereket, kerámiaedényeket és ékírástos táblákat is láthattunk. Az egyik bemutatott ivókürt – több, korábban látott tárgyhoz hasonlóan – madáralakot formázott, egy másikat pedig csizmaalakúra terveztek. Ennek érdekességét a valósághű ábrázolás jelentette: festett mintájáról még a cipőfüző sem hiányzott. Az urartui hitvilág isteneiről a feltárt bronzszobrocskák alapján alkothattunk képet. Az itt bemutatott leletek közül több látogató szerint a kiállított ékírástos táblák voltak a legérdekesebbek. Az urartui írásbeliség emlékét csupán néhány, főként adminisztratív céllal készült kő-, illetve agyagtáblácska őrzi. A tárlaton egy építési feliratot tartalmazó templomkövet és egy, az uralkodónak címzett, agyagtáblára írt levelet láthattunk. Néhány látogató hiányolta a szöveg fordításának közlését, de hiába: bár a kutatók az ékírástos jelek nagy részét megfejtették, a szavak többségét még nem sikerült azonosítaniuk.

Örményországot történelme során számos hódító vetette uralma alá. Az örmények lakta terület a Kr. e. 6. században perzsa vazallus állam lett, ugyanis az első örmény dinasztia alapítója, Jervand kénytelen volt behódolni az Akhaimenida Birodalomnak. A Díszterem utolsó tárlói ezt a korszakot ismertették meg a látogatókkal. Láthatunk itt például iráni hatást mutató, felirattal és harci jelenetekkel, állatalakokkal díszített fegyverzetet (pajzsot, sisakot, tegezt) és egy övet, amelynek érdekessége, hogy az aprólékosan kidolgozott ábrázolásokon a fegyverzet egyes darabjai felismerhetők, pontosan azonosíthatók. Az Ararát vidéke Kr. e. 331-ben a Gaugamela mellett lezajlott ütközet után a makedón állam része lett, a hellenisztikus kultúra azonban csak Kr. e. 189, az örmény tartomány függetlenné válása után bontakozott ki. Az ebben az időszakban keletkezett tárgyak közül leginkább a márvány- és terrakottaszobrok érdemelnek említést. Az ábrázolt alakok – bár megtalálható köztük a gyermekét szoptató anya szobrocskája is – nagyrészt görög istenek. Jól illusztrálják tehát, hogy a hódításnak az ősi örmény hitvilág is áldozatul esett: az Ararát népe régi isteneit, a nappali és az éjszakai fény, a termékenység, a védő gondoskodás, a kitartó állhatatosság urait és úrnőit a görög mitológia alakjaival azonosította, helyettesítette.

A kiállítás következő három termében a keresztény örménység kultúrájával ismerkedhettek az érdeklődők. A hagyomány szerint az apostolok két tanítványa, Bertalan és Tádé teljesített missziót, majd szenvedett vértanúságot¹ a „bibliai tájon”, ahol Noé bárkája megfeneklett. Mivel Örményország egy része római fennhatóság alá került, területén már a 2–3. században jelentős keresztény közösségek jöttek létre. A kereszténység államvallássá válása azonban Világosító Szent Gergely tevékenységéhez köthető, az örmények őt tisztelik első térítőjüként, napja az örmény kereszténység egyik legfontosabb, sajátos ünnepe. Történetének egyes elemei nem ismeretlenek a keresztény kultúrkörben: a gyermekkorában menekülni kényszerült, Rómában nevelkedett fiú keresztény hittérítőként tért vissza Örményországba, ezért az örmény uralkodó fogságba vetette őt. III. Trdat király később súlyos betegségbe esett, amiből – aho-

¹ Kaukázusi tevékenységükre a legendán kívül nincs bizonyíték.

gyan azt egy látomás jövendölte – Gergely gyógyította ki. Ennek hatására hamarosan megkeresztelkedett, példáját számos alattvalója követte – a keresztény vallás máig az örmény identitás meghatározó eleme. A kiállítás rendezői így igen gazdag anyagból válogathatták azokat a tárgyakat, melyek az elmúlt 1700 év egyházi és világi kultúrájából adtak ízelítőt.

Az újonnan választott vallás az évszázadok során többször is veszélybe került. A 450-es években a perzsa helytartó kísérelte meg az uralma alatt álló örmények teljes beolvasztását, vezetőiket az általa küldött térítő k nesztorianus tanok követésére akarták kényszeríteni. Az erőszakos térítés hatására azonban felkelés bontakozott ki, ami a kezdeti sikertelenség után 490-re elérte a célját. A perzsa függésnek 640-ben az arab hódítás vetett véget. A terület új urai igyekeztek az iszlámra téríteni a lakosságot, de kemény ellenállásba ütköztek, az itt élők nagyrészt megtartották vallásukat. A 11. században a terület bizánci ütközőállammá vált, de nem tudott védelmet nyújtani a Birodalomnak: 1065-ben szeldzsuk uralom alá került². A kortársak borzalmas képet festenek a hosszabb békés időszakot követő mongol hódításról, és Timur Lenk 14. századi betöréseiről szólva is komoly pusztításról számolnak be. A következő századokban az örmények az Oszmán Birodalom elvben autonómiát élvező, de nem egyenrangúnak tekintett alattvalói voltak, a 20. században pedig országuk szovjet tagállammá vált. Ennek ellenére, vagy éppen ezért az örmény vallás és kultúra nem indult hanyatlásnak. Olykor csak a kolostorokban és a hatalmi központtól távol eső keleti tartományokban fejlődhetett, de máig élő hagyomány maradt.

A kiállítás harmadik termében az örmény középkorhoz kapcsolódó tárgyakat láthattunk. Helyet kapott itt az egyik örmény monostorból származó faragott ajtó és egy szintén fából készült oszlopfő. Ez utóbbi a 9. században keletkezett, tehát azt az időszakot idézte, amelyben az örmények kapcsolatba kerültek a Kazár Birodalommal

² Az elmenekült örmény főurak a kilíki partvidéken hoztak létre virágzó államot, mely a 13. században kereskedelmi és kulturális központtá vált. A kilíki örmény királyságot a 14. század végén az egyiptomi mameluk betörések pusztították el.

és a magyarok itt élő őseivel. Mintái között láthattunk életfára emlékeztető tulipánt, pávákat és két Dávid-csillagot is. Bemutattak két, ehhez hasonló motívumokkal gazdagon díszített olvasóállványt is, melyeket egyetlen fadarabból faragtak ki. Az első örmény nyelvű nyomtatott könyvet, amely 1512-ben Velencében készült, természetesen ezek mellett helyezték el.

A kiállított edények között több fajansz- és mázas agyagtálat láthattunk, ezek motívumai között gyakran tűntek fel állat- és emberalakok. Az ábrázolt állatok a figyelmes szemlélőnek már ismerősek lehettek a korábban látott tárgyak alapján: a tálakra leginkább madarakat festettek, de egy-egy edényen ló, illetve sikló is szerepelt, egy bronzból készült edénytalp pedig párducot formázott. A bemutatott tárgyak azt is illusztrálták, hogy az 5–13. századi hódítások nyomot hagytak mind a hódítók, mind a meghódítottak kultúrájában. Az egyik, szent olaj tárolására készített edény formája és gazdag növényi díszítése is keleti hatást tükrözött, egy bronzkorsón pedig arab feliratot láthattunk. A falakon elhelyezett fényképek centrális alaprajzú templomokat ábrázoltak, amelyek a későbbi szeldzsuk épületek jellegzetes formáit idézték.

A következő terem tárlói ezer év egyházművészetének néhány alkotását mutatták be, itt tájékozódhattunk az örmény építészet történetéről is. Megtudhattuk, hogy az örmény építésszek már az ókorban is ismerték a kupolaépítés technikáját, így nem meglepő, hogy a 10. században az örmény uralkodó állíttatta helyre a Hagia Sophia beomlott kupoláját. A templomok általában kőből épültek, falaikat szír és bizánci mintára készült festményekkel, illetve faragványokkal díszítették. A fából épített lakóházak jellegzetes formái pedig, bár a kereszténység előtti időket idézik, a hegyvidéki tájakon máig élnek.

Ebben a teremben mind a falak, mind a vitrinek belsejének borítása sötétpiros volt, ami méltóságot kölcsönzött az itt elhelyezett kincseknek. Két vitrinben mutatták be a papok öltözékének egyes darbjait. A szertartáson minden felszentelt pap *sztikharion* visel, amelyet gallérszerű ruhadarab egészít ki. A selyemből vagy bársonyból készült, aranyfonallal hímzett gallérokat növényi mintával, szentek képmásával vagy bibliai jelenetekkel díszítették. Hasonló funkciója van a *sztikharion* fölött viselt *epitrakhélionnak* is. Az itt

kiállított darabra Szűz Mária (a keleti teológiában szokásos elnevezés szerint Istenszülő) és Krisztus életéből vett jeleneteket hímeztek. Láthattunk aprólékos munkával készített kardíszeket és különböző típusú fejfedőket: fémszállal hímzett *mitrát* és aranyfonallal, gyöngyökkel díszített püspöksüveget is. Bemutattak két 17. századi bőrkötésű nyomtatott könyvet is, egy Evangéliumot és egy Bibliát. Feltűnhetett, hogy az Amszterdamban készült Bibliában látható metszet nem hasonlít a korábban látott ábrázolásokra, ebben az esetben tehát nemcsak a nyomtatás, hanem a könyv díszítése is nyugati mesterek munkáját dicséri.

A terem közepén két szőnyeget állítottak ki, amelyek stilizált mintáiban kígyó alakjára ismerhettünk. Itt kaptunk választ arra, hogyan kapcsolódik a kígyómotívum az örmény kultúrához, miért szerepel olyan gyakran a bemutatott tárgyakon. A korai mitológiában a sárkányok őrző-védő démonok voltak, a vizek urainak tartották őket, a kígyókat pedig a termékenység szimbólumainak tekintették. A kereszténység felvételekor ezek negatív alakokká váltak, ekkor Szent György tiszteletével hozták összefüggésbe őket. Ez nem volt nehéz, hiszen ismert volt egy örmény hős legendája, aki elpusztította az emberiség elől a vizet elrejtő sárkányokat. A terem egyik falán festett és hímzett textileket mutattak be: oltárterítőket, egy keresztelőmedence függönyét és oltárfüggönyöket. Ezek kiemelkedő szerepet játszanak az örmény rítusú szertartásban: azzal, hogy a híveket elválasztják az oltártól, Isten szemmel nem látható voltát szimbolizálják. Díszítésük általában egyszerű, de nem ritka a figurális ábrázolású, bibliai jeleneteket bemutató függöny sem. A kétdimenziós alakok európai szemlélő számára szokatlannak tűnhetnek, hiszen jellegzetes örmény embereket jelenítenek meg, akiknek arca kerek, széles, szeme nagy, bőre sárgás színű.

A legdíszesebb, legértékesebb tárgyak a palota tükörtermében kaptak helyet. Ezek mindegyike örmény területen készült, ami a korábban látott darabokra nem volt kivétel nélkül igaz. Az örmény ötvösök munkáját dicsérték a rézből és ezüstből készült legyezők és oltárkeresztek, valamint a két ezüst kézi kereszt is. Ezek egyikén a kereszt közepébe és négy szárába festett medalionokat foglaltak, amelyek Szűz Máriát és a gyermek Krisztust, illetve az evangélistákat ábrázolták. Az örmény feliratú kehely és hímzett kehelytakaró mellett egy püspöki öltözék darabjait is megcsodálhattuk. A bemu-

tatott miseruhát növényi motívumokkal díszítették, érdekessége, hogy a rávarrott kereszt mintegy száz évvel korábban keletkezett. Az egyik legékeesebb tárgy a kiállított *vakas* volt, az az öv, amely az *epitrakhélion* rögzítésére szolgált. Az övet kilenc, finoman kidolgozott, féldrágakövekkel díszített tűzzománc lapocskából állították össze. Ebben a teremben kaphattunk tájékoztatást az örmény egyház történetéről és szervezetéről is. Az ősi egyház *autokephal*, az önálló *katholikosz* vezetése alatt áll, hívei magukra leginkább az apostoli (Bertalan és Tádé tevékenységére utalva) vagy a gregorián (Világosító Szent Gergely után) kifejezést használják. A századok során az egyház nem maradt egységes, az 1444-ben bekövetkezett szakadás két *katholikoszátust* hozott létre, egyes nyugatra vándorolt közösségek pedig a 14. század után elfogadták a római pápa főségét.

A következő terembe belépve bukkanhattunk rá a már korábban is hallható zene forrására, itt ugyanis három rövidfilmet vetítettek a Icsaseni ásatásról, az erdélyi diaszpóráról és a velencei mechitarista kolostorról. A rendet Mechitar alapította 1701-ben Isztambulban, rendszabálya megalkotásához a bencés regulát vette alapul. A szerzetesek a 18. század elején az oszmán hódítás elől kerestek menedéket a velencei Szt. Lázár-szigeten, monostoruk ma is működik. A teremben elhelyezett ismertető az anyaországon kívül élő csoportok és az örmény–magyar kapcsolat évezredes történetéről tájékoztatta az érdeklődőket. A korai időszakban gazdasági megfontolásból létesítettek kolóniákat a Kaukázuson kívül, később a külső hódítások sokakat készítettek menekülésre. Ma Franciaország, Portugália, India, Ausztrália és az USA területén él jelentős örmény kisebbség. A magyarok ősei vándorlásuk során valószínűleg örmény területre is betörték, és egy csoportjuk a bibliai tájon telepedhetett le.³ II. András keresztes hadjárata idején eljutott Örményországba, és Zabel hercegnőt feleségül kérte fia, Endre számára.⁴ A későbbi

³ Az Örményország keleti részén letelepült szavárdokat a források a magyarokkal rokon népnek tartják.

⁴ Az esküvőre végül nem került sor. 1219-ben Kálmán herceg Msztyiszlav halicsi fejedelem fogságába esett, szabadságának ára Endre herceg és a halicsi hercegnő házassága volt.

századokban betelepülők Moldván és Lengyelországon át érkeztek Erdélybe. Bekapcsolódtak a kereskedelembe, és meggazdagodva jelentős adófizetőkkel váltak, amit a fejedelmek széleskörű jogok adományozásával háláltak meg. Az 1848/49-es szabadságharcban számos örmény tiszt és közkatonája vett részt a magyarok oldalán, közöttük volt a kivégzett Kiss Ernő és Lázár Vilmos tábornok is. Mivel a hazánkban élő örmények általában magas pozíciókat töltöttek be, a II. világháború után sokuk elmenekült az országból, ezzel párhuzamosan viszont többen áttelepültek Romániából. A Magyarországon maradt népcsoport mára nyelvében és vallásában is szinte teljesen asszimilálódott, Erdélyben is csupán két településen él jelentősebb kolónia.

A következő teremben az egykori örmény főváros, Ani, „*az ezeregy templom városa*” történetével ismerkedhettünk a bemutatott fényképek segítségével. A források a várost az 5. században említik először, de a mély szakadékokkal körülvett fennsíkon már a késő bronzkorban is erőd állt. Ani a 10. században keresztény központtá vált, itt rendezte be székhelyét az örmény *katholikosz*. Ebben az időben épült fel a városfal, ám a város már ekkor is szűknek bizonyult. A főváros az évszázadok során külső és belső harcok színtere volt, így az ezeregy templom helyét ma már csak romok jelzik.

A palota aulájában faragott oszlopfőket, relief-töredékeket és kereszties köveket (*khacskarok*) állítottak ki. A kereszt ábrázolása 301 előtt sem volt ismeretlen a Kaukázus területén: korábban a négy égtájat, a négy elemet, a világfát szimbolizálták. A kezdetben egyszerű kidolgozású köveket később növényi ornamentikával, állatalakokkal, majd a keresztény kultúrkörből ismert személyek, jelenségek ábrázolásával, illetve feliratokkal kezdték díszíteni. Ezek a jellegzetes kőkeresztek csak örmény területen fordulnak elő, így nem csupán keresztény jelképnek számítanak, hanem az örmény nemzetiség kifejezőinek is.

A következő teremben egy jellegzetes örmény templom 5–7. századból származó modelljét mutatták be. Ezek a makettek többféle céllal készülhettek: a templomok homlokzatán az adományozó személyére emlékeztettek vagy egyszerűen díszítő funkciót töltöttek be, mintául használták a templom építői, de olykor ereklyetartóként is szolgáltak. Ez a terem volt a kiállítás utolsó és egyben első

egysége is, a keresztény kultúra ősi voltát és folytonosságát jelképező templommodellt a kezdeteket bemutató obszidián magkő szomszédságában állították ki.

A kiállítás egy több ezer éves kultúra bemutatására vállalkozott, így természetesen nem törekedhetett teljességre és tökéletességre. Ez okozhatta, hogy a látogatók igen eltérően vélekedtek a tárlatról. A vendégkönyv bejegyzései között a köszönetnyilvánítás mellett számos kritikai megjegyzéssel is találkozhattunk. Több – magyar és külföldi – látogató hiányolta az angol nyelvű feliratokat és tájékoztató szövegeket, mások úgy gondolták, a magyar nyelvű ismertetőik sem szolgáltak elegendő információval. Olykor, például az ősi és ókori civilizációt bemutató teremben valóban nehéz volt azonosítani az egyes ismertetőkhöz tartozó tárgyakat. Sokat segített volna, ha a vitrinekben, a leletek mellett rövid leírást olvashatunk az egyes darabokról. Többen fogalmaztak meg kritikát a kiállítás elrendezésével kapcsolatban, hiszen az erős világítás miatt a falakon elhelyezett ismertetőik a vitrinek oldalán olvasható feliratokhoz hasonlóan nehezen olvashatóvá váltak. A bemutatott anyagot a kereszténység felvétele előtti és utáni részekre bontották, ezeket sokan túl tág kategóriának tartották, és hiányolták a tárgyak tematikus csoportosítását. Így valóban csak érintőlegesen ismerkedhettünk meg az örmény kultúra néhány fontos részletével, mint például a kaukázusi kézművesség és iparművészet történetével vagy az örmény liturgia sajátosságaival.

Néhány felmerülő kérdésre választ találhattunk a kiállítás magyar és angol nyelven megjelent katalógusában⁵, amely a kiállított tárgyak fényképén és részletes leírásán kívül a kaukázusi terület és az örmény nép őskortól a 20. századig terjedő történetéről, az örmény–magyar kapcsolatról, az örmény nyelvről és irodalomról, illetve az ősi építészetéről tartalmazott tanulmányokat a téma magyar és örmény szakértőinek tollából. A leírásokat színes fényképek és hét térkép egészítette ki.

A bemutatott tárgyakat a palota különböző jellegű, eltérő hangulatú termeiben helyezték el, így a tárlat egésze nem mutatható egységes képet. Talán ezért is hiányolhatta az egyik látogató a

⁵ *Örményország kincsei. Titkok az Ararátról. (Treasures of Armenia. Secrets of the Ararat)* Szerk.: KOCSIS Péter Csaba – VASVÁRY Viktor. Budapest, 2002.

„szakralitást, a megfelelő hangulatot”. Többekben merült fel a gondolat, hogy a kiállítást alkalmasabb helyen is megrendezhették volna. Bár bizonyosan összeállíthattak volna több tárgyat tartalmazó, részletesebb tájékoztatást nyújtó, a kultúra mélyebb rétegeit is feltáró kiállítást, véleményem szerint a kaukázusi civilizációt bemutató tárlat ennek ellenére is jelentős volt, a kiállított leleteket megtekintve ugyanis képet kaphattunk a hazánkban kevésbé ismert örömeny kultúráról.

PÁLYÁZAT! PÁLYÁZAT! PÁLYÁZAT!

A Sic Itur ad Astra, Fialat Történészek Folyóirata és a Sic Itur ad Astra Egyesület pályázatot hirdetnek graduális és posztgraduális hallgatók számára a „*Vallás és társadalom*” témakörben.

Pályázni lehet európai vagy azon kívüli témában, ugyanakkor mindenképpen hangsúlyosan szerepeljen az adott vallás és a társadalom kapcsolata.

A beküldött pályamunkákat szakmai bíráló bizottság értékeli, az első három helyezettet az egyesület a következő módon jutalmazza:

I. díj 50.000 Ft

II. díj 30.000 Ft

III. díj 20.000 Ft

A legjobb pályamunkákat a Sic Itur ad Astra Egyesület 2003. évi őszi konferenciáján a szerzők a szélesebb szakmai közönségnek is bemutatgatják.

**A pályázatok beadási határideje:
2003. szeptember 15.**

A pályázatokat az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszékére várjuk. (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8. I./133.)

A pályázattal kapcsolatban érdeklődni lehet a 06/30/20-11-979-es telefonszámon, valamint e-mail-ben: (madame@stella.eotvos.elte.hu).

PÁLYÁZAT! PÁLYÁZAT! PÁLYÁZAT!

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNYEK

A *Sic Itur ad Astra* szerkesztői a folyóiratban publikálni szándékozó szerzőktől a következőket kérik:

1. A publikálni kívánt tanulmány, recenzió, könyvismertetés stb. két kinyomtatott példányát juttassák el a szerkesztőkhöz.

2. A szerkesztőkkel való egyeztetés után egy floppy lemezen küldjék el az anyagot, figyelembe véve az alábbiakat:

– a dolgozatot lehetőség szerint ne, vagy csak nagyon kis mértékben szerkesszék meg,

– a dolgozatban Times New Roman CE (vagy H-Times New Roman) betűtípust használjanak,

– a keresztneveket ne rövidítsék, kivéve azoknál a szerzőknél (például E. H. Carr), akik maguk sem tüntetik fel munkáikban,

– folyamatos számozással készítsék el a dolgozat végére kerülő jegyzeteket,

– egységes jegyzetelési rendszert kövessenek, a szerkesztők által megadott sablon alapján.

– kérjük, hogy a szakmunkákra mindig eredeti nyelven hivatkozzanak, ellenkező esetben jelöljék meg a munka fordítóját.

3. A *Sic Itur ad Astra* által támogatott módszer az ún. szerző-évszám jegyzetelés. Eszerint a jegyzetekben csak az említett két adat jelenik meg, a teljes le-írást pedig a bibliográfia tartalmazza. Az oldalszám után nem szükséges „o.” vagy „p.” betűt tenni.

pl. *a jegyzetben:* RÁNKI, 1981. 55.

irodalomjegyzékben:

RÁNKI

1981 RÁNKI György: *Gazdaság és külpolitika*. Budapest, Magvető, 1981.

1988 RÁNKI György: *A Harmadik Birodalom árnyékában*. Budapest, Magvető, 1988.

Ez alól egyetlen kivételt a levéltári források jelentenek, melyekre a következőképpen hivatkozunk a jegyzetekben:

A forrás címe, [levél esetén: X levele Y-nak (Keltezés helye, időpontja.)] Levéltári jelzet.

A *Sic Itur ad Astra* által támogatott bibliográfiai leírás:

a, hivatkozás egy szerző munkájára

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év **SZERZŐ:** *A könyv címe* [kurzíválva]. Kötet száma. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadási év. (*Sorozatcím* sorozati szám)

pl.: **KÖRÖSÉNYI**

1993 KÖRÖSÉNYI András: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Századvég, 1993.

KOSÁRY

1994 KOSÁRY Domokos: *A Görgey-kérdés története*. 2. köt. Budapest, Osiris – Századvég, 1994.

megjegyzés: A szerzőknek mindig csak a vezetéknevét kell kiskapitálissal kiemelni.

b, hivatkozás egy szerkesztő által összeállított munkára:

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év *A könyv címe* [kurzíválva]. Szerk.: NÉV. Kiadás helye, kiadó, kiadási év.

pl.: **RICHTER**

1990 *Ellenzéki kerekasztal – portrévázlatok* –. Szerk.: RICHTER Anna. H. n., Ötlet, 1990.

MEZEY

1996 *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk.: MEZEY Barna. 2. kiad. Budapest, Osiris, 1996.

megjegyzés: Amennyiben egy adat nincs feltüntetve a könyvben, a szerzők használják a h. n. (helymegjelölés nélkül), é. n. (év nélkül), k. n. (kiadó nélkül) stb. rövidítéseket a hiány jelzésére. A „szerk.:" rövidítést mindig a kötet nyelvén kell megadni.

c, hivatkozás egy tanulmánykötetben megjelent írásra:

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év A TANULMÁNY SZERZŐJE: A tanulmány címe. In: A *tanulmánykötet címe* [kurzíválva]. Szerk.: A SZERKESZTŐ NEVE. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve. (*Sorozatcím*, sorozati szám.) Oldalszám.

pl.: OWEN

1993 OWEN, Bernard: A szavazási mód hatásai és a kelet-európai választások. In: *A többpártrendszer kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992*. Szerk.: BIHARI Mihály. [Budapest], Kossuth, 1993. 43–45.

LOMAX

1998 LOMAX, Bill: A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológia elmélet. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág, 1998. 307–308.

megjegyzés: Amennyiben egy, a könyvben fel nem tüntetett adatot ki lehet deríteni máshonnan, akkor [szögletes zárójellel] célszerű azt jelezni.

d, hivatkozás folyóiratban megjelenő tanulmányra:

RÖVIDÍTÉS

Megjelenési év SZERZŐ: A tanulmány címe. In: A *folyóirat címe*, évfolyam. (Megjelenési év) Megjelenési szám. Oldalszám.

pl.: SZILÁGYI

1978 SZILÁGYI Domokos: Az önismeret iskolája. In: *Korunk*, 37. (1978) 2. sz. 116–117.

ACZÉL

1998 ACZÉL Endre: A három (párt)vezér. In: *Mozgó Világ*, 24. (1998) 4. sz. 45–48.

megjegyzés: Amennyiben a lap folyamatosan számozza oldalait egy évfolyamon belül, a megjelenési számot nem szükséges feltüntetni.

e, hivatkozás napilapban megjelenő cikke:

RÖVIDÍTÉS

Megjelenés éve **SZERZŐ:** A cikk címe. In: *A napilap címe, évfolyam.* (Megjelenési dátum) Megjelenési szám. Oldalszám.

pl.: **KUN**

1998 KUN Miklós: Sztálin árnyékában. „Pártutasításra nősültem...” In: *Magyar Nemzet*, 61. (1998. november 28.) 279. sz. 16.

CSAPODY

1999 CSAPODY Tamás: Alezredes a fegyelmi bírák előtt. In: *Magyar Hírlap*, 32. (1999. január 28.) 23. sz. 7.

megjegyzés: A bibliográfiákat célszerű forrásokra és feldolgozásokra osztani, minden esetben fel kell tüntetni a felhasznált levéltári állagokat is.

A bibliográfia elkészítéséhez további hasznos információkat nyújtanak:

GYURGYÁK János: *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*. Budapest, Osiris, 1996. 121–149.

ECO, Umberto: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* [Budapest], Gondolat – Kairosz, 1996.

Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267.

SZERZŐINK

Csíky Balázs

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) V. éves történelem, IV. éves levéltár és politikaelmélet szakos hallgatója.

Ekler Péter

1998-ban végzett az ELTE-n latin, 2002-ben ugyanitt ógörög szakon. Jelenleg az Ókortudományi Doktori Iskola hallgatója, valamint az Országos Széchényi Könyvtár tudományos titkára.

Hegedűs Dániel

Az ELTE III. éves történelem és politikaelmélet szakos hallgatója.

Kustán Magdolna

2002-ben végzett az ELTE-n történelem szakon. Jelenleg az Atelier magyar–francia posztgraduális társadalomtudományi műhely hallgatója.

Mezei Mónika

2000-ben végzett az ELTE történelem-latin szakán, jelenleg a Középkori Egyetemes Történelmi Doktori Iskola III. éves hallgatója, valamint a Berzsenyi Dániel Gimnázium oktatója.

Naményi Ildikó

Az ELTE IV. éves történelem és III. éves török szakos hallgatója.

Pusztai Dávid

Az ELTE V. éves történelem és III. éves politikaelmélet szakos hallgatója, valamint az ELTE Állam-és Jogtudományi karának IV. éves hallgatója.

Turóczi Tamás

Az ELTE V. éves történelem szakos hallgatója.